

Bhagawan Shrikrishna - Part - 5

जडवादी दृष्टिकोनाचें स्वरूप

व्यक्तिस्वातंत्र्यवादी लोकशाही व साम्यवादी हे ज्याच्यांतून उत्पन्न झाले तो भौतिकवादी दृष्टिकोन आठराव्या व व एकोणिसाव्या शतकांतील पाश्चात्य विज्ञानशास्त्रानें उत्पन्न केलेला आहे. या शतकांच्या पूर्वी सामान्य नीतिकल्पना व श्रद्धा यांच्यावरच यूरोपचा दृष्टिकोन आधारलेला होता. तो दृष्टिकोन ख्रिश्चन धर्मानें दिलेला होता. आपल्यासमोर पसरलेलें विश्व व आपलें स्वतःचें जीवन यांचें मूलभूत स्वरूप काय असावें, व त्यांचा परस्परसंबंध काय असावा हें उलगडण्याची मनुष्यांत स्वाभाविक प्रवृत्ति आहे. पांच ज्ञानेंद्रियांच्या द्वारें आपला व सृष्टीचा संबंध येतो, व जीवनाच्या सर्व गरजा आपण त्या सृष्टींतून भागवितों. त्या गरजा भागविण्यापुरताच सृष्टीचा उपयोग करावा, आयुष्य आहे तोंवर जगावें व शेवटीं स्वतःचें जीवन संपवून टाकावें ही प्रवृत्ति पशूंत असली तरी ती माणसांत नाहीं. माणसाला स्वतःची स्वतंत्र विचारशक्ति असल्यामुळें पशुवृत्तीच्या शारीरिक गरजा भागल्यानंतर मनुष्य आपल्या भोंवतालीं पसरलेल्या सृष्टीचा व स्वतःच्या जीवनाचा विचार करूं लागतो. मानसशास्त्रज्ञांनीं याच प्रवृत्तीला जिज्ञासा असें नांव दिलेलें असून ती मनुष्यांत अगदीं स्वाभाविक आहे असें म्हटलें आहे. हिला फार तर बौद्धिक भूक म्हणूं. पण ती शरीराच्या भुकेइतकीच तीव्र असते व ती भागविण्यासाठींच सभोंवारच्या सृष्टीचा मनुष्य विचार करूं लागतो. स्वतःच्या जीवनाकडे पाहिल्यानंतर खाण्याचें इंधन मिळून सतत प्रज्वलित असणारा हा जीवनरूपी अग्नि एकाएकीं कां विझून जातो ? अस्तित्वर टिकविण्यासाठीं आपण धडपडत असतां एकाएकी मृत्यूची झडप आपल्यावर कां येते ? मृत्यूचें स्वरूप तरी काय आहे ? कधींतरी आकस्मिक येणारी ही मृत्युरूप अवस्था सोडून दिली तरी जीवनाच्या सर्व व्यापारांत

व्याख्यान २३ वें दिनांक २१-४-५२

आपण सदैव अत्यंत जागरूक असतां निद्रेच्या अशा एका अवस्थेंत आपण रोजच्या रोज कसे जात असतों कीं ज्या अवस्थेंत तोंडाला सुगंधी द्रव्य लावलें काय अथवा शेण फांसलें काय, कांहींच ज्ञात होत नाहीं ? आपल्या जीवनाच्या सर्व गरजा पुरविणारी सृष्टि ही तरी काय वस्तु आहे ? तिचा आणि आपला संबंध तरी काय आहे ? सृष्टीचा सर्व जीवनव्यापार चालविणारा कोणीतरी नियंत्रक आहे काय ? असला तर त्याचें स्वरूप काय असेल ? आपला व त्या नियंत्रकाचा कांहीं संबंध आहे काय ? व असला तर त्याचें स्वरूप काय असावें ? इत्यादि अनेक प्रश्न या जिज्ञासा-प्रवृत्तीच्या प्रेरणेंतून विचारशक्ति जागृत असलेला मनुष्य जगाकडे पाहूं लागला कीं त्याच्यासमोर उभे राहतात. या अनंत प्रश्नांच्या उलगड्याच्या प्रयत्नांतूनच जगांतील सर्व तत्त्वज्ञानें, समाजशास्त्रें, नीतिशास्त्रें व जीवनविषयक विविध दृष्टिकोन उत्पन्न झालेले आहेत. आठराव्या शतकापूर्वी केवळ बौद्धिक दृष्ट्या व तर्कशास्त्र-पद्धतीच्या अनुसार विचार करूनच या प्रश्नांचीं उत्तरें देण्याचा प्रयत्न करण्यांत येत असे. पण ह्या शतकाच्या प्रारंभीं सृष्टीचें गूढ उकलण्याची, प्रत्यक्ष प्रयोगात्मक अशीं कांहीं साधनें उत्पन्न झालीं. तर्कशास्त्राच्या पद्धतीनें या सर्व गूढांच्या उकलाचा प्रयत्न करणाऱ्या लोकांचे दोन वर्ग उत्पन्न झाले होते. त्यांपैकीं एक वर्ग 'जग आहे म्हणून मी आहें' असें मानणारा होता. जीवन हा जगाचाच एक भाग असल्यामुळें व जगाच्या अस्तित्वामुळेंच आपल्या अस्तित्वालाही अर्थ असल्यामुळें जगासंबंधींच्या विचारांतून जे सिद्धांत निष्पन्न होतील तेच आपल्यालाही लागू पडतात अशी या विचारवंतांची धारणा असल्यामुळें त्यांनीं आपल्या तात्त्विक विचारांचा प्रारंभच जगा-पासून केला. पण ज्यांना हा दृष्टिकोन मान्य नसून वस्तुतः आपल्या प्रत्ययास येतें म्हणून जग आहे, तें जसें प्रत्ययास येतें तसेंच आपण त्याचें स्वरूप मानतों, जगाचें ज्ञापकप्रमाण आपण स्वतःच आहोंत व त्यामुळें आधीं आपण स्वतः काय आहों हें निश्चित ठरल्याविना जगाविषयींच्या आपल्या विचाराला कांहींच अर्थ उरत नाहीं, असें मानणारा दुसरा संप्रदाय होता. 'मी आहें म्हणून जग

आहे' असें त्याचें म्हणणें होतें. दृष्टि-सृष्टिवाद हें एक प्रकारें याचें प्रतिबिंब होय असें म्हटलें तरी चालेल. येथें सृष्टि जशी आहे तशी दृष्टि दाखविणार नाहीं, तर दृष्टि असेल तशीच सृष्टि दिसेल. उद्यां जर आजच्या आपल्या नेत्रकिरणांत क्ष किरणांची आश्चर्यजनक शक्ति उत्पन्न झाली तरी आज आपल्याला सृष्टि व मानवी शरीरें जशीं दिसतात त्याहून तीं अगदींच वेगळ्याच स्वरूपाचीं दिसूं लागतील व तशीं तीं सतत कांहीं काळ दिसूं लागलीं तर आपल्या आजच्या सौंदर्याच्या सर्व व्याख्या व त्यावर आधारलेल्या सर्व परिभाषा पार बदलून जातील! तात्पर्य, दृष्टि आहे तशी सृष्टि दिसते, मी आहे म्हणून जग आहे हा विचार ज्यांना मान्य होता त्यांनीं विचाराचा प्रारंभ जगाऐवजीं स्वत:पासून केला व त्यांचा एक स्वतंत्र तात्त्विक संप्रदाय उत्पन्न झाला. हे दोन्ही संप्रदाय बौद्धिक व वैचारिक स्वरूपाचे होते. हिंदुस्थानांतील योग्यांची गोष्ट सोडून दिली तर त्यांच्यापैकीं कोणीही प्रायोगिक स्वरूपाचे नव्हते. मग ते प्लेटो असोत, ॲरिस्टॉटल असोत, साक्रेटिस असोत वा कोणीही असोत. पण आठराव्या व एकोणिसाव्या शतकांनीं सृष्टीचें गूढ उकलण्याचीं उपकरणात्मक साधनें मनुष्याच्या हातीं दिलीं व त्या साधनांनीं तो जगाचा उलगडा करण्यासाठीं प्रयोगशाळेंत प्रत्यक्ष प्रयोग करूं लागला. हीं महत्त्वाचीं उपकरणें म्हणजे टेस्ट टयूब व दुर्बिण हीं होत. दुर्बिणीच्या साहाय्यानें तो तारकांचें विश्व पाहूं लागला व प्रयोग-शाळांतील उपकरणांनीं जगांतील पदार्थांचें विश्लेषण करून त्यांचें मूळ स्वरूप काय असावें हें पहाण्याचा प्रयोग करूं लागला. या पद्धतीनें उपकरणांच्या साहाय्यानें प्रयोगपूर्वक संशोधन करून मूलतत्त्व शोधून काढणें यालाच हल्लींच्या तात्त्विक परिभाषेंत विज्ञान असें म्हणतात. कोणत्याही तर्कशास्त्राच्या पद्धतीपेक्षां वा बुद्धिवादाच्या भरारीपेक्षां विज्ञानाच्या प्रयोगाच्या दृष्टीनें जें सत्यसंशोधन होईल तें अर्थातच सर्वांत महत्त्वाचें व सर्वांत अधिक विश्वासार्ह; कारण बाकी सारीं अप्रत्यक्ष साधनें अथवा प्रमाणें असून प्रत्यक्ष प्रमाण हें त्या सर्व अप्रत्यक्ष साधनांहून अर्थातच

अधिक बलवान् आहे. स्थूलमानानें सर्वसामान्य माणसाच्या व्यवहारांतही 'चक्षुर्वै सत्यं' हेंच सत्यासत्यनिर्णयाचें सर्वांत प्रबल प्रमाण मानलें जातें व मोठमोठे तत्त्वज्ञही त्यालाच सर्वात प्रबल प्रमाण समजतात. श्रीमदाद्य शंकराचार्यांच्या ब्रह्मसूत्रभाष्यावरील भामती नांवाच्या टीकेंत वाचस्पतिमिश्रांनी असें म्हटलें आहे कीं,

"न हि श्रुतिसहस्रमपि घटं पटयितुमीषे ।"

"सहस्रावधि वेद जरी एकत्र आले तरी प्रत्यक्ष प्रमाणानें सिद्ध होणाऱ्या घटाचें ते पटांत रूपांतर करूं शकणार नाहींत." प्रयोगशाळेंतील उपकरणांनी होणारें जगाचें व त्याच्या मूलतत्त्वाचें ज्ञान हें असें प्रत्यक्ष प्रमाणानें होणारें ज्ञान होतें. त्यामुळें ज्ञानाचें एक अत्यंत महत्त्वाचें साधन हाती आल्याचा आनंद भौतिक शास्त्रज्ञांना झाला. हा आनंद एवढ्यापुरताच मर्यादित असता तर त्यानें जगाचें कांही नुकसान केलें नसतें. पण त्या आनंदाच्या पहिल्या ऊर्मींत या शतकांतील भौतिक शास्त्रज्ञांना आपल्या उपकरणांच्या परिपूर्णतेबद्दल इतका विलक्षण आत्मविश्वास वाटू लागला कीं, 'यापुढें सृष्टीत आपणांस गूढ म्हणून कांहीही असू शकत नाहीं, सर्व कांहीं उपकरणांच्या साहाय्यानें सुस्पष्ट होणारच' असें त्यांना आत्मविश्वासपूर्वक वाटूं लागलें. तेवढ्यानेंही फारसें बिघडलें असतें असें नाहीं. पण जें जें उपकरणांच्या साहाय्यानें सिद्ध होईल तें तें तेवढेंच सत्य व इतर सर्व असत्य अशी जी भौतिक शास्त्रज्ञांची धारणा झाली ती सर्वात विघातक होती. या भौतिक शास्त्रज्ञांनीं जगाचा जो उलगडा केला त्या उलगड्यावरून एक भौतिकवादी दृष्टिकोन उत्पन्न झाला. त्या भौतिकवादी दृष्टिकोनाचा आधार भौतिक शास्त्रज्ञांचें संशोधन हाच होता. भौतिक शास्त्रज्ञांत जितका आग्रहीपणा नसेल तितका तो भौतिकवाद्यांत उत्पन्न झाला व अशा वादानें प्रभावित झालेले भारतांतील पहिल्या पिढीचे विचारवंत तर विलक्षणच तापदायक ठरले. संस्कृतमध्यें एक गमतीचें सुभाषित आहे. तें असें कीं,

रविरपि न दहति तादृक् यादृक् संदहति वालुकानिकरः ।
अन्यस्माल्लब्धपदो नीचः प्रायेण दुःसहो भवति ।।

"प्रत्यक्ष सूर्य जितका तापदायक होत नाहीं तितकी त्याच्यापासून उष्णता उसनी घेऊन ती वापरणारी वाळू अधिक तापदायक ठरते. त्याचप्रमाणें दुसऱ्यापासून वैभव मिळालेले परप्रकाशी लोक हे अधिकच तापदायक ठरतात." भौतिक शास्त्रज्ञांपासून ज्ञान घेऊन त्यावर उभारलेल्या भौतिकवादाचे अभिमानी हे असेच तापदायक ठरले. आज तर अशी अवस्था आहे कीं, विज्ञानाच्या क्षेत्रांतील जडवादाचें अस्तित्वही भौतिक शास्त्रज्ञ नाकारीत आहेत. पण भौतिकवादी मात्र त्यालाच उराशीं कवटाळून आग्रहीपणानें एक प्रकारचा विकृत दृष्टिकोन टिकविण्याचा प्रयत्न करीत आहेत! यामागच्या शतकांतील भौतिकवाद्यांचा दंभ इतका विलक्षण होता कीं, ईश्वरालाच जर स्वतः सिद्ध व्हावयाचें असेल तर त्यानें टेस्ट-टय़ूबमध्यें यावें असें प्रतिपादण्यापर्यंत त्यांची मजल गेली होती! आठराव्या व एकोणिसाव्या शतकांतील हें विज्ञान काय होतें व त्यानें उत्पन्न केलेला जीवनाचा भौतिकवादी दृष्टिकोन तरी काय होता हें पाहणें अत्यंत आवश्यक आहे. कारण व्यक्तिस्वातंत्र्यवादी लोकशाहीचें आधारभूत तत्त्वज्ञान त्यांतूनच निर्माण झालेलें आहे.

यांत्रिक जडवाद

भौतिक तत्त्वज्ञानालाच जडवाद असें दुसरें नांव आहे. या ठिकाणीं भौतिक शास्त्रज्ञ व भौतिकवादी यांच्यांतील फरक ध्यानांत घेणें आवश्यक आहे. भौतिक शास्त्रज्ञ म्हणजे पदार्थ-विज्ञान, रसायनशास्त्र इत्यादि निसर्ग अथवा सृष्टिशास्त्रांतले संशोधक व भौतिकवादी म्हणजे त्यांच्या संशोधनापासून सर्व सृष्टि जडापासून झाली आहे असा सिद्धांत काढणारे तत्त्वज्ञ व समाज-शास्त्रवेत्ते होत. भौतिक शास्त्रज्ञ हा आग्रही नसतो. कारण त्याच्या संशोधनाचे सिद्धांत जसजसे नव्या नव्या शोधांच्या साधनां-मुळें बदलत जातात तसतसा तो बदलतो. सत्य काय आहे तें जसें कळेल तसें लोकांपुढें मांडावयाचें एवढेंच त्याचें काम. भौतिक-

वादी मात्र आग्रही असतो. कारण, एका सिद्ध झालेल्या दृष्टि-कोनावर आपलें सर्व समाजशास्त्र व नीतिशास्त्र त्यानें आधारलेलें असल्यामुळें तो तें बदलावयास शक्य तोंवर तयार होत नाहीं. सतराव्या शतकापासून उपकरणांच्या साहाय्यानें सृष्टीचें गूढ उकलण्याचा जो प्रयत्न झाला त्यांत शास्त्रज्ञांना असें आढळून आलें कीं, सर्व सृष्टि नियमबद्ध असून नियमानुसारच तिचा विकास होत आहे. हा विकास व ही नियमबद्धता नैसर्गिक असून कोणाच्या इच्छाशक्तीचा अथवा ईश्वरी शक्तीचा त्यांत कांहीं संबंध नाहीं. कारण सृष्टीची नियमबद्धता व विकसनशीलता उपकरणांच्या साहाय्यानें कळत होती. पण तिची प्रेरक अशी इच्छाशक्ति अथवा ईश्वर हें कांहीं उपकरणांच्या साहाय्यानें कळण्यासारखें नव्हतें. उपकरणावरील नितांत विश्वासामुळें जें त्यांच्या साच्यांत बसू शकत नाहीं तें नाहींच व जें बसूं शकतें तेंच काय तें आहे असा सत्यासत्यनिर्णयाचा त्यांचा दृष्टिकोन होता. सतराव्या, आठराव्या व एकोणिसाव्या शतकांत उत्पन्न झालेल्या जडवादी तत्त्वज्ञांच्या विचारावर न्यूटन, केपलर, गॅलिलिओ, मॅक्सवेल, वॉटरसन इत्यादि शास्त्रज्ञांच्या शोधांची विलक्षण छाप बसलेली होती. सर्व सृष्टीची लांबी, रुंदी, वजन, आकार इत्यादि ठरवून सर्व चराचर नियमबद्ध करून टाकण्याची महत्त्वाकांक्षा त्या काळीं ह्या शास्त्रज्ञांच्या मध्यें उत्पन्न झाली होती. जड सृष्टीचे सिद्धांत सर्वश्रेष्ठ आहेत असें समजून त्या सिद्धांतांत सर्व चराचर घालून त्याला नियमबद्ध ठरविण्याचा ते प्रयत्न करीत होते. सृष्टि हें एक मोठें नियमबद्ध यंत्र असून मानवी जीवन सुद्धां त्यांतीलच एक भाग आहे असें त्यांचें मत होतें. मनुष्याच्या ठिकाणीं भावना, इच्छा इत्यादि दृष्टीस पडत असल्यामुळें इतर सृष्टीहून तो भिन्न आहे असें वाटलें तरी मनुष्याच्या ठिकाणचे हे धर्म जड द्रव्यांच्याच विविध प्रकारच्या मिश्रणापासून किंवा संघटनापासून निर्माण झालेले आहेत असें त्यांचें मत होतें. एखाद्या खोलींत घड्याळ असतें व तेथेंच कपाटें, टेबलें, खुर्च्या इत्यादि निश्चेष्ट वस्तूही असतात. घड्याळाला लंबक आहे. त्याचे मिनिट व सेकंदाचे

कांटे फिरत असतात व त्याचे तासांचे ठोके पडत असतात. म्हणून तें घड्याळ जर स्वतःला अशा कांहीं क्रिया न करणाऱ्या टेबल व खुर्चीसारख्या वस्तूपेक्षां आपण श्रेष्ठ आहोंत असें म्हणूं लागलें तर तें चुकीचें होईल. आंतील उपकरणांच्या विशिष्ट रचनेवर व साहाय्यावर घड्याळाचें स्पंदन जसें अवलंबून असतें त्याचप्रमाणें मानव हेंही एक यंत्र असून विशिष्ट प्रकारच्या आंतील रचनेमुळें त्याच्या ठिकाणी इच्छाशक्ति इत्यादि द्वंद्व उत्पन्न झालेलें दिसतें. त्याचें स्वतंत्र इच्छास्वातंत्र्य व विचारस्वातंत्र्य मानण्याचें कांहीं कारण नाहीं. जें जें कांही घडतें तें तें निसर्गाच्या अपरिवर्तनीय अशा नियमाप्रमाणेंच घडतें. निसर्गाच्या कार्यक्रमांत जसा बदल करणें शक्य नाही, तसाच मानवाच्या व्यापारांत देखील बदल करणें शक्य नाहीं. म्हणून कोणी कितीही बलवान् असो, सद्विचारी असो, त्याला मनुष्याच्या निसर्गनियंत्रित भवितव्यांत बदल घडवून आणणें शक्य नाहीं. इतकेंच नव्हे तर एखाद्या व्यक्तीचें मरण व उत्पत्ति सुद्धां व एखाद्या साम्राज्याचें उत्पतन व अधःपतन सुद्धां हे लोक निसर्गांतून शोधून काढण्याचा प्रयत्न करीत. विख्यात शास्त्रज्ञ सर जेम्स जीन्स यानें आपल्या The Mysterious Universe' या ग्रंथांत या शास्त्रज्ञांचें व जीवनाविषयीं त्यांनीं निर्माण केलेल्या दृष्टिकोनाचें अतिशय सुन्दर वर्णन केलें आहे. तो म्हणतोः—

Out of this resulted a movement to interpret the whole material universe as a machine, a movement which steadily gained force until its culmination in the latter half of the nineteenth century.

It was then that Helmholtz declared that "the final aim of all natural science is to revolve itself into mechanics." And Lord Kelvin confessed that he could understand nothing of which he could not make a mechanical model.

It was felt that only greater efforts were needed, and the whole of inanimate nature would at last stand revealed as a perfectly acting machine. All this had an obvious

bearing on the interpretation of human life. Science appeared to favour a vast mechanistic view which saw the whole material world as a vast machine. By contrast, the idealistic view attempted to regard the world as the creation of thought and so, as consisting of thought.

Until early in the nineteenth century it was still compatible with scientific knowledge to regard life as something standing entirely apart from inanimate nature. Then came the discovery that living cells were formed of precisely the same chemical atoms as non-living matter, and so were presumably governed by the same natural laws. This led to the question why the particular atoms of which our bodies and brains were formed should be exempt from the laws of causation. It began to be not only conjuctured, but even fiercely maintained, that life itself must, in the last resort, be proved to be purely mechanical in its nature. The mind of a Newton, a Bach or a Michelangels, it was said, differed only in complexity from a printing press, a whistle or a steam-saw; their whole function was to respond exactly to the stimuli they received from without. Because such a creed left no room for the operation of choice and free will. It removed all basis for morality. Paul did not choose to be different from saul. He could not help being different. He was affected by a different set of external stimuli.

" न्यूटन व गॅलिलिओच्या या सिद्धान्तामुळें संपूर्ण भौतिक जग हें एक यंत्र आहे असें सिद्ध करण्याची चळवळच निघाली व एकोणिसाव्या शतकाच्या अर्ध्यापर्यंत ती अतिशय जोरांत होती. त्याच वेळीं हेमहॉझनें (Helmholtz) असें घोषित केलें कीं, भौतिक शास्त्राचें अंतिम पर्यवसान यंत्रवादांत होईल व लॉर्ड केल्व्हिननें अशी मान्यता दिली कीं ज्याचें तो यांत्रिक वस्तूंतून दर्शन घेऊं शकत नाहीं त्याला तो ओळखूंही शकत नाहीं. असें वाटूं लागलें कीं, फक्त अधिक प्रयत्नांचीच काय ती आवश्यकता आहे. ते

प्रयत्न केले तर संपूर्ण विश्व हें एक प्रकारें कार्यकारी यंत्रच आहे असें आढळून येईल. शास्त्रज्ञांच्या या दृष्टिकोनानें प्रभावित झालेले भौतिकवादी मनुष्यजीवनाचा विचार करावयास पुढें सरसावले व त्यांच्या त्या विचारमंथनांतून सतराव्या व अठराव्या शतकांत यांत्रिक जडवादी तत्त्वज्ञान उत्पन्न झालें. अर्थातच त्याची प्रतिक्रिया म्हणून कल्पनावादी तत्त्वज्ञानांचाही जन्म झाला. पण शास्त्र व विज्ञान यांत्रिक जडवादाच्या विचारसरणीलाच पाठिंबा देत होतें. संपूर्ण विश्व हें एक मोठें यंत्र आहे हेंच तें विज्ञान सिद्ध करीत चाललें होतें. याच्या उलट प्रतिक्रिया म्हणून कल्पनावादी तत्त्वज्ञानानें जग हें बुद्धिपासून उत्पन्न झालें असून तें कल्पनेचें प्रतिबिंब आहे हें तत्त्व पुढें मांडलें.

"एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभिक अवस्थेपर्यंत विज्ञान कांहींही म्हणत असलें तरी मानवी जीवन हें जड निसर्गापेक्षां वेगळें आहे, ही समजूत तत्त्वज्ञानांत टिकून राहिली होती. पण पुढें विज्ञानांत अधिक संशोधन होऊन असें दिसून आलें कीं, जड परमाणूंपासूनच चेतनसंघात उत्पन्न झालेले दिसतात. अर्थातच निसर्गाचे नियम त्यांनाही लागतात. मग जे विशिष्ट परमाणू शरीर व मेंदू तयार करतात, त्यांनाच फक्त निसर्गाच्या कार्यकारणपरंपरेच्या नियमां-तून वेगळें ढकलण्याची काय आवश्यकता आहे? शास्त्रज्ञ केवळ असा संभव व्यक्त करून थांबले नाहींत तर स्वतंत्रपणें जीवनाचा कोणताही विचार न करतां ते आकसानें असें प्रतिपादन करूं लागले कीं, जीवन हें केवळ एक यंत्रच आहे. इतकेंच नव्हे तर विश्वरूपी यंत्राचा जसा कार्यकारणभाव आहे तसाच मिश्रणाचा व विशिष्ट संघातानें विशिष्ट परिणाम उत्पन्न होण्याचा कार्यकारणभाव येथेंही लागू पडतो. न्यूटनचें मन अथवा तत्सम मोठ्या शास्त्रज्ञाचें बुद्धिवैभव हें फक्त छापखान्याच्या यंत्रापासून अथवा वाफेच्या एंजिनपासून केवळ मिश्रण व संघात येवढ्याच दृष्टीनें भिन्न आहे. बाकी त्यांच्यांत कांहींही भिन्नता नाहीं. या दृष्टिकोनानें इच्छा-स्वातंत्र्य, विचारस्वातंत्र्य, स्वयंपूर्ण कर्तृत्व इत्यादि मानवी जीवनाचीं वैशिष्ट्यें पार उडवून लावलीं व त्यामुळें नीतीच्या पायाला

जोरकस धक्का दिला. अनें बपासून वेगळें रहावयाचें कीं नाहीं अथवा गुणांनीं वेगळें व मोठें व्हावयाचें कीं नाहीं हें ठरविण्याचा त्याला कांहींच अधिकार नव्हता वा स्वातंत्र्यही नव्हतें. अ बपेक्षां वेगळा आहे, गुणवान् आहे अथवा पुण्यवान् आहे याचा खरा अर्थ इतकाच होता कीं, अचीं घटक परमाणू द्रव्यें बपेक्षां वेगळीं आहेत. यांत अचा सद्‌गुणही नाहीं अथवा बचा दुर्गुणही नाहीं."

किती भयंकर होता हा यांत्रिक जडवाद! त्यानें परलोक उडवून देऊन पापपुण्याच्या कल्पना नष्ट केल्या, मानवाचें इच्छास्वातंत्र्यच नष्ट करून सत्कर्म व असत्कर्म, नीति आणि अनीति यांचें जग पार धुडकावून लावलें आणि मानवी जीवनालाच यांत्रिक स्वरूप देऊन भावनांचें व संवेदनांचें जग पार दूर सारलें. जीवनाचा हेतु जन्मभर केवळ सुखानें जगणें व अनिर्बंध व्यक्तिस्वातंत्र्यवाद हे त्यांतूनच निर्माण झाले. कॉंट, हेगेल या कल्पनावाद्यांनीं या जडवादाला उत्तर देऊन त्यांतून नीतिमूल्यांच्या संरक्षणाचा प्रयत्न केला. पण तो टिकाऊ ठरला नाहीं. कारण त्याला प्रत्यक्ष प्रयोगांवर आधारलेल्या विज्ञानाचाच कडवा विरोध होता. सर जेम्स जीन्स म्हणतो :

Each extention of the law of causation, and each success of the mechanical interpretation of nature made the belief in free-will more difficult. For if all nature obeyed the law of causation, why should life be exempt?

"कार्यकारणभावाचा नियम व निसर्गाची जडवादी यांत्रिक उपपत्ति जों जों विस्तार पावूं लागली व यशस्वी होऊं लागली तों तों इच्छास्वातंत्र्यावर विश्वास ठेवणें अशक्य होऊं लागलें. जर सर्वच निसर्ग कार्यकारणसंबंधाच्या नियमानें बांधलेला आहे तर जीवन तरी त्याला अपवाद कां असावें?" सतराव्या, अठराव्या व एकोणिसाव्या शतकांतील विज्ञान व त्यांतून उत्पन्न झालेला जडवादी दृष्टिकोन हें मन, जडवस्तू, काळ, आकाश इत्यादि वस्तू आपापल्या ठरलेल्या ठिकाणीं राहणारे असे स्थिर पदार्थ आहेत या कल्पनेभोंवतीं पिंगा घालतें. केवळ व्यक्तिगत सुखाचा दृष्टिकोन वाढावयास या दृष्टिकोनानें साहाय्य केलें. कार्यकारणभावात्मक

विश्वांतील अथवा या विश्वरूपी प्रचंड यंत्रांतील मनुष्य प्राण्यासुद्धां सर्व वस्तू यंत्रात्मक आहेत हें एकदां मनांत पूर्णपणें ठसलें म्हणजे त्यांचा परस्परसंबंध केवळ उपयुक्ततावादावर आधारलेला व म्हणूनच वरवरचा व केवळ तकलादू स्वरूपाचा असा राहतो. त्यांत कोणत्याही प्रकारची आंतरिक एकात्मता व सहानुकंपा राहूं शकत नाहीं. व्यक्तींव्यक्तीतील संबंधाचेंही असेंच आहे. या जडवादी दृष्टिकोनांतून जीवनाकडे पाहण्याची जी दृष्टि उत्पन्न झाली ती केवळ येवढ्याचपुरती होती कीं, प्रत्येक जीवन हें स्वतंत्र असून केवळ उपयुक्ततेच्या दृष्टीनें एका व्यक्तीचा दुसऱ्या व्यक्तीशीं संबंध येणें अपरिहार्य असल्यामुळें तेवढ्यापुरताच व्यक्तीव्यक्तींनीं परस्परांशीं संबंध आणावयाचा, याहून त्या संबंधाला कोणत्याही आंतरिक आकर्षणाचें स्वरूप असू शकत नाहीं. व्यक्तिस्वातंत्र्यवाद व त्यांतून उत्पन्न झालेली नि केवळ उपयुक्ततावादावर आधारलेली लोकशाहीची घटना ही या स्वरूपाच्या जडवादी दृष्टिकोनांतून उत्पन्न झालेली आहे. एकोणिसाव्या शतकांत या व्यक्तिस्वातंत्र्यवादाला अथवा विज्ञानजन्य यांत्रिक जडवादाला औद्योगिक क्रांतीचें व यांत्रिक उत्पादनसाधनांचें साहचर्य मिळाल्यावर त्याचे घातूक परिणाम सर्व जगभर दिसूं लागले. लोकशाहीला आधारभूत असा हा जड व्यक्तिस्वातंत्र्यवादी दृष्टिकोन असें मानूं लागला होता कीं, जगापासून व जगांतील इतर पदार्थांपासून आपलें मन अनियंत्रित, स्वतंत्र, आपलें शरीर स्वतंत्र, आपल्या वैयक्तिक अनुभवाचें जग निराळें, आपल्या खाजगी नीतीचें जगही सर्वथा स्वतंत्र आहे. आपला व बाह्य जगाचा अर्थाअर्थी कोणताही संबंध नसल्यामुळें बाह्य विश्वाशीं व त्यांतील मनुष्यासुद्धां सर्व प्राणिमात्राशीं आपल्याला काय कर्तव्य आहे ? कोणाचीही दिक्कत न बाळगतां प्राप्त परिस्थितीचा पूर्ण लाभ घेऊन आपला हवा तितका स्वार्थ साधणें ही जी व्यक्तिस्वातंत्र्यवादांतून उत्पन्न झालेल्या भांडवलशहांची नीति बनली ती यामुळेंच; व तिचे घोर परिणाम म्हणून जीवनकलह, स्पर्धा, वर्गविरोध, द्वेष व महायुद्धें उत्पन्न झाली. व्यक्तिस्वातंत्र्याबरोबर व्यक्तिविकसनाच्यासाठीं आवश्यक तो चैतन्यवादी दृष्टिकोन

उत्पन्नच न झाल्यामुळें व्यक्तींतील पशुत्व नष्ट करण्याचें कोणतेंही साधन उत्पन्न होऊं शकलें नाहीं व या पशुत्वामुळें व्यक्तीचा स्वार्थ हीच सर्व गोष्टींची प्रेरक शक्ति ठरली. नीती-अनीतीच्या कल्पनासुद्धां या स्वार्थावरच आधारलेल्या असल्यामुळें नीति ही उपयुक्ततेवर अवलंबून राहिली व व्यवहारांतून ती नष्ट झाली. बेंथॅम व मिल या नीतितत्त्ववेत्त्यांनी उपयुक्ततावादांतून नीतीचें समर्थन करण्याचा प्रयत्न केला पण तो मुळांतच तर्कदुष्ट ठरला तो यामुळेंच होय. उपयुक्ततावादाच्या दृष्टिकोनांतून पुष्कळांचें पुष्कळ सुख ज्यांतून साधेल त्यालाच नीति म्हणावें असा दृष्टिकोन त्यांनीं दिला; पण एकदा जडवाद स्वीकारला व व्यक्तिस्वातंत्र्य मान्य केलें कीं जीवन संपावयाचें आहे हें जर निश्चित आहे, तर पुष्कळांच्या पुष्कळ सुखासाठीं एका व्यक्तीनें स्वतःच्या सुखाचा काय म्हणून होम करावयाचा व बलिदान तरी काय म्हणून करावयाचें या प्रश्नाला या दोन्ही नीतितत्त्ववेत्त्यांना उत्तर देतां येत नाहीं. मानवप्राणी स्वभावतः स्वार्थी आहे हें त्यांना विसरतां येत नाहीं व मूळच्या उदार प्रवृत्तीमुळें दुसऱ्याच्या सुखासाठीं स्वतः खपण्याची इच्छा तर त्यांना टाकतां येत नाहीं. अशा स्थितींत स्वार्थ व परार्थ यांची या दोघांनाही कधींच संगति न लावतां येऊन त्यांच्या प्रतिपादनांत विलक्षण विसंगति निर्माण झाली आहे. असो.

मुळांत स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या उदात्त तत्त्वांच्या उद्-घोषानें जगाचें भलें करावयास निघालेली लोकशाही व तिच्यांतील व्यक्तिस्वातंत्र्यवाद शेवटीं भांडवलशाहींत परिणत होऊन ती जगाचा निःपात करणारी ठरली, ती तिच्या या जडवादी तात्त्विक पार्श्वभूमीमुळें होय.

जुनी लोकशाही अथवा खरें म्हटले तर तिचा बुरखा पांघरलेली भांडवलशाही उलथून पाडावयास प्रवृत्त झालेल्या साम्यवादानें तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रांत लोकशाहीच्याही पुढें पाऊल टाकलेलें आहे. साम्यवाद्यांचा द्रष्टा कार्ल मार्क्स हा स्वतः जडवादी असल्यामुळें जड सृष्टीपासून जीवसृष्टि व जीवसृष्टीपासून मानवसृष्टि निर्माण

झाली हें जडवाद्यांचें मत त्याला मान्य आहे; पण जडसृष्टीला अथवा निसर्गाला जे नियम लागू आहेत तेच तिच्यांतून उत्तरोत्तर विकास पावलेल्या जीवनाला लावावे हा यांत्रिक जडवाद्यांचा सिद्धान्त त्याला मान्य नाहीं. सृष्टीच्या विकासावस्थेंत अशी एक मर्यादा येते कीं ती उल्लंघन केल्याबरोबर नवीनच गुणरूपांनीं युक्त अशी अवस्था प्रकट होते, व त्या अवस्थेचे गुणविशेष ती ज्यापासून निर्माण झाली त्या कारणाच्या गुणविशेषांवरून पहात बसणें म्हणजे चुकीच्या मार्गानें जाऊन विकृत सिद्धांत प्रस्थापित करणें होय असें मार्क्सचें म्हणणें आहे. कारणांचे सर्व गुणविशेष कार्यांत सांपडतातच असें नाहीं. ऊन, पाणी, जमीन इत्यादि पदार्थांच्या साहाय्यानें वाढलेल्या आंब्याच्या वा केळीच्या झाडाला जीं फळें लागतात त्यांत त्यांच्या कारणापेक्षां सर्वस्वीं वेगळेच गुण-विशेष आढळून येतात. मनुष्याचा मेंदू हा जड द्रव्याचाच बन-लेला आहे. पण मेंदूचें पृथक्करण केल्यावर जीं द्रव्यें आढळतील त्या द्रव्यांच्या राशीकडे पाहून त्याला मेंदू म्हणतां यावयाचें नाहीं व त्या द्रव्यांच्या भिन्नभिन्न गुणांचें एकत्रीकरण केलें तरी त्याला मेंदूच्या गुणधर्माला प्रकटवितांही येणार नाहीं. यांत्रिक जडवादांत अभिनव गुणांच्या आविष्काराला वाव मिळत नाहीं व त्यामुळें इच्छास्वातंत्र्य आणि समाजाचा विकास या कल्पना त्यांना गाळाव्या लागतात. मार्क्सचें असें म्हणणें आहे कीं, प्रयोगसिद्ध शास्त्रीय ज्ञानाच्या अथवा विज्ञानाच्या अगदींच प्रारंभींच्या अवस्थेंतील हा जडवाद असल्यामुळें ईश्वर व धर्मकल्पनेच्या विरोधाचें आत्यंतिक टोंक त्यानें गांठलें व त्यांतूनच हे दोष निर्माण झाले. यंत्राप्रमाणें अविकासी व ठरीव ठशाचें कार्य करीत राहणाऱ्या या जडवादाची उपपत्ति ही अशी आहे. हैड्रोजनचे दोन कण ऑक्सिजनच्या एका कणाशीं संयोग पावल्यावर उत्पन्न झालेलें पाणी या दोन वायूंपेक्षां भिन्न गुणांचेंच असत नाहीं काय? कारण व कार्य यांच्या गुणविशेषामध्यें होणाऱ्या क्रांतीला यांत्रिक जडवादांत स्थान नसल्यामुळें तो सृष्टींतील घडामोडींचें स्पष्टीकरण करावयास असमर्थ ठरला असून मानव समाजाच्या विकसनाचा मार्ग शोधून

काढण्यासाठीं आवश्यक असणारी ज्ञानदृष्टि त्याला कधींच प्राप्त झाली नाहीं असा त्यानें अभिप्राय व्यक्त केला आहे.

अशी ज्ञानदृष्टि साम्यवाद्यांना प्राप्त झाली असें त्यांचें मत आहे. त्या ज्ञानदृष्टींतून निष्पन्न झालेल्या शास्त्रीय तत्त्वज्ञानांवर आधारलेल्या साम्यवादी व्यवहाराचें भयानक स्वरूप आपण मागच्या व्याख्यानांत पाहिलेंच आहे. त्यावरून या दिव्य (!) ज्ञानदृष्टीच्या शास्त्रीय (!) तत्त्वज्ञानांतही तशाच त्रुटि असल्या पाहिजेत हें अनुमान निघतें. त्या त्रुटि काय आहेत व तें तत्त्वज्ञान तरी काय आहे तें आपण पुढील व्याख्यानांत पाहूं.

साम्यवादाची मीमांसा

कम्युनिस्ट हे यांत्रिक जडवाद्यांप्रमाणेंच भौतिकवादी आहेत. त्यांनींही आपल्या वादाच्या पाठीमागें तत्त्वज्ञानाची पार्श्वभूमि उत्पन्न केलेली आहे. जगांतील सर्व तत्त्वज्ञानांत कम्युनिझमचें स्थान अग्रगण्य आहे. प्लेटो व ॲरिस्टॉटल या विख्यात ग्रीक तत्त्वज्ञांनंतर युरोपच्या गेल्या दोन अडीच हजार वर्षांत समाजशास्त्राच्या तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीनें कम्युनिझमचा द्रष्टा कार्ल मार्क्स यानें जितकी नावीन्यपूर्ण व महत्त्वाची भर घातलेली आहे तितकी दुसऱ्या कोणीही घातलेली नाहीं. पण मार्क्सवाद्यांचें हें तत्त्वज्ञान एकोणिसाव्या शतकांतल्या विज्ञानाच्या संशोधनावर आधारलेलें असून त्यांची विज्ञाननिष्ठा टिकून न राहिल्यामुळें, विज्ञान जरी विसाव्या शतकांत बदललें असलें तरी साम्यवादाचें तत्त्वज्ञान तदनुरूप न बदलल्यामुळें, त्याच्या भोंवतालची पोलादी चौकट जशीच्या तशी कायम राहून त्याला एकप्रकारचें आग्रही, अशास्त्रीय, व बुरसटलेलें स्वरूप आलेलें आहे. सृष्टीचा उलगडा करीत असतां तो उलगडा ज्या साधनांनीं करावयाचा तें साधन भौतिक वाद्यांप्रमाणेंच कम्युनिस्टांचेंही प्रयोगशाळा व उपकरणें हेंच आहे. मार्क्सवाद प्रवाही आहे असें कम्युनिस्ट म्हणतात पण तें खोटें आहे. मार्क्सवाद हा मुळींच प्रवाही नसून तो एक प्रकारचा पोलादी चौकटीचा व ठरीव ठशाचा (Dogma) झालेला आहे. प्रयोगशाळेवर बेसुमार भर ठेवून विज्ञान हेंच सत्यासत्यनिर्णयाचें एकमेव महत्त्वाचें साधन आहे असें मार्क्सवादी मानतात. कम्युनिस्टांच्या पद्धतींत त्यांचे तीन महत्त्वाचे ऋषि मानले जातात. मार्क्स, एंजल्स व लेनिन हे ते तीन ऋषि होत. त्यांपैकीं मार्क्स हा आद्यप्रवर्तक म्हणून सर्वमान्य असला तरी मार्क्सच्या सूत्रांचें विवेचन वेगवेगळ्या लोकांनीं वेगवेगळ्या पद्धतीचें केल्यामुळें मार्क्सच्या अनुयायांतच मेनशेविक व बोल्शेविक

व्याख्यान २४ व २५ वें, दि. २२ व २३-४-१९५२

असे दोन संप्रदाय उत्पन्न झाले. त्यापैकी लेनिन हा बोल्शेविकांचा नेता होय. अधिकृत कम्युनिझममध्यें नुसता मार्क्सच्या नांवापेक्षां लेनिननें केलेलें मार्क्सच्या म्हणण्याचें स्पष्टीकरण हें खरें महत्त्वाचें समजलें जातें; व लेनिनच्याही म्हणण्याचें स्पष्टीकरण स्वत: आजचा कम्युनिस्ट जगाचा नेता स्टालिन जें देईल तेंच खरें महत्त्वाचें समजलें जातें. सृष्टीचा उलगडा करून तिचें तत्त्वसंशोधन करण्याच्या बाबतीत स्टालिन असें म्हणतो कीः—

"Marxist philosophical materialism holds that the world and its laws are fully knowable, that our knowledge of the laws of nature, tested by experiment and practice, is authentic knowledge having the validity of objective truth, and that there are no things in the world which are unknowable, but only things which are still not known but which will be disclosed and made known by the efforts of science and practice."

(J. Stalin Dialectical & Historical Materialism Page 12)

"मार्क्सचें जडवादी तत्त्वज्ञान असें मानतें की जग व त्याचे नियम हे निश्चितपणें ज्ञानाच्या कक्षेंत येणारे विषय आहेत. प्रयोग व प्रयत्नसातत्य यांनीं निसर्गाच्या नियमांचें आपणांस होणारें ज्ञान सापेक्ष सत्य असून तें निश्चित विश्वासार्ह आहे. जगांत अज्ञेय अशी कांहीं वस्तूच राहूं शकत नाहीं. फक्त अजून आपणांस समजावयाच्या अशा वस्तू असूं शकतात. पण विज्ञानाच्या प्रयोगा-वरून व सतत प्रयत्नांनीं त्या निश्चितपणें आपल्याला उलगडूं शकतील व समजूं शकतील." स्वत: एंजल्सचा प्रयोगशाळांवर नितांत विश्वास होता. त्याच्या मतें मनुष्याचा अनुभव आणि शास्त्रीय प्रयोग म्हणजेच प्रयोगशाळांतील उपकरणांचे प्रयोग यांना अज्ञेय असें कांहीं राहूं शकत नाहीं. हाच सिद्धांत लेनिननें सुद्धां आपल्या 'Materialism and Empirio Criticism' या ग्रंथांत मान्य केलेला आहे. तत्त्वज्ञान हें व्यवहाराच्या क्षेत्रांत लावून दाखवावयाचें हा कम्युनिस्टांचा बाणा असल्यामुळें आपला हाच प्रामाण्यवाद सामा-जिक क्षेत्रांतही कम्युनिस्ट लावून दाखवितात. स्टालिन म्हणतो:

Further, if the world is knowable and our knowledge of the laws of development of nature is authentic knowledge, having the validity of objective truth, it follows that social life, the development of society is also knowable, and that the data of science regarding the laws of development of society are authentic data having the validity of objective truths.

Hence the party of the proletariat should not guide itself in its practical activity by casual motives, but by the laws of development of society, and by practical deductions from this law.

Hence socialism is converted from a dream of a better future for humanity into Science.

(J. Stalin Dialectical & Historical Materilasim P. 14–15)

"जर जग हें ज्ञानगम्य व निसर्गनियमांचें आपलें ज्ञान हें विश्वासार्ह ज्ञान आहे, तर त्यापासून सामाजिक जीवनासंबंधींही असा सिद्धांत बांधतां येणें योग्य होईल कीं, समाजजीवनाचा विकास कसा झाला ही गोष्ट ज्ञानगम्य असून समाजाच्या विकसनाच्या नियमांचें शास्त्ररूपी साधनानें ज्ञान होऊं शकतें व तें विश्वासार्हही आहे. (हा सिद्धांत म्हणजे कम्युनिझमचा कणाच होय. त्यांनीं जी अितिहासप्रक्रिया उभारली व समाजाच्या प्रगतीचे सिद्धांत मांडले व त्यावरून आजच्या इतिकर्तव्याचें आपल्या अनुयायांना जें दिग्दर्शन केलें त्यांचें सारें सूत्र येथें आहे. म्हणून स्टालिन म्हणतो :)

" यास्तव श्रमजीवी वर्गाचा पक्ष जो कम्युनिस्ट पक्ष त्यानें आपलें आजचें कर्तव्य कोणत्याही इतर हेतूंच्या प्रेरणानुसार न आंखतां समाजविकसनाचे जे नियम (म्हणजे कम्युनिस्ट शास्त्रज्ञांनीं काढलेले नियम; मग इतरांच्या मतें ते बरोबर असोत वा नसोत.) व त्यांच्यांतून निघणारे आजच्या कर्तव्याच्या संबंधीचे जे सिद्धांत (म्हणजे वारंवार क्रांत्या, रक्तपात घडविणें इत्यादि इत्यादि.) ते त्यांतूनच आंखले पाहिजेत. म्हणून साम्यवाद हा स्वप्नाळू ध्येयवादांतून प्रत्यक्ष शास्त्रांत परिणत झालेला आहे."

प्रामाण्यवादाचें परीक्षण

कम्युनिस्टांचा हा प्रयोगशाळांवरील भरंवसा आजच्या शास्त्रीय जगांत तरी चुकीचा ठरतो. प्रयोगशाळेंत दिसणारें निसर्गाचें स्वरूप हें किती अस्थिर असतें, किती तुटपुंजे असतें व किती बेभरंवशाचें असतें, हें विसाव्या शतकांतील शास्त्रज्ञांना आतां पूर्णपणें कळून चुकलें आहे. भौतिक शास्त्रज्ञ व भौतिकवादी यांच्यांतील भेद मी मागच्या व्याख्यानांत सांगितलेलाच आहे. साम्यवादी हे भौतिक शास्त्रज्ञ नसून ते भौतिकवादी असल्यामुळें त्यांच्यांत आग्रहीपणा, इतकेंच नव्हे तर, इस्लामच्या अंध अनुयायांसारखा सत्यद्रोह व शास्त्रद्रोहही उत्पन्न झालेला आहे. प्रयोगशाळांतील उपकरणांत जगांतील सारीं गूढें उकलण्याचें सामर्थ्य आहे हा एकोणिसाव्या शतकांतील दंभ विसाव्या शतकांत पार गळून पडलेला आहे. एकोणिसाव्या शतकांत दुर्बिणीना अज्ञात असा खगोल राहूं शकत नाहीं असा शास्त्रज्ञांना विश्वास होता. आतां विसाव्या शतकांत (खगोल शास्त्राचे) अॅस्ट्रॉनॉमीचे शास्त्रज्ञ असें उघडपणें मान्य करूं लागले आहेत कीं अनंत विश्वगोलांतील केवळ एका अतिक्षुद्र मर्यादित भागाचेंच तेवढें आपणांस ज्ञान होतें. खगोलांत असें कितीतरी गूढ आहे कीं, जेथपर्यंत आपली ज्ञानशक्ति पोहोंचूंच शकत नाहीं. खगोल शास्त्राची गोष्ट सोडून दिली तरी इतर निसर्गाचें तरी काय आढळतें ? मध्यंतरीं भारताचे एक केंद्रमंत्री श्री. काकासाहेब गाडगीळ हे पुण्याहून रेल्वेनें प्रवास करीत असतां त्यांच्यावर चोरट्यांनीं हल्ला केला. त्या चोरट्यांचा माग काढण्यासाठीं पोलीस अधिकाऱ्यांनीं, विशेषतः गुप्तचर विभागाच्या अधिकाऱ्यांनीं, कुत्र्याची योजना केलेली होती. कुत्रीं अपराध्याचा माग काढूं शकतात हें सत्य अनेकवार सिद्ध झालेलें असून स्कॉटलंड यार्डसारख्या महत्त्वाच्या गुप्तचर संस्थांकडून त्यांचे प्रयोग होतात. कुत्रीं हा अपराध्यांचा माग कसा काढीत असतील? कुत्रीं हा माग मनुष्याच्या वासावरून काढतात. याचाच अर्थ असा नाहीं का कीं, मनुष्य जेथें

कोठें उभा असेल तेथें त्याच्या शरीराच्या गंधाचे परमाणू विखुरलेले असतात व कोणत्याही कारणास्तव ते नष्ट होऊं शकत नाहींत ! आजच्या प्रयोगशाळांत हे गंधपरमाणु अनुभविण्याचें साधन नाहीं. मग त्यांचें अस्तित्व मानावयाचें कीं न मानावयाचें? स्टालिन असें म्हणतो की, उपकरणें व प्रयोग यांना अज्ञेय वस्तू राहूंच शकत नाही. पण उपकरणें व प्रयोग यांची प्रत्यक्ष कास कांहीं स्टालिन धरीत नाही. ती कास जे प्रत्यक्ष धरतात त्यांचे या संबंधीचे अनुभव सर्वात अधिक महत्त्वाचे आहेत. सृष्टीच्या गूढासंबंधीं ते काय म्हणतात? आजचे शास्त्रज्ञ परमाणूच्या अंतःकरणाचा प्रत्यक्ष ठाव घेऊनही सृष्टीचें गूढ उकलण्याऐवजीं तें अधिकच गूढ होत चाललें आहे असें म्हणूं लागले आहेत. वनस्पतींना सुद्धां जीव असतो व त्यांनाही सुखदुःखांचे अनुभव असतात असें म्हणणारे, इतकेंच नव्हे तर प्रत्यक्ष प्रयोगांनीं तें सिद्ध करणारे सर जगदीशचंद्र बोस हे आपल्या 'Plant autographs and their reveletions' या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेंत अशी कबुली देतात कीं, "In this vision of truth, the final mystery of things will by no means be lessened but greatly deepened" सत्यसंशोधनाच्या या सर्व वैज्ञानिक शोधांनीं सृष्टीचें गूढ उकलण्याऐवजीं तें अधिकच गुतागुतीचें बनत चाललें आहे." एखाद्या राष्ट्राच्या, हेतुपूर्वक एखाद्या सिद्धांताचा प्रचार करणाऱ्या सूत्रधारापेक्षां, प्रयोगशाळा हेंच स्वतःचें जीवन मानून त्यांत सर्वस्व ओतणाऱ्या एखाद्या क्रियाशील संशोधकाचे हे उद्‌गार सर्वांत अधिक महत्त्वाचे मानले पाहिजेत. ध्वनिशास्त्रांतील श्रुति सर्वच्या सर्व अनुभवास आणून देणारें यंत्र अजून उपलब्ध व्हावयाचें आहे म्हणून त्या नाहींत असें म्हणण्याची सोय आहे काय? 'दोन साम्यवाद' या पुस्तकांत विख्यात भारतीय विचारवंत गुरुवर्य श्री. अप्रबुद्ध यांनीं प्रयोगशाळांच्या तुटपुंजेपणाचें एक फारच गमतीचें उदाहरण दिलें आहे. ते म्हणतात :—

"शास्त्रज्ञांचाच अनुभव असा आहे कीं, हजारों गोष्टींत त्या (प्रयोगशाळा) अद्‌भुत चमत्कार करीत असल्या तरी कोट्यवधि

गोष्टींत त्या केवळ अजाण व असमर्थ ठरत आहेत. जन्मल्यापासून मनुष्यास जे जे रोग होत असतात, त्याचें शमन झालें तरी त्यांचे जिवंत संस्कार मानवी रक्तांत राहतात. ही गोष्ट डॉ. कुन्हे यांच्या चिकित्सापद्धतीनें सिद्ध केली आहे. त्या पद्धतीप्रमाणें स्नान, (Tub Bath) नियमितपणें योग्य काल केलें असतांना जन्मल्यापासून झालेले सर्व रोग अगदी त्याच क्रमानें म्हणजे प्रारंभीं देवी आल्या असल्यास देवी, त्यापुढें डोळे आले असतील तर डोळे येणें, नंतर विषम झाला असेल तर विषम पुन्हां प्रकट होऊन त्यांचें निर्मूलन होतें व शरीर शुद्ध होतें." ही गोष्ट अनुभवसिद्ध आहे. मनुष्याचें नुसतें रक्त घेऊन त्यावरून त्यांत कोणतीं रोगबीजें असावीत हें आजची कोणतीही प्रयोगशाळा सांगू शकत नाहीं. पण या प्रत्यक्ष अनुभवावरून ती रोगबीजें रक्तांत नव्हतींच असेंही म्हणतां येत नाहीं. (दोन साम्यवाद पृष्ठ ६२ व ६३)

तात्पर्य, प्रयोगशाळा व उपकरणें हींच सृष्टीच्या मूलतत्त्वाच्या सत्यासत्यनिर्णयाच्या ज्ञानाची कसोटी आहे असें मानणें व केवळ त्यांच्या भरंवशावर होणारें ज्ञान सत्य मानणें अत्यंत चुकीचें आहे. प्रयोगशाळांतून उत्पन्न होणारें ज्ञान किती बेभरंवशाचें असतें व त्यामुळें त्याच्यावर आधारलेलें समाजशास्त्र व जीवनाच्या उलगडयाचें शास्त्र कसें चुकीचें ठरण्याचा संभव असतो हें सतराव्या, अठराव्या, एकोणिसाव्या व आजच्या विसाव्याही शतकांतील विज्ञानाच्या बदलत्या सिद्धांतावरून सुद्धां पूर्णपणें स्पष्ट होण्यासारखें आहे. Law of Causation व Law of gravity यावरून उत्पन्न झालेल्या यांत्रिक जडवादाला नुसती क्वांटम थिअरी उत्पन्न होतांच धक्का मिळाला. हें शास्त्रीय सत्य सर जेम्स जीन्स यांनीं फार सुन्दर रीतीनें विशद केलें आहे. जडद्रव्य हेंच सर्वस्व आहे असें मागचें शतक सांगत होतें, तर शक्ति हेंच सर्वस्व आहे हें इलेक्ट्रॉन्स्च्या सिद्धांतावरून आजचें विज्ञान सांगूं लागलें आहे. एकविसाव्या शतकांतलें विज्ञान हें विसाव्या शतकांतल्या शक्तिकल्पनेवर स्थिरावेलच असें कोणीही सांगू शकत नाहीं. म्हणूनच प्रयोगशाळा

व उपकरणें हें बेभरंवशाचें कूळ असून त्यावर एखादें तत्त्वज्ञान आधारणें व तें जसेंच्या तसें समाजशास्त्राला लागू करणें अत्यंत चुकीचें आहे. मग विज्ञानानुसार बदलण्याची तरी त्या समाजशास्त्रानें आपली पूर्ण सिद्धता ठेविली पाहिजे. पण विज्ञान इतकें झपाट्यानें बदलतें, कीं तितकें झपाट्यानें समाजशास्त्र बदलूं लागलें तर सगळाच गोंधळ उडेल. तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रांत जसें आपल्याला अजून कांही समजावयाचें आहे अशी स्टालिन कबुली देतो तशी समाजशास्त्राच्या विकासाच्या नियमांच्या, जीवनाच्या कोड्याच्या व इतिहासप्रक्रियेच्या बाबतीत मात्र तो देत नाहीं. हा अप्रामाणिकपणाच नव्हे काय? याला शास्त्रीयता कसें म्हणतां येईल? व एखाद्या पक्षाला या केवळ पूर्ण न उलगडलेल्या विकास-नियमांच्या चौकटींतून शिस्तीच्या नांवाखालीं अत्याचार करावयास लावणें हें आग्रहीपणाचेंच अथवा हटवादाचेंच प्रतीक नव्हे काय? एक मधली पायरीच सोडून दिल्यावर साम्यवाद्यांची स्वप्नांतून शास्त्रांत परिणति झाली हेंही एक केवळ स्वप्नच ठरत नाहीं काय? तात्पर्य, हा केवळ प्रचार ठरतो. कित्येक साम्यवाद्यांचें असें म्हणणें आहे कीं, नुसत्या प्रयोगशाळांवर आमचा भरंवसा नसून निसर्ग व प्रयोग ही आमची कसोटी आहे. पण प्रयोगशाळा सोडून दिल्यावर निसर्गाचा प्रत्यय दुसऱ्या कोणत्या साधनांनीं कम्युनिस्ट घेतात? केवळ इंद्रियजन्य अनुभव याबांचून दुसरा कोणताही या बाबतींत कांस धरण्यासारखा प्रकार उरत नाहीं. इंद्रियें व प्रयोगशाळा यांच्या द्वारा प्रतीत होणारें सत्य अनुभवावर तासून खरें वा खोटें ठरवावें असें म्हणावयाचें असेल तर हा अनुभव तरी घेतो कोण व कोणत्या साधनांनीं? जिवाचें स्वतंत्र अस्तित्व कम्युनिस्ट मानीत नाहींत. मनाचेंही स्वतंत्र अस्तित्व व सामर्थ्य ते मान्य करीत नाहींत. मग या अनुभवाचें साधन काय? योगासारखीं अतींद्रिय शास्त्रें व त्यांतून येणारे प्रत्यय हें सत्यासत्य-निर्णयाचें शास्त्र असूं शकतें. पण तें शास्त्र कम्युनिस्टांना मान्य आहे काय? तसें तर मुळींच नाहीं. अशा स्थितींत अनुभव या शब्दाला कांहींही अर्थ उरत नाहीं. अतींद्रिय शास्त्राला व योग-

प्रत्यक्षाला खोटें ठरविण्याचेंही त्यांच्याजवळ कांहीं साधन आहे असेंही मुळींच नाहीं. केवळ हटवाद हें एकच त्याचें कारण आहे. जीवन हें इतकें विशाल आहे व त्याच्या अनुभवाचीं साधनेंही इतकीं विविध आहेत कीं त्या सर्वांचा वापर करण्याची मनाची सिद्धता प्रामाणिक सत्यासत्यनिर्णयासाठीं अत्यंत आवश्यक आहे. कोणत्याही एका विशिष्ट साधनावर आत्यंतिक भर देऊन बाकीचीं सारीं खोटीं आहेत असा अट्टाहास धरणें म्हणजे स्वत:साठी ज्ञानाची एक बाजू सदाची बंद करणें होय; व तीच गोष्ट केल्यानें साम्यवाद्यांचा प्रामाण्यवाद हा चुकीचा व हटवादी ठरलेला आहे.

या प्रामाण्यवादांतील साधनांनीं जगाचें मूलतत्त्व शोधन करून त्याविषयींचे जे सिद्धांत त्यांनीं बसविले आहेत तेही आजच्या विसाव्या शतकांतील विज्ञानासमोर टिकणारे नाहींत. अर्थातच त्यावर आधारलेल्या समाजशास्त्राच्या सिद्धांताची तशीच अवस्था होणार हें उघडच आहे. त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचें एक वैशिष्टय़ असें आहे कीं, यांत्रिक जडवाद्यांप्रमाणें नुसतें तत्त्वज्ञानच त्यांनीं उभारलें नाहीं तर स्वतंत्र ज्ञानप्रक्रियाही त्यांनीं उभारली. त्यांच्या या तत्त्वज्ञानाला मटेरियालिझम् म्हटलें तरी तें ज्ञानप्रक्रियेसहित असल्यामुळें त्याला डायलेक्टिल मटेरियालिझम् असें म्हणतात. डायलेक्टिकल ही त्याची ज्ञानप्रक्रिया आहे. प्रथम आपण त्यांच्या तत्त्वज्ञानाकडे व त्यांतून निघणाऱ्या सामाजिक सिद्धांताकडे पाहूं व नंतर त्यांच्या या डायलेक्टिक्स ज्ञानप्रक्रियेकडे वळूं म्हणजे आपणास जगाला सुखी करावयास निघालेला साम्यवाद जगाचा शत्रु बनण्यांत कां परिणत झाला याची यथार्थ कल्पना येईल. तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रांतील साम्यवाद्यांचे सिद्धांत त्यांचा आजचा द्रष्टा स्टालिन याच्याच शब्दांत पहाणें उचित ठरेल. कारण या त्यांच्या तत्त्वज्ञानावर अनेक विश्लेषण करणारे ग्रंथ उत्पन्न झाले असले तरी त्यांचें अधिकृत मत म्हणजे स्टालिनचेच उद्‌गार होत. त्यामुळें त्या उद्‌गारांना एक विशेष प्रकारचें महत्त्व आहे. स्टालिन म्हणतो :

(i) Marx's philosophical materialism holds that the world is by its very nature material, that the multifold phenomena of the world constitute different forms of

matter in motion, that interconnection and interdependence of phenomena, as established by the dialectical method, are a law of the development of moving matter, and that the world develops in accordance with the laws of movement of matter and stands in no need of a "universal spirit".

(ii) " That matter is primary, since it is the source of sensations, ideas, consciousness, and that consciousness is secondary, derivative, since it is a reflection of matter, a reflection of being; that thought is a product of matter which in its development has reached a high degree of perfection, namely, of the brain, and the brain is the organ of thought; and that therefore one cannot seperate thought from matter without committing a grave error."

(iii) Concerning the question of matter and thought Marx says :

It is impossible to seperate thought from matter that thinks. Matter is the subject of all changes.

Describing marxist philosophical materialism Lenin says :

Materialism in general recognizes objectively real being (matter) as independent of consciousness, sensation, experience. Consciousness is only the reflection of being, at best an approximately true (adequate, perfectely exact) reflection of it. (Lenin Materialism and Empririo criticism Eng. P. 377 & 378).

And further,

Matter is that which acting upon our sense-organs, produces sensation; matter is the objective reality given to us in sensation..Matter, nature, being, the physical–is primary and spirit, consciousness, sensation the physical–is secondary (Ibid. 145-146).

The world picture is a picture of how matter moves and of how matter thinks. (Ibid. P. 367)

"The brain is the organ of thought." (Ibid. P. 152)

" सृष्टीचें मूलतत्त्व जडद्रव्य हें आहे. सर्व दृष्टिगोचर होणारी सृष्टि म्हणजे वस्तुतः अखंड गतिमान् अशा जडद्रव्याच्या गतींतूनच उत्पन्न झालेली असून ती गति विरोधविकासाच्या प्रक्रियेप्रमाणें एकमेकांशीं संबद्ध, एकमेकांवर अवलंबून असलेली व विरोधांतून विकसन होणारी आहे. संपूर्ण जग जडद्रव्याच्या गतीच्या या विरोधविकासी नियमाप्रमाणेंच उत्पन्न झालेलें असून त्याच्या उत्पत्तीसाठीं कोणतेंही विश्वचैतन्य मानण्याची आवश्यकता नाहीं. विश्वाचें मूलतत्त्व हें गतिस्वरूप जडद्रव्य आहे. जगामध्यें जड-भाग तेवढा मूलभूत असून गति हा त्याचा स्वभाव आहे. या जडद्रव्यांतूनच संवेदना, भावना व जाणीव अथवा संवित् उत्पन्न होत असल्यामुळें संवित् अथवा जाणीव हें जडांतून उत्पन्न झालेलें असें द्वितीय श्रेणींतील तत्त्व होय व तें जडद्रव्याचेंच प्रतिबिंब होय. मनुष्यशरीरांतील ही जाणीव व मन हें जडांतूनच उत्पन्न झालेलें असून तें जडाला सोडून केव्हांही राहूं शकत नाहीं. फार तर जाणीव हें पूर्णावस्थेला गेलेल्या अथवा अत्यंत विकसित जडद्रव्याचें प्रतिबिंब म्हणतां येईल. हें विकसित जडद्रव्य म्हणजेच मेंदू होय व मेंदू हेंच विचारांचें अथवा जाणिवेचें साधन आहे. मेंदूशिवाय जाणीव अथवा ज्ञानशक्ति आढळत नाहीं, असूं शकत नाहीं. सुख-दुःखाच्या भावना मेंदूशिवाय कधींही प्रकट होऊं शकत नाहींत. म्हणून मेंदूचा ज्ञानशक्ति अथवा जाणीव हा एक गुणधर्म आहे असेंच म्हटलें पाहिजे. मेंदूंत जडद्रव्याशिवाय दुसरें कांहींही आढळत नाहीं. म्हणून जाणीव, मानवी संवित् अथवा जीवदशा हा जडाचाच एक धर्म होय असें म्हटलें पाहिजे. कार्ल मार्क्सनें असें म्हटलें आहे कीं, आपली ज्ञानशक्ति अथवा विचारशक्ति ही कितीही वेगळेपणानें भासमान झाली तरी वस्तुतः ती जडद्रव्या-पासूनच–ज्याला मेंदू म्हणतात त्या जडद्रव्यापासूनच–उत्पन्न झालेली आहे. यावरून हेंच सिद्ध होतें कीं, ज्ञानशक्तींतून जडद्रव्य उत्पन्न

झालें नसून जडद्रव्यांतूनच उत्पन्न झालेली ज्ञानशक्ति अथवा जाणीव हें जडद्रव्याचें सर्वोत्तम उत्पादन होय. जडद्रव्यापासून जाणीव वेगळी करणें अत्यंत अशक्य आहे. सर्व प्रकारच्या भिन्नतेनें प्रत्ययास येणाऱ्या या वस्तुजाताचें मूलकारण जडद्रव्यच होय. मार्क्सचा अभिप्राय स्पष्ट करतांना लेनिन म्हणतो कीं, "जडद्रव्य हें आपल्या इंद्रियांवर आघात करून संवेदना उत्पन्न करतें. जडद्रव्याच्या सापेक्षतेनेंच संवेदनेचें सत्य भासमान होतें. म्हणून जडद्रव्य हेंच मूलतत्त्व असून चैतन्य, जाणीव, भावना, संवेदना हे सर्व त्याचे गुणधर्म अथवा दुय्यम श्रेणींतील होत. संपूर्ण जग म्हणजे जडद्रव्याची गति कशी आहे व त्यांतून विचार कसा उत्पन्न होतो याचें जणूं कांहीं छायाचित्रच होय. विचार व्यक्त होण्याचें अथवा जाणीव अभिव्यक्त होण्याचें मेंदूशिवाय दुसरें कोणतेंच साधन नाहीं."

या तत्त्वज्ञानाच्या भूमिकेवरून साम्यवादानें समाजजीवनाचें कोडें उलगडण्याचा प्रयत्न करून त्यासंबंधींचें कांहीं महत्त्वाचे समाजशास्त्रीय सिद्धान्त सांगितले आहेत. ते असे कीं :-

Further, if nature, being, the material world, is primary, and consciousness, thought is secondary, derivative; if the material world represents objective reality existing independently of the consciousness of men, while consciousness is a reflection of this objective reality, it follows that the material life of society, its being, is also primary, and its spiritual life secondary, derivative, and that the material life of society is an objective reality existing independently of the will of men, while the spiritual life of society is a reflection of this objective reality, a reflection of being."

(D. & H. Materialism P. 15)

Hence the source of formation of the spiritual life of society, the origin of social ideas, social theories, political views and political institutions, should not be sought for

in the ideas, theories, views and political institutions themselves; but in the conditions of the material life of society, in social being, of which these ideas, theories, views, etc. are the reflection.

In this connection Marx says, "It is not the consciousness of men that determines their being, but, on the contrary, their social being that determines their conciousness."
(Karl Marx Selected Works P. 300 V. I.)

Hence, in order not to err in policy, in order not to find itself in the position of idle dreamers, the party of the proletariat must not base its activities on abstract "principles of human reason," but on the concrete conditions of the material life of society, as the determining force of social development; not on the good wishes of 'great men' but on the real needs of development of the material life of society. (J. Stalin D & H Materialism P. 16)

" ज्या अर्थी जडद्रव्य हें मूलभूत असून जाणीव, विचार इत्यादि त्यांतून उत्पन्न झालेले आहेत व माणसाच्या ज्ञानशक्तीच्या विरहित स्वतंत्रपणें भौतिक जगाचें अस्तित्व प्रत्ययास येत असून त्या अस्तित्वाच्या सापेक्षतेनेंच जाणिवेचें जग भासमान होतें, त्याअर्थी समाजजीवनासंबंधानें सुद्धां हेंच म्हणतां येईल की, समाजाचें भौतिक जीवन हेंच मूलभूत असून त्याचें सांस्कृतिक अथवा वैचारिक जीवन हें त्यांतून उत्पन्न झालेलें दुय्यम व त्या जीवनाचें प्रतिबिंबभूत होय. समाजाचें सांस्कृतिक जीवन घडविण्यास त्याच्या कल्पना, समाजशास्त्रें, राजनैतिक विचारप्रवाह, राजकीय संस्था इत्यादिकांचें मूळ दुसऱ्या कोठेंही शोधणें व्यर्थ असून तें केवळ त्याच्या भौतिक जीवनांतच शोधलें पाहिजे. कारण समाजजीवनांतील सर्व कल्पना, शास्त्रें, मतमतांतरें, इत्यादि या भौतिक जीवनाचींच प्रतिबिंबें अथवा प्रतिच्छाया होत."

तत्त्वज्ञानांतून निर्माण झालेल्या या समाजजीवनाकडे पहाण्याच्या दृष्टिकोनांतूनच साम्यवाद्यांची इतिहासप्रक्रिया उभी

राहिलेली आहे. हें मूलभूत तत्त्वज्ञान बरोबर असेल तर त्या साऱ्या समाजशास्त्रीय सिद्धान्तांची व इतिहास–प्रक्रियांची सत्यता जशी आपोआपच ठरणारी आहे, त्याचप्रमाणें तें तत्त्वज्ञानच जर मुळांत वैज्ञानिक सिद्धान्तांना धरून नसेल तर ती समाजशास्त्रीय प्रक्रिया व इतिहासप्रक्रिया म्हणजे एक थोतांडच ठरेल हेंही निर्विवादच आहे. मार्क्सवाद्यांचें असें आग्रहाचें म्हणणें आहे कीं, त्यांचें हें तत्त्वज्ञान आजच्या विज्ञानाच्या दृष्टीनें ठरणारें शास्त्रीय सत्य आहे येवढेंच नसून तेंच केवळ एकमात्र सत्य आहे व बाकीचें सारें मिथ्या आहे. हा आग्रहीपणा बरोबर आहे काय ? तें आपण थोडक्यांत पाहूं.

विज्ञानानें साम्यवादाला थप्पड दिली

आज स्टालीन सांगत असलेलें तत्त्वज्ञान एकोणिसाव्या शतकांतील, विशेषत: त्या शतकाच्या पूर्वार्धातील विज्ञानावर आधारलेलें तत्त्वज्ञान आहे. एकोणिसाव्या शतकांतील या विज्ञानावर त्या वेळींच उत्पन्न झालेल्या कार्ल मार्क्सनें आपलें तत्त्वज्ञान आधारणें काळाच्या दृष्टीनें ठीक असलें तरी विसाव्या शतकांतील आजच्या विज्ञानानें एकोणिसाव्या शतकांतील विज्ञानाच्या पुढें पाऊल टाकून एकोणिसाव्या शतकांतील विज्ञानाला मागें टाकलें आहे. मार्क्सवाद्यांच्या प्रयोगसाधनांतूनच निघालेल्या विज्ञानाचा आतां असा सिद्धांत आहे कीं, जगांत मॅटर अथवा जडद्रव्य या नांवाची कोणतीही वस्तूच नसून शक्तीचें जडांत व जडाचें शक्तींत रूपांतर करतां येतें. अशा स्थितींत मूलभूत जडद्रव्य म्हणून उरलेंच कोठें ? जोंवर इलेक्ट्रॉन्स्‌चा शोध लागला नव्हता, तोंवर जडद्रव्याच्या या परिभाषेला कांहीं अर्थ होता. विसाव्या शतकांतील शास्त्रज्ञांच्या मतें जगांतील सर्व हालचालींना आधारभूत ही गतिस्वरूप विद्युत्परमाणूंची संख्या आहे. विज्ञानाच्या शोधाची आजची अंतिम सीमा जी अिलेक्ट्रॉन्स अथवा गतिस्वरूप परमाणू तिच्याकडे पाहिलें तर अर्वाचीन शास्त्रज्ञ जडवस्तु म्हणून कांहीं नाहींच अशा सिद्धांतावर आलेले आहेत. मनुष्याच्या बुद्धीस

जवळजवळ अगम्य अशा कल्पनातीत वेगानें फिरणाऱ्या या गतिस्वरूप विद्युत्परमाणूंचे संघ म्हणजेच पदार्थमात्रांचें वास्तविक स्वरूप होय. •या प्रचंड गतीमुळें तिला आधारभूत असलेलें अवकाशाचें तत्त्व अखंड आंदोलन पावतें. पण त्याचें तें आंदोलन प्रायोगिक उपकरणांच्या कक्षेंत येणारें नसून अनुमानगम्यच आहे. प्रत्यक्ष ज्ञान असें केवळ स्थूल आंदोलनाचेंच होऊं शकतें. एका मूलद्रव्यांत ठराविक वेळांत घडलेल्या आंदोलनांच्या निरनिराळ्या संख्या म्हणजे प्रकाश व ध्वनि हीं तत्त्वें होत. ध्वनि म्हणजेच प्रकाश व प्रकाश म्हणजेच ध्वनि. व्यक्त सृष्टींत जड अशी कांहींही वस्तु नसून सर्वत्र अनंत, अपरिमित गति असून मनुष्याचें शरीर, मानवी अिंद्रियें व मेंदू हे त्या अखंड गतीचेच अभिन्न भाग आहेत. काल, क्रम आणि ती गति यांच्या परस्परप्रमाणावरून सृष्टींतील पदार्थांचा वेगवेगळेपणा भासतो. येथपर्यंत अर्वाचीन शास्त्रज्ञांची मजल गेलेली आहे. अशा स्थितींत जडद्रव्याच्या कल्पनेचा पुरस्कार व तोही हट्टाग्रहाचा पुरस्कार विलक्षणच ठरत नाहीं काय? केवळ जडवादानें आजच्या शास्त्रीय जगांत सृष्टीचें गूढ उकलण्याचा प्रयत्न अशास्त्रीय ठरणारा आहे. सृष्टीच्या मुळाशीं असलेल्या चित् शक्तीला ('Living matter') 'सचेतन जडता' (!) या परस्परविरोधी संज्ञेनें संबोधण्याचा आग्रह कित्येक लोक करतात. पण एडिंग्टन, जीन्स, बर्कसन अित्यादि चेतनवादी शास्त्रज्ञ पुढें येत असून जडाचे परमाणू फोडून त्यांतून शक्ति निर्माण करतां येते व शक्तीचें जडपरिमाणूंत रूपांतर करतां येतें हें ते सिद्ध करूं लागले आहेत.

आतांच्या शास्त्रज्ञांच्या विचाराचा प्रारंभबिंदु जडांतून चेतन कसें निर्माण होतें हा उरलेला नसून चेतनांतून जड कसें निर्माण होतें हा आहे. भौतिक शास्त्रज्ञ त्याचें उत्तर आज स्पष्ट देऊं शकत नसले तरी तत्त्वज्ञ मात्र त्याचें उत्तर स्पष्ट देऊं लागले आहेत. योगींद्र अरविंद घोष यांच्या जयंतीनिमित्त त्यांच्या शिष्यांनीं 'जयंती' नांवाचा एक अंक काढला होता. त्या अंकांतील यासंबंधींचा एक उतारा प. पू. ज. स. करंदीकर यांनीं गीतातत्त्वमंजरींत उद्धृत केला आहे तो या दृष्टीनें अत्यंत मार्गदर्शक आहे. तो उतारा असा असाः—

Spirit has become matter by crystalisation, self-limitation and exclusive concentration. A movement of Involution has made spirit terminate into matter. A return journey–Evolution–would make matter culminate in spirit.

"चैतन्यच संघातामुळें, मर्यादिततेमुळें, व आत्यंतिक केंद्रिततेमुळें जड बनलें. हा एक प्रकारें चैतन्यानें खालच्या अवस्थेंत येण्याचा प्रकार झाला. विकसनाच्या पद्धतीनें जडाचें चैतन्यांत पुन्हां रूपांतर होईल." आधुनिक शास्त्रज्ञ व विशेषत: पदार्थविज्ञानशास्त्र कोणत्या सिद्धांतापर्यंत येऊन ठेपलें आहे याचें विवेचन करतांना सर जेम्स जीन्स आपल्या 'दि मिस्टीरियस युनिव्हर्स' या पुस्तकांत म्हणतो :–

The tendency of modern physics is to resolve the whole material universe into waves, and nothing but waves. These waves are of two kinds: bottled up waves which we call radiation or light. If annihilation of matter occurs, the process is merely that of unbottling imprisoned wave energy and setting it free to travel through space. These concepts reduce the whole universe to a world of light, potential or existent, so that the whole story of its creation can be told with perfect accuracy and completeness in the six words " God said, let there be light". (P. 77–78)

In this vision of truth the final mystery of things will, by no means be lessened but greatly deepened.

(Preface, Plant Autographs & Their Revelation.
Dr. J. C. Bose).

तात्पर्य, जडद्रव्याऐवजीं जगाची नुसती गतिमयता मानणाऱ्या आजच्या काळांत साम्यवादाच्या जडवादाला स्थान नाहीं. विद्युत्कणासारख्या सूक्ष्म वस्तूंत देखील इच्छा असली पाहिजे अशी अर्वाचीन शास्त्रज्ञांस शंका येत आहे. हें लक्षांत घेतलें म्हणजे जड द्रव्य हेंच मूळ व चेतन ही त्याची प्रतिच्छाया हा साम्यवाद्यांचा आग्रह केवळ हटवादीपणाचा (Dogmatic) ठरतो.

स्टालिननें पुढें जें मानवी संवित्चें वर्णन केलें आहे तें तर शास्त्रीय जगतांत विलक्षण आग्रहीपणाचेंच द्योतक आहे. मनुष्यजीवन ही एक स्वतंत्र गोष्ट असून अजून शास्त्रज्ञांनाही अचेतनांत सचेतनत्व कसें उत्पन्न झालें याचें उत्तर मुळींच देतां येत नाहीं. संपूर्ण जग हें एका दृष्टीनें अखंड गतिसागराचा भाग आहे असें मानलें तरी जीवाची जाणीव अथवा मनुष्याची अस्मिता जगाचें ज्ञान करून घेतें; आपण जगापेक्षां वेगळे आहोंत हें ओळखतें, इतकेंच नव्हे तर मला अमकें उपभोगावयास मिळालें पाहिजे व मी अमकी गोष्ट घडवून आणीनच असा आग्रह धरतें हें सर्वांच्या प्रत्ययास येतें. नुसतें सारें जडद्रव्य आहे असें म्हणून तिच्या या वेगळेपणाचें रहस्य कोणासही उलगडतां येत नाहीं. उलट वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, खास कम्युनिस्टांना सुद्धां या अस्मितेची, इतकेंच नव्हे तर तिच्या अभिनिविष्टतेची चांगलीच प्रतीति आहे. स्वतःच्या अस्मितेच्या भरंवशावरच जगाविषयीं, समाजाविषयीं वेगवेगळ्या कल्पना केल्या जातात. हें आपलें अस्तित्वच नाकारावयाचें व त्याच्या भरंवशावर जगाचा उलगडा करावयाचा हा एक अद्‌भुतच प्रकार आहे! भगवान् शंकराचार्यांनीं आपल्या वेदान्तकेसरी नांवाच्या ग्रंथांत या प्रवृत्तीचें व विसंगतीचें अतिशय सुन्दर वर्णन केलें आहे. आचार्य म्हणतात :—

"देहस्त्रीपुत्रपौत्रानुचरहयवृषास्तोषहेतुर्ममेत्थम् ।
सर्वे स्वायुर्नयन्ति प्रथितमलममीमांसमीमांसयेह ॥
एते जीवन्ति येन व्यवहृतिपटवः येन सौभाग्यभाजः ।
तं प्राणाधीशमंतर्गतममृतममुं नैव मीमांसयन्ति ॥

" देह, स्त्री, पुत्र व जगांतील यच्चयावत् भोग्य पदार्थ यांची मीमांसा करावयास बसलेले जड दृष्टीचे लोक स्वतःचें अस्तित्व ज्याच्यावर अवलंबून आहे त्या प्राणाधीश्वर अंतरात्म्याला मात्र विचाराच्या कक्षेंत सुद्धां येऊं देत नाहींत असें म्हणतात ही मोठी आश्चर्याची गोष्ट आहे." मार्क्सवादी तर आचार्यांनीं निर्देशिलेल्या लोकांच्याही एक पाऊल पुढेंच गेले आहेत. ते

स्वतःचेंच अस्तित्व नाकारावयास सिद्ध झाले आहेत ! मेंदू-शिवाय जाणीव होऊं शकत नाहीं म्हणजे समजूं शकत नाहीं म्हणून जाणीव अथवा ज्ञानशक्तीला फक्त मेंदूचा गुणधर्म समजण्याऐवजीं सर्वत्र अखंड भरून राहिलेल्या स्वतंत्र अस्तित्वात्मक जाणिवेचें ज्ञान करून घेण्याचें उपकरण उपलब्ध नसणें हेंही ती न समजण्याचें कारण असूं शकतें हें ओळखावयास हवें. गायनशास्त्रांतील श्रुति सर्वच्या सर्व पेटीसारख्या वाद्यांतून व्यक्त होऊं शकत नाहींत म्हणून त्या श्रुतीच नाहींत असें म्हणणें वेडेपणाचें नाहीं काय ? मागें एक कुत्र्याच्या घ्राणेंद्रियाच्या प्रत्ययास येणाऱ्या वासाचें उदाहरण दिलेंच आहे.

इलेक्ट्रॉन्समध्यें प्रेरक इच्छाशक्ति असल्याचें शास्त्रज्ञ अनुमानाच्या क्षितिजावर पहात असतां ती इच्छाशक्ति हा फक्त मेंदूचा गुणधर्म आहे असें उद्घोषिणें तर फारच गमतीचें होईल! आजच्या विज्ञानावर आपला तात्त्विक दृष्टिकोन उभारणारे तत्त्वज्ञ हे जर चालू शतकाचे यथार्थतेनेंच साम्यवादापेक्षां अधिक प्रातिनिधिक स्वरूपाचे विचार व्यक्त करतात हें गृहीत धरलें तर ते काय म्हणतात हें लक्षांत घेणें मोठें बोधप्रद होईल. वुईल डयूरँड आपल्या मॅन्शन्स ऑफ फिलासॉफी या ग्रंथांत म्हणतो :—

It was the energy of living substance that specialised and moulded organs, nerves and brains. Now we can think because we have brains but once life made the brain by trying to think. It is this desire which creates organ after organ and slowly moulds the body in the image of the will."

"शरीरांत इंद्रियें, स्नायू व मेंदू हे जीवात्म्याच्या चैतन्य-शक्तीनें उत्पन्न केलेले आहेत. आज आम्ही विचार करतों कारण कीं, आम्हांला मेंदू आहे; पण मुळांत जीवशक्तीनेंच मेंदू स्वतःच्या विचारासाठीं उत्पन्न केला. इच्छाशक्तीस अनुसरूनच प्रथम इंद्रियें व नंतर शरीराचा सांगाडा तयार झालेला आहे." खास जाणत्या मार्क्सवाद्यांनीं सुद्धां मनुष्याच्या शरीरांतील या जीव-

भावांचा प्रश्न आपणांस समाधानकारक रीतीनें सोडवितां आला नाही असें म्हटलेलें आहे. 'दि मार्क्सिस्ट फिलॉसफी अँण्ड सायन्सेस' या ग्रंथात हॉल्डेन असें म्हणतो कीं,

It is at present an unanswerable question because we have not got the necessary data; for that reason Engels left it alone for a few sentences. The additional knowledge of the last fifty years does not yet allow us even to pose the question in its proper form.

हें जर खरें आहे तर मग जीव हा जडाचाच परिणाम आहे या हट्टाग्रहांत तात्पर्य काय ? आजच्या विज्ञानाच्या या अवस्थेंत साम्यवादी तत्त्वज्ञान हें मागासलेलें, हटवादी व आग्रही स्वरूपाचें ठरतें व त्यावरून अशी शंका येऊं लागते कीं, विज्ञानाच्या प्राथमिक संशोधनांतून तें तत्त्वज्ञान निघालेलें नसून तें कृत्रिम असलें पाहिजे. श्री. अप्रबुद्ध यांनीं आपल्या ग्रंथांत 'हें घडविलेलें तत्त्वज्ञान आहे' असें जें म्हटलें आहे व मार्क्सवादावरील विशेषतः नाझी पंथाच्या टीकावाङ्मयांत मार्क्सच्या ज्यूपणांत त्याच्या तत्त्वज्ञानाच्या निर्मितीचें जें मूळ शोधण्यांत आलें आहे तें खरें असावें असें वाटूं लागतें. ह्या विज्ञाननिष्ठेपासून म्हणजेच मार्क्सवाद्यांच्या लाडक्या शब्दांत सांगावयाचें तर 'शास्त्रीयते'पासून दूर असलेल्या तत्त्वज्ञानाच्या भरंवशावर उत्पादनसाधनांच्या सामाजिक, भौतिक अवस्थेंत संस्कृतीचें मूळ पहाणारा मार्क्सवाद्यांचा समाजशास्त्रीय सिद्धांत खोटा व ठोकळेबाज आपोआपच ठरतो. इतर अनेक गोष्टींप्रमाणेंच त्यालाही महत्त्व आहे हें वेगळें; पण तोच एकमात्र सिद्धांत समजून प्रत्येक गोष्टीचें मूळ उत्पादन-साधनांत शोधीत बसणें हें बुद्धीचें अधःपतनच होय व रानटी गुलामगिरीची अवस्था, सरंजामशाही, भांडवलशाही इत्यादि पांच अवस्थांच्या त्यांच्या इतिहासप्रक्रियेचा हाच कृत्रिम व शास्त्रीय जगापासून दूर असलेला खोटा कणा आहे. आजच्या विज्ञानाप्रमाणेंच पाहिलें तरी व कम्युनिस्टांच्याच शास्त्रज्ञांच्या उद्गारांकडे पाहिलें तरी त्यांनीं जीवाचा स्वतंत्रपणें विचार

करावयास हवा होता. किंबहुना भावजगताचें अस्तित्व, जीवाचें अस्तित्व व म्हणून त्याच्या स्वतंत्र विचाराची आवश्यकता आजच्या भौतिक शास्त्रज्ञांनाही मान्य करावीच लागते. मार्क्स-वाद्यांनीं या विचाराला आपल्या तत्त्वज्ञानांत मुळींच स्थान न दिल्यामुळें ते जगाचे द्रोही होण्यांत त्याचें पर्यवसान झालें आहे.

त्यांच्या तत्त्वज्ञानाची ही अवस्था पाहिल्यावर त्यांच्या डाय-लेक्टिक्सकडे वळणें क्रमप्राप्त आहे. अखंड रक्तपात व क्रांतीचें आणि मानवी जीवन उद्ध्वस्त करून टाकण्याच्या,आपल्या प्रवृत्तींचें समर्थन साम्यवादी या डायलेक्टिक्सच्या ज्ञानप्रक्रियेनें करीत असतात. तिचें स्वरूप काय तें पहाणें उद्बोधक ठरेल व त्यावरूनच त्यांच्या रक्तपाती, आसुरी व अत्याचारप्रधान मनो-भूमिकेची खरी बैठक कळून येईल.

साम्यवाद्यांची ज्ञानप्रक्रिया

डायलेक्टिक्सचें मराठी भाषांतर विरोधविकासवाद या शब्दानें करण्यांत येतें. ग्रीक लोकांच्यामध्यें सत्यनिर्णयाची एक विशेष पद्धति असे. तिला वादविवाद-पद्धति असें म्हणतां येईल. ग्रीक लोकांच्या सभांमधून मुख्य वक्त्यानें एक सिद्धान्त सांगितल्यावर दुसरे कित्येक लोक त्या सिद्धान्तावरच आक्षेप घेऊन तो खोडून काढण्याचा प्रयत्न करीत व या विवादात्मक परस्परविरोधांतून शेवटीं सत्यनिर्णय होत असे. या पद्धतीला ग्रीक भाषेंत 'डायलेगो' (Dialego) असें म्हणत व त्याचा मूळ अर्थ परस्परवादविवाद असा आहे. त्यावरून वस्तुतत्त्वाच्या ज्ञानाची एक प्रक्रिया हेगेल नांवाच्या कल्पनावादी जर्मन पंडितानें शोधून काढली. मार्क्स हा हेगेलचा शिष्य होता. या शिष्यानें हेगेलचें कल्पनावादी तत्त्वज्ञान स्वीकारलें नाहीं. पण त्याची ज्ञानग्रहणाची पद्धति मात्र स्वीकारली. मार्क्सच्या या पद्धतीचा विशेष असा आहे कीं, त्याच्या मताप्रमाणें जगाचें मूलभूत द्रव्य जें गतिरूप जड द्रव्य त्याच्या त्या गतीला त्यानें प्रक्रिया लावून दाखविली. ती अशीः—एक मूलभूत स्थिति (Thesis) असते. त्या स्थितीला विरोध करणारी

दुसरी अवस्था (Antithesis) तिच्यांतूनच उत्पन्न होते. त्यांचें द्वंद्व कांहीं वेळ चालून त्या द्वंद्वांतून एक नवी प्रक्रिया (Synthesis) जन्म पावते. अर्थात् ही प्रक्रिया मूळ गोष्टीचा विरोध व नाश करून जशी उत्पन्न झालेली आहे तशीच ती मूळ स्थितीपेक्षां विकसनात्मक आहे हेंही निर्विवादच आहे. ही नवी प्रक्रियासुद्धां तिच्यांतून विरोधात्मक अवस्था निर्माण होऊन पुन्हां नष्ट होते. याला ध्वंस (Negation) असें म्हणतात. या ध्वंसाचा पुन्हां ध्वंस होतो (Negation of Negation) व त्यांतून पुन्हां कांहीं तरी वेगळें नवें उत्पन्न होतें. डायलेक्टिक्सच्या प्रक्रियेचें थोडक्यांत असें स्वरूप आहे. कोणतीही अवस्था टिकाऊ नाहीं. प्रत्येक अवस्थेचा विकास झाल्यावांचून राहात नाहीं. हा विकास विरोधाशिवाय होत नाहीं. व विरोध जसा विकासाला जन्म देतो त्याचप्रमाणें त्याचा विशेष हा आहे कीं तो पहिल्या अवस्थेच्या विनाशांतूनच दुसऱ्या विकासाच्या अवस्थेला जन्म देत असतो. डायलेक्टिक्सचे अथवा विरोधविकासवादाचे हे महत्त्वाचे सिद्धांत होत.

स्टालिन म्हणतो :

This dialectical method of thought, later extended to the phenomena of nature, developed into the dialectical method of apprehending nature, which regards the phenomena of nature as being in constant movement and undergoing constant change, and the development of nature as the result of the development of the contradictions in nature, as the result of the inter-action of opposed forces in nature.

The dialectical method therefore holds that no phenomenon in nature can be understood if taken by itself, isolated from surrounding phenomena, in as much as any phenomenon in any realm of nature may become meaningless to us if it is not considered in connection with the surrounding conditions.

The dialectical method therefore requires that phenomena should be considered not only from the standpoint

of their interconnection and interdependence, but also from the standpoint of their movement, their change, their development, their coming into being and going out of being.

The dialectical method therefore holds that the process of development should be understood not as movement in a circle, not as a simple repetition of what has already occurred, but as an onward and upward movement, as a transition from an old qualitative state to a new qualitative state, as a development from the simple to the complex, from the lower to the higher.

Dialectics holds that internal contradictions are inherent in all things and phenomena of nature, for they all have their negative and positive sides, a past and a future, something dying away and something developing; and that the struggle between these opposites, the struggle between the old and the new, between that which is dying away and that which is being born, between that which is disappearing and that which is developing, constitutes the internal content of the process of development, the internal content of the transformation of quantitative changes into qualitative changes.

The dialectical method therefore holds that the process of development from the lower to the higher takes place not as a harmonious unfolding of phenomena, but as a disclosure of the contradictions inherent in things and phenomena, as a " struggle" of opposite tendencies which operate on the basis of these contradictions.

"In its proper meaning" Lenin says "dialectics is the study of contradiction within the very essence of things."

(Lenin Philosophical Note-books Page 268.)

" Development is the 'struggle' of opposites"

(Lenin collected works P. 301.)

"ही विचाराची विरोधविकासी पद्धति प्रथम निसर्गाच्या उलगड्यासाठीं वापरण्यांत आली व निसर्गाचा उलगडा करून दाखविणाऱ्या विरोधविकासी प्रक्रियेंत ती पुढे परिणत झाली. तिचा निष्कर्ष असा आहे कीं, निसर्ग गतिस्वरूप असून वारंवार नवनवीं रूपें धारण करणें हा त्याचा स्वभाव आहे. निसर्गात उत्पन्न होणारीं नवींनवीं रूपें हाच त्याचा विकास होय. निसर्गांत विकास होणें म्हणजे त्याच्यांत विरोधी क्रियाप्रतिक्रियांचें द्वंद्व उत्पन्न होऊन त्याची परिणति विकसनांत होणेंच होय. या प्रक्रियेचा असा सिद्धांत आहे की, सृष्टींतील कोणत्याही वस्तूचा पृथगात्मतेनें सलग असा विचार करतांच येत नाही. कारण प्रत्येक वस्तु तिच्या सभोंवारच्या परिस्थितीशीं संलग्न असल्यामुळें पृथगात्मतेनें तिचा विचार करणें चुकीचें आहे. (या तत्त्वांतूनच साम्यवादानें समाज हा विचाराचा आरंभबिंदू ठरवून व्यक्तीस उडवून लावलें.) कारण कीं, निसर्गांतील वस्तुजात हें एकमेकांशीं संलग्न असून एकमेकांवर अवलंबून असतें.

या प्रक्रियेचा दुसरा सिद्धांत असा आहे कीं, वस्तुजाताचा विचार करतांना तो केवळ या संलग्नतेला व संबंधिततेला धरूनच करावयाचा नसून त्यांची गतिमत्ता, होणारे बदल, त्यांचें विकसन, त्यांचें अस्तित्वांत येणें व विलयास जाणें या सर्वांनाच धरून केला पाहिजे.

या प्रक्रियेचा तिसरा सिद्धांत असा आहे कीं, वस्तुजाताच्या विकसनाचा विचार करतांना 'धाता यथापूर्वमकल्पयत्' या दृष्टिकोनाचा अथवा त्याच त्या वर्तुळांत राहून असें विकसन घडतें या दृष्टिकोनाचा परित्याग केला पाहिजे व विकसनाचा विचार म्हणजे जुन्या गुणधर्मांचा त्याग करून नव्या गुणधर्मांचा अंगीकार कसा करण्यांत येतो व खालच्या अवस्थेंतून वस्तुजात वरच्या अवस्थेंत कसें जातें याचाच विचार होय. (प्रत्येक वस्तूंत बदल घडणें हा स्वभाव असून हा बदल विकासाचाच द्योतक असतो व प्रत्येक विकास हा विरोधांतूनच उत्पन्न होतो व त्या विरोधांत जुनें नष्ट होऊनच नवें जन्माला येतें असा या प्रक्रियेचा सिद्धांत आहे.)

या प्रक्रियेचा आणखी असा सिद्धांत आहे कीं, निसर्गामध्यें व प्रत्येक वस्तुजातामध्यें अंतर्गत विरोध व क्रियाप्रतिक्रियांचें द्वंद्व सदैव चालूं असतें. अस्तित्वाची व नास्तित्वाची बाजू प्रत्येक ठिकाणीं असतेच. भूतकाळ व भविष्यकाळ प्रत्येकाला असावयाचाच. या अंतर्गत संघर्षांत अथवा परस्परविरोधांत जुनें कांहीं तरी मरत असतें व नवें कांहीं तरी जन्माला येत असतें. हा परस्परविरोधाचा, नव्याचा व जुन्याचा, मरूं घातलेल्याचा व जन्माला येणाऱ्याचा, विनष्ट होणाऱ्याचा व विकसन पावणाऱ्याचा संघर्षच विकसनाच्या क्रमाची अंतर्गत अवस्था दिग्दर्शित करतो. संख्याभिन्नतेंतून गुण-संक्रांतींत रूपांतर होण्याचा क्रमही हा अंतर्गत संघर्षच दिग्दर्शित करतो. म्हणून या प्रक्रियेचा असा सिद्धांत आहे कीं, सुसंगत संगती-करणांतून विकास कधींच होत नसून तो विरोधात्मक संघर्षांतूनच होत असतो. म्हणून लेनिन असें म्हणतो कीं, विरोधविकासवादी प्रक्रियेचा खरा अर्थ वस्तूच्या अंतर्गत असलेल्या परस्परविरोधाचा अथवा क्रिया-प्रक्रियांच्या विरोधी द्वंद्वाचा इतिहास होय. किंबहुना परस्परविरोधी द्वंद्वांचा संघर्ष म्हणजेच विकास होय."

विरोधविकासी प्रक्रिया खरी आहे काय ?

या विरोधविकासवादी प्रक्रियेची ही वास्तविक अवस्था साम्यवाद्यांच्या तत्त्वज्ञानाप्रमाणेंच निरपवाद व विसाव्या शतकां-तील विज्ञानाला धरून नाहीं. इतकेंच नव्हे तर ती त्या तत्त्वज्ञाना-प्रमाणेंच हेतुपुरस्सर कृत्रिम घडविलेली असावी असें वाटतें. मार्क्स हा प्रत्येक गोष्टींत विरोधविकास पहावयास सांगतांना भौतिक शास्त्रांस अनुसरून विश्वाच्या मूलतत्त्वाची गतिमत्ता मान्य करतो. विसाव्या शतकांतील विज्ञानानें सृष्टीचें आद्यतत्त्व इलेक्ट्रॉन्स हें ठरविलेलें असून त्यांची प्रचंड गति ही कोणत्याही उपकरणांच्या कक्षेंत येणारी नाहीं. अशा स्थितींत ही गति पहाण्याचें जर कोणतेंच साधन उपलब्ध नाहीं तर तिची विरोधात्मकता व विकसना-त्मकता सिद्ध करावयाचें शास्त्रीय उपकरण अथवा साधन तरी काय? कल्पनातीत वेगानें फिरणाऱ्या विद्युत्कणांच्या अखंड गतिसागराचें

ठराविक वेळांत घडणारें जें आंदोलन त्यांचे संघ म्हणजेच जर जगांतील पदार्थ, तर त्यांत विरोध कशाचा आणि विकास कशाचा ? इलेक्ट्रॉन्सचें खरें स्वरूप कळण्याच्या बाबतींत उपकरणांनींच जेथें हात टेकले आहेत तेथें त्यांच्यांतील अंतर्गत विरोध कोण व कसा शोधून काढणार ? आजच्या विज्ञानाप्रमाणें पदार्थांच्या वेगवेगळ्या अस्तित्वाचें अथवा भिन्नतेचें खरें कारण धनकणाभोंवतीं (positive Electrons) अखंड फिरणाऱ्या ऋणकणाच्या (Negative Electrons) संख्येंत आहे. पदार्थांची भिन्नता ही त्यांच्या परमाणूंच्या भिन्न रचनेवर अवलंबून आहे व परमाणूंची ही भिन्नता ऋणकणांच्या संख्येंत आहे. या संख्येंत विरोधविकासाचें कोणतें तत्त्व दाखवितां येईल ? प्रत्येक नवी निर्मिति ही केवळ विरोधांतून, पहिली वस्तू मारून निर्माण होते हेंही म्हणणें चुकीचेंच आहे. साखरेचा एक कण, हैड्रोजन, ऑक्सिजन व कार्बन यांच्या कणांनीं बनलेला आहे. त्यांत विरोधविकासाचें तत्त्व अनुस्यूत नाहीं; पण नवी निर्मिति निश्चित झालेली आहे. कारण कार्बन, हैड्रोजन व ऑक्सिजन यांच्या गुणधर्मापेक्षां साखरेच्या कणाचे गुणधर्म निश्चितच वेगळे आहेत. अशा स्थितींत प्रत्येक निर्मितीला वस्तूचा अंतर्गत विरोध व त्यांतून पहिल्या वस्तूचें नष्ट होणें व दुसरी निर्माण होणें हाच एकमात्र नियम लागू पडतो असें नाहीं. विसाव्या शतकांतील विज्ञानाप्रमाणें वस्तूंत कितीही बदल झाले तरी इलेक्ट्रॉन्सचें रूपांतर कधींही होत नाहीं. इतकेंच नव्हे तर सर्व वस्तुजाताचें पुन्हां त्याच्या या गतिस्वरूप विद्युत् परमाणूंत रूपांतर करतां येणें शक्य आहे. याला विकास म्हणतां येईल काय ? व विकास म्हणजे मूळ स्थितीवर येणें हें जर असेल तर मूळस्थितीचा नाश करून नवी अवस्था उत्पन्न होणें हें जें विकासाचें लक्षण तें येथें मुळींच लागू पडत नाहीं हें उघडच दिसतें. अशा स्थितींत जग इलेक्ट्रॉन्सचा विकास आहे ही भाषा मुळींच शास्त्रीय ठरणारी नाहीं. तात्पर्य, साम्यवाद्यांचें तत्त्वज्ञान व त्यांची ज्ञानप्रक्रिया या दोन्हींची आजच्या विज्ञानाच्या दृष्टीनेंही विलक्षण अवस्था झालेली आहे. या मिथ्या ज्ञानप्रक्रियेच्या विषयींचा एंजलसचा दंभ तर इतका विलक्षण

आहे कीं, सूर्यचंद्रादिकांनाही त्यानें डॉयलेक्टिक्सच्या साच्यांत बसविण्याचा अट्टहास केलेला आहे! एकोणिसाव्या शतकांतलें विज्ञानाचें स्वरूप पालटल्यामुळें तत्त्वज्ञानाच्या व ज्ञानप्रक्रियेच्या बाबतीतील मार्क्सवादाचा पायाच उघडउघड ढांसळून पडला आहे व या अस्थिर पायावर सामाजिक जीवनाचे जे सिद्धांत साम्यवाद्यांनीं बसविले आहेत ते फारच भीषण असून ते एक प्रकारें अत्याचारांच्या परंपरेचे निर्माते ठरले आहेत. ही ज्ञानप्रक्रिया समाजजीवनाला लावून दाखवितांना मार्क्सवाद्यांनीं समाजजीवनासंबंधीं पुढीलप्रमाणें भयंकर सिद्धांत काढले आहेत:–

1. If there are no isolated phenomena in the world, if all phenomena are interconnected and interdependent, then it is clear that every social system and every social movement in history must be evaluated, not from the standpoint of 'eternal justice' or some other preconceived idea, as is not infrequently done by historians, but from the standpoint of the conditions which gave rise to that system or that social movement and with which they are connected.

Further, if the world is in a state of constant movement and development, if the dying away of the old and the upgrowth of the new is a law of development, then it is clear that there can be no 'immutable' social systems, no 'eternal principles' of private property and exploitation, no 'eternal ideas' of the subjugation of the peasant to the landlord, of the worker to the capitalist.

Further, if the passing of slow quantitative changes into rapid and abrupt qualitative changes is a law of development then it is clear that revolutions made by oppressed classes are a quite natural and inevitable phenomenon.

Hence, the transition from capitalism to socialism and the liberation of the working class from the yoke of capitalism cannot be effected by slow changes, by

reforms, but only by a qualitative change of the capitalist system, by revolution.

Hence in order not to err in policy, one must be a revolutionary, not a reformist.

Hence in order not to err in policy one must pursue an uncompromising proletarian class policy, not a reformist policy of harmony of the interests of the proletariat and the bourgeoisie, not a compromisers' policy of the "growing of capitalism into socialism."

" ज्या अर्थी जगांतील प्रत्येक वस्तुजात हें एकमेकांशीं संबद्ध व परस्परावलंबी आहे त्या अर्थी समाजपद्धतीसंबंधीं अथवा समाजाच्या विशिष्ट आंदोलनासंबंधीं विचार करतांना ती ती विशिष्ट अवस्था समाजांत कोणत्या भौतिक परिस्थितींतून उत्पन्न झालेली आहे व कोणत्या परिस्थितीशीं तो संबद्ध होती हेंच विचारांत घेणें खरें आवश्यक आहे. ज्या अर्थी संपूर्ण जग हें प्रतिक्षणीं नवें स्वरूप धारण करणारें व अखंड गतिमान् आहे व ज्या अर्थी कांहीं तरी मरणें व कांहीं तरी नवेंच जन्माला येणें हाच विकासाचा अर्थ आहे त्या अर्थी शाश्वत तत्त्व व शाश्वत नीतिमूल्यें असूंच शकत नाहींत. (शाश्वत नीतिमूल्यें हा केवळ मनुष्यजीवनाशीं संबद्ध असा विचार आहे. नीति ही निसर्गांत नसते. ती मनुष्याच्या बुद्धींत असते. ओढ्याचें पाणी मनुष्य प्याला तर ओढा नीतिमान् ठरत नाहीं. पण तहानलेल्या माणसाला एकाद्या दयावंतानें आपल्या भांड्यांतून पाणी नेऊन दिलें तर तें नीतिशास्त्रांत नीतीचें कृत्य समजलें जातें. त्यामुळें सृष्टीचें मूलतत्त्व अथवा जड सृष्टि कितीही गतिमान् असली तरी तिच्यावरून केवळ मानवी जीवनाच्या कक्षेंत येणाऱ्या नीतीसंबंधीं एखादें विधान कसें करतां येईल ? इतकेंच नव्हे तर स्टालिनचा गुरु लेनिन हा स्वतः जीवासंबंधीं व मानवी अंतःकरणांतील सुखदुःखसंवेदनांनीं युक्त अशा अस्मितेसंबंधीं विज्ञानाच्या आधारें निश्चित कांहींच सांगतां येत नाहीं असें स्पष्ट म्हणत असतां व अलीकडचा हाल्डेनही हेंच स्पष्टपणें सांगत असतां नीतीच्या केवळ त्या अस्मितेवर आधार-

केल्या शास्त्राच्या बाबतींत असें विधान करणें भ्रामक, चुकीचें व प्रचारकी ठरत नाहीं काय?) ज्या अर्थीं निसर्गांत हळू हळू घडून येणारे संख्येंतील बदल एकदम गुण-संक्रांति घडवून आणीत असल्याचा निसर्गाचाच नियम आढळतो, त्या अर्थीं पिळल्या जाणाऱ्या वर्गानें केलेल्या क्रांत्या ह्या अत्यंत स्वाभाविक व कधींही न टाळतां येणाऱ्याच असतात. म्हणून भांडवलशाहींतून समाजसत्तेच्या अवस्थेंत येणें व भांडवलशाहीच्या जोखडांतून श्रमजीवी वर्गाची मुक्तता करणें ही गोष्ट मंद गतीनें घडून येणाऱ्या शांततात्मक परिणामांच्या आंदोलनांनीं अथवा सुधारणांनीं घडून येणारी नसून ती गोष्ट केवळ क्रांतीनें साधणारी आहे. म्हणून आपण कधींही सुधारणावादी न राहतां नेहमीं क्रांतिकारकच राहिलें पाहिजे. (म्हणजे सुधारणा व विकसन शांततेच्या मार्गानें कधींच न घडवितां केवळ निःपात, रक्तपात व अत्याचारांच्याच मार्गाचा अवलंब केला पाहिजे.) म्हणून आपल्या पक्षाचें धोरण नेहमीं कोणाशींही सलोखा न करण्याचेंच राहिलें पाहिजे व मध्यमवर्गीय आणि श्रमजीवी यांच्यांत सहिष्णु संवादिता निर्माण करण्याचें आपण नाकारून सतत क्रांतीचाच पाठपुरावा केला पाहिजे."

साम्यवाद्यांच्या अत्याचारी प्रवृत्तीचें मूळ त्यांच्या गुरूच्या या अखंड क्रांतीच्या घोषणेंत आहे. खोटया ज्ञानावर व मिथ्या ज्ञानप्रक्रियेवर ही क्रांतीची परिभाषा कशी आधारलेली आहे हें आपण आतांपर्यंत पाहिलें. विरोधाशिवाय जर विकास नाहीं तर शासनसंस्थाविरहित अवस्था निर्माण करणें हें जें साम्यवादाचें अंतिम ध्येय तें निर्माण व्हावयास मात्र अशा विरोधाची कोणतीही पायरी साम्यवाद मानीत नाहीं हें कसें? सारांश, साम्यवादाचा विचाराचा आरंभबिंदूच चुकलेला आहे. अस्मिता अथवा स्वतःच्या अहंकाराची जाणीव ही माणसाची मूलभूत प्रवृत्ति असून त्याचें स्वतःवरील प्रेम हेंच मूलभूत असतें. हें आजचे मानसशास्त्रज्ञही मान्य करतात. म्हणून कोणत्याही विचाराचा, आंदोलनाचा व क्रियेचा खरा आरंभबिंदु समाज नसून व्यक्ति हाच असतो. साम्यवाद्यांनीं ही गोष्ट लक्षांत न घेतल्यामुळें अनेक बंधनांनीं बांधून

व्यक्तीचें व्यक्तित्व त्यांनीं मारून टाकावयाचा प्रयत्न चालविला आहे. साम्यवादाची राज्यघटना किती जुलमी व अत्याचारी आहे व रशियन नागरिकाला चोवीस तास घराबाहेर पडण्याचें अथवा एखाद्याशीं बोलण्याचेंही कसें स्वातंत्र्य नाहीं हें आपण मागल्या व्याख्यानांत पाहिलें. व्यक्तीची ही इतकी गळचेपी ज्या ध्येया-प्रीत्यर्थ आहे तें शासनसंस्थाविरहित अवस्था निर्माण करण्याचें ध्येय केवळ पंधरा वर्षांत प्रत्यक्षांत येईल असें युवक संघटनेसमोर बोलतांना लेनिन म्हणाला होता व १९३५ सालीं स्टालिननेंही रशियांत एकवर्गात्मक समाजरचना उत्पन्न झाली आहे असें घोषित केलें होतें. लेनिनचें पंधरा वर्षांचें स्वप्न खोटें ठरलें व जर स्टालिन म्हणतो हें खरें असेल तर रशियांत साम्यवादाच्या विरोधी सिद्धांत काढणाऱ्या शास्त्रज्ञांना गोळ्या घालून ठार मारणें, पक्षशुद्धी-करणाच्या नांवाखालीं आपल्याच सहकाऱ्यांची घोर कत्तल करणें व कोणाशीं बोलण्यास सुद्धां रशियन नागरिकांना बंदी करणें याचीं कारणें तरी काय? अमेरिकेचे अध्यक्ष ट्रूमन यांनीं "आम्ही तुमचीं दु:खें जाणतों. तुम्हांला बोलतां येत नाहीं हेंच खरें" असें जें रशियन नागरिकांना उद्देशून म्हटलें तें अक्षरश: खरें आहे. साम्यवाद्यांचा ध्येयवाद हा प्रत्यक्षांत रशियांत तरी जीवन करपवून टाकणाऱ्या घोर हुकुमशाहींत पर्यवसित झाला असून जग साम्यवादाच्या पंखाखालीं गेलें तर मानवता करपवून टाकणाऱ्या हुकुमशाहींत तो पर्यवसित होईल हेंच आज स्पष्ट दिसतें. याचें कारण मुळांत मनुष्यांत बदल पडल्यावांचून आदर्श स्वरूपाची "एकमेकां साह्य करूं अवघे धरूं सुपंथ" अशी प्रवृत्ति कधींही निर्माण होत नाहीं. उत्पादन-साधनें व्यक्तीच्या मालकीचीं असलीं तर तीं जशीं अनेकांचें शोषण करणारीं ठरतात तशींच तीं राज्ययंत्राच्या मालकीचीं असलीं तर तें राज्ययंत्र शोषक ठरल्याविना रहात नाहीं. व्यक्ति जोंवर पशुत्वाच्या प्रवृत्तींनीं युक्त आहे व जोंवर ते पशुत्वाचे संस्कार तिच्या अंत:करणांतून नष्ट करण्याचा कोणताही प्रयत्न होत नाहीं, तोंवर नुसत्या योजना व घोषणा यांच्या गर्जितांनीं मानवतेला सुखी करतां येणें शक्य नाहीं. मग व्यक्तिस्वातंत्र्यवादी

लोकशाही तशी हमी घेवो, अथवा साम्यवाद तशी हमी घेवो, तीं केवळ वृथा गर्जितेंच ठरणार!

साम्यवादाचें असें म्हणणें आहे कीं, भांडवलशाही पूर्ण नष्ट केली व उत्पादन-साधनें समाजाच्या हातीं दिलीं कीं सामाजिक नीतिमत्ता आपोआप सुधारेल. पण सुधारणा म्हणजे तरी काय? इंद्रियांच्या स्वाभाविक उपभोगप्रधान प्रवृत्तींना अंतःस्फर्तीनें संयमाचा अडसर घालणें म्हणजे सुधारणा व तसा तो नसणें म्हणजे पशुत्व. इतिहासाचा उलगडा करतांना व मानवी जीवनाचाही उलगडा करतांना शेवटचा सिद्धांत म्हणून साम्यवादी असें सांगतात कीं, आमच्या पद्धतीनें सर्व लोकांना भरपूर खायला प्यायला मिळालें व त्यांच्या वासना तृप्त होण्याची सोय झाली म्हणजे अन्याय करण्याची प्रवृत्ति नष्ट होईल व ती आहे तोंवरच राज्ययंत्राची आवश्यकता असल्यामुळें ती प्रवृत्ति नष्ट झाली कीं, राज्ययंत्र समाजाच्या त्या विकसित अवस्थेंत विलीन होईल. पण मानवी मनांत आणखी एक प्रवृत्ति असते व ती म्हणजे सत्ताप्रस्थापनाची प्रवृत्ति होय. ही वर्चस्व गाजविण्याची प्रवृत्ति मानवसमाजांतून नष्ट करावयास मन हें स्वतंत्र तत्त्व आहे हें मान्य करणें, त्याच्यावर संस्कार करणें व जगाविषयीं सहानुभूतीचा दृष्टिकोन त्याच्या अंतःकरणांत उत्पन्न करणें आवश्यक आहे; पण त्यासाठीं जीवन हें स्वतंत्र तत्त्व आहे, आणि मन हेंही स्वतंत्र तत्त्व आहे हें तत्त्वज्ञानांत मानण्याची आवश्यकता असते. पण ती गोष्ट साम्यवादी तत्त्वज्ञानांत मानली जात नाहीं. अशा स्थितींत ही शासनसंस्था-विरहिततेची कल्पना निव्वळ मृगजळ ठरते. खास साम्यवादी-राज्यकर्ते अथवा हुकूमशहा हे स्वतःसुद्धां आपल्या अखंड सत्तेसाठीं शोषक बनणार नाहींत कशावरून? कारण व्यक्तित्वावर संस्कार करण्याची सोय त्यांच्या दृष्टिकोनांत कोठेंच नाहीं. अशा स्थितींत इस्लामच्या स्वर्गाप्रमाणें साम्यवादाचें अंतिम ध्येय हें केवळ कल्पनाजाल ठरून प्रत्यक्षांत जीवन खुरटवून टाकणाऱ्या हुकुमशाहींतच त्याची परिणति घडून येते.

आपण साम्यवाद्यांचें तत्त्वज्ञान व त्यांची ज्ञानप्रक्रिया ही अविज्ञाननिष्ठ कशी आहे हें थोडक्यांत पाहिलें आहे. हें त्यांनाही कळत नाहीं असें नाहीं. पण त्यांना साऱ्या जगांत जी क्रांति घडवावयाची आहे तिला तत्त्वज्ञानाच्या बैठकीची आवश्यकता असल्यामुळें त्यांनीं हें कृत्रिम तत्त्वज्ञान बुद्ध्या उत्पन्न केलेलें आहे असें जर कोणी म्हटलें तर तें चुकीचें ठरणार नाहीं. त्यांचा दृष्टिकोन चुकीचा असून जगांत विरोधावांचूनही केवळ संगतीनें व मिश्रणानें नवी निर्मिति होऊं शकतें, असें आजचें विज्ञानच म्हणतें. त्यामुळें क्रांति ही वारंवार केलीच पाहिजे व क्रांति हाच धर्म आहे हा त्यांचा उद्घोष चुकीचाच ठरतो. चुकीच्या दृष्टिकोनांतून, पण तोच बरोबर आहे असें म्हणून एकसारखे अत्याचार व रक्तपाताचें थैमान ते जगांत घालणार व जी एकवर्गात्मक सत्ता रशियांत साम्यवादी हुकुमशाही प्रस्थापित होऊनही कधींच अस्तित्वांत आली नाहीं ती सुखी समाजाची कल्पना या रक्तपाताचें समर्थन म्हणून पुढें मांडणार हें उघड आहे ! ही क्रांति प्रत्येक देशांत करावयाची म्हणजे द्वेषभावना, अत्याचारी प्रवृत्ति व भोगवासना यांना प्रदीप्त करीत जाणें हाच व्यवहार त्यांना पत्करावा लागणार व तसा तो त्यांनीं पत्करलेलाही आहे. पशुत्वाच्या सर्व प्रदीप्त वासनांना त्यांनीं शास्त्र पुरविलें व सर्व प्रकारच्या पतनाला त्यांनीं समर्थन दिलें ! एका दृष्टीनें भांडवलशाहींत व्यक्तित्वाचा जो अध:पात नाहीं तो साम्यवादामध्यें आहे. भांडवलशाहींत पाप करतांना मनाची खंत तरी वाटण्याचा संभव आहे; पण साम्यवादांत पतनाच्या बाबतींत शास्त्रीय समर्थनाचा पुरवठा करण्यांत आल्यामुळें त्या बाबतींतील संकोच सुद्धां नष्ट करण्याची व्यवस्था करण्यांत आली आहे. अतिशय सौम्यपणें बोलावयाचें झालें तर साम्यवाद उत्तम पशु निर्माण करील, दुसरें कांहींही नाहीं. साम्यवादाच्या बाबतींत मला असें म्हणावयाचें आहे कीं,

(१) साम्यवादाचें तत्त्वज्ञान व प्रक्रिया या अशास्त्रीय असल्यामुळें त्यांचा मानवी जीवनाचा उलगडा हा अशास्त्रीय ठरलेला आहे. आपल्या तत्त्वज्ञानाची ही लंगडी बाजू लेनिनला पूर्णपणें माहीत

असल्यामुळें त्यानें आपल्या अनुयायांना असें सांगितलें कीं, तत्त्वज्ञानावर भर न देतां प्रचारांत केवळ आर्थिक कार्यक्रमावर भर द्या. पण आर्थिक कार्यक्रम तत्त्वज्ञानांतूनच निघतो म्हणून तर साम्यवादालाही, कृत्रिम कां होईना, पण तत्त्वज्ञान उभारावें लागलें आहे. मार्क्सच्या आर्थिक कार्यक्रमासंबंधीं तर प्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञांनीं प्रतिकूल अभिप्रायच व्यक्त केले आहेत. जगप्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ कीन्स यानें 'कॅपिटॉल'वर अभिप्राय देतांना असें म्हटलें आहे कीं, "तें एक अर्थशास्त्रावरील जुनाट झालेलें पुस्तक आहे. शास्त्रीय दृष्टया तर तें सदोष आहेच पण आधुनिक दृष्टयादेखील तें अत्यंत माघारलेलें आहे."

(२) नुसत्या साम्यवादी हुकुमशाहीनें वर्गहीन समाजरचना उत्पन्न होऊ शकत नाहीं याचा रशिया हाच प्रत्यक्ष पुरावा आहे.

(३) खोटें तत्त्वज्ञान जगावर लादण्यासाठीं, काल्पनिक सुखाची केवळ हमी घेऊन प्रत्येक देशांत उत्पात करणारे व क्रांतीच्या नांवाखालीं मानवतेचा खाटिकखाना चालविणारे म्हणूनच साम्यवादी या तत्त्वज्ञानांतून परिणत होत आहेत.

(४) साम्यवादानें अनिर्बंध वासनापूर्तीच्या आगीची वाढ केलीं असून पतनाला शास्त्र पुरविलें आहे.

(५) व्यक्ति-जीवनाचा, मनुष्य काय आहे याचा कोणताही विचार न करतां अत्याचारानें व्यक्तीच्या विकासाच्या वाटा बंद करून तिला खोटी जीवनदृष्टि देण्याचा प्रयत्न चालविलेला आहे.

(६) यामुळें साम्यवाद मानवतेच्या कल्याणाचा न ठरतां तिचा शत्रु म्हणून यापुढचें जग पददलित करावयास सतत प्रवृत्त होत राहणार हें उघड आहे. एका काळीं लेनिनच्या खांद्याला खांदा लावून काम करणाऱ्या साम्यवादी क्रांतिकारकांना साम्यवादांतील या दोषांची पूर्णपणें जाणीव होऊं लागली असून जगांत शांतता, सुख व मांगल्य नांदावयास व्यक्तीचा व तिच्या विकासाचा स्वतंत्र विचार करण्याची आवश्यकता वाटूं लागलेली आहे. लेनिन-

बरोबर रशियाच्या क्रांतींत प्रत्यक्ष भाग घेणारे कॉ. मानवेंद्रनाथ रॉय यांनीं आपल्या दि रॅडिकल ह्युमॅनिस्ट या पत्रांत यासंबंधीं जे उद्‌गार काढले आहेत ते या दृष्टीनें विचारांत घेण्यासारखे आहेत. रॉय म्हणतात:

But in practice, communism has turned out to be entirely different. Instead of promoting freedom, its destruction is postulated as the condition of greater. freedom in an indefinite future. This negative achievement is justified by ridiculing the concept of individual freedom as an empty abstraction. As a Utopian plan of social reconstruction, communism had a powerful moral appeal, which is the main sanction of its propaganda even to day. But communism is much more than a plausible plan of social organisation. It is a rounded-up system of philosophy. Its plan of social reconstruction is deduced from a rigidly determinist view of history that development of the forces of production is the lever of human progress—social, intellectual, cultural. This philosophy of history eveidently leads to a denial of the idea of freedom, not only freedom of the individual, but freedom as such. The materialist metaphysics of Communism frees man from the religious teleological view of life but it forges a new chain for him; the secular teleology of economic determinism".

या उताऱ्यांत रॉय यांनीं मानवी प्रगतीकडे दुर्लक्ष करणारे, स्वातंत्र्याची गळचेपी करणारे व एका भयानक पारतंत्र्यांत वा जोखडांत मानवतेला बांधूं इच्छिणारे म्हणून जी साम्यवाद्यांची बोळवण केली आहे ती यथायोग्य आहे. एक प्रकारें अप्रागतिक रूढिवादीपणा त्यांच्यांत आलेला असल्यामुळें प्रतिक्रांतिवादाचीं बीजें त्यांच्यांत उत्पन्न झालेलीं असून अत्याचार हा त्यांचा धर्म झालेला आहे. त्यांना जर कोणी असुर म्हटलें तर त्याचें त्यांना व दुसऱ्या कोणालाही वाईट वाटावयास नको. गीतेंतील आसुरी प्रवृत्तीचें वर्णन करतांना भगवान् श्रीकृष्ण म्हणतात :-

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।
न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७
असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥ ८
एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९
काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।
मोहाद्गृहीत्वाऽसद्ग्राहान्प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः १०
चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।
कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११
आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।
ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥ १२
इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३
असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥ १४
आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५
अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६

—गीता अ. १६

"प्रवृत्ति म्हणजे काय करावें व निवृत्ति म्हणजे काय करूं नये हें आसुरी लोकांना कळत नसतें. शुचिर्भूतपणा, आचार व सत्य, हीं त्यांच्या गांवींही नसतात. सर्व जग अशाश्वत, निराधार अनीश्वर, व एकमेकांपासून न झालेलें असें ते मानतात. विषयोपभोगाशिवाय जगाचा दुसरा कोणताही हेतु ते समजत नाहींत. अशा प्रकारची दृष्टि स्वीकारून हे अल्पबुद्धीचे नष्टात्मे व दुष्ट लोक क्रूर कर्में आचरीत जगाचा क्षय करण्यास प्रवृत्त होतात. कधींच पुऱ्या न होणाऱ्या विषयाच्या उपभोगाच्या इच्छेचा आश्रय करून

दंभ, मान व मद यांनीं व्यापिलेले हे असुर मोहानें भलभलत्या कल्पना मनांत धरून घाणेरडी कामें करण्यास प्रवृत्त होत असतात. कामोपभोगांत गढून गेलेले आमरणान्त सुखोपभोगाच्या अगणित चिंतेनें ग्रासलेले, आणि तेंच काय तें सर्वस्व असें निश्चयानें मानणारे, शेंकडो आशापाशांनीं बद्ध झालेले हे कामक्रोधपरायण असुर सुखोपभोगार्थ अन्यायानें पुष्कळ अर्थसंचय करण्याची हांव बाळगीत असतात. मी आज हें मिळविलें, उद्यां तो मनोरथ प्राप्त करून घेईन, आज हें माझ्याजवळ आहे, उद्यां तेंही माझें होईल, आज हा शत्रु मी मारला, उद्यां तोही मारीन, मीच उपभोग घेणारा, माझ्यासारखा बलाढ्य आहे कोण? याप्रमाणें अज्ञानानें मोह पावलेले व विषयोपभोगांत आसक्त झालेले हे आसुरी लोक कमालीचे अध:पतित होतात.''

मग साम्यवाद लोकप्रिय कां वाटतो? याचें कारण भांडवलशाहीनें जीवनाच्या आवश्यक गरजांपासून मानवतेला वंचित करून तिची जी घोर पिळवणूक चालविलेली आहे तिच्यांत व पशुवृत्तीला साम्यवादानें जी प्रेरणा दिलेली आहे तिच्यांत दडलेलें आहे. इराणचा पंतप्रधान मुसादिक याला एकदां कम्युनिझम्च्या वाढीचें कारण व त्या वाढीला पायबंद घालण्याचा उपाय एका शब्दांत विचारला असतां त्यानें 'अन्न' या एका शब्दांत उत्तर दिलें व तेंच खरें आहे. असो.

साम्यवाच्या खंडनपर म्हणून मला स्वतंत्र विवेचन करावयाचें नाहीं. मानवतेच्या सुखाचा व कल्याणाचा मार्ग विसाव्या शतकांतील साम्यवाद व जागतिक लोकतंत्रवाद हे दोन्ही प्रवाह दाखवूं शकत नाहींत एवढेंच मला म्हणावयाचें आहे. हे दोन्ही जडवादी प्रवाह आहेत. त्यांनीं साऱ्या जगाचा विचार केला असला तरी मनुष्याचा मुळींच विचार केला नाहीं. त्यामुळें लोकशाहीला व्यक्तिस्वातंत्र्य म्हणतांना व्यक्तीची पशुता नष्ट करण्याचा उपाय सांपडला नाहीं व साम्यवादालाही केवळ पशुतेच्या पुरस्काराशिवाय दुसरें कांहीं सुचूं शकलें नाहीं. भौतिक संस्कृतीचा हा खरा परिणाम

आहे. ती पशुता नष्ट करूं शकत नाहीं उलट ती किती भयानक आपत्ति मानवतेवर ओढवूं शकते याचीं गेलीं दोन महायुद्धें हीं उदाहरणेंच होत. पशुतेच्या सेवेला आजचें शास्त्र-विज्ञान जुंपलेलें आहे व त्यामुळें मानवतेचें बलिदान घडत आहे. दिनांक २० एप्रिल १९५२ च्या केसरींत या बलिदानाचें कारुण्यपूर्ण चित्र रंगविणारा एक प्रकार वर्णिला आहे. तोच मी येथें उद्धृत करतों.

"नव्या शोधांतला अगदीं अलीकडचा शोध अणुबॉम्बचा होय. वास्तविक अणूचा शोध हा मानवी दुःखाऐवजीं सुखांत अपरिमित भर घालूं शकेल असें पुष्कळ शास्त्रज्ञांचें म्हणणें आहे. परंतु राजकारणाच्या रथाला जुंपलेले संशोधक अणूच्या संहारशक्तीचीच तेवढी वाढ करण्याच्या मागें आहेत. हिरोशिमा व नागासाकी या दोन शहरांत अणुबॉम्ब पडतांच जपानी युद्ध क्षणांत संपलें. परंतु तें युद्ध संपलें तरी जगांतील युद्धें कायमचीं बंद पडण्याऐवजीं तो शोध हस्तगत करून जगताचें जेतृत्व मिळविण्याची आसुरी लालसा विजयी झालेल्या राष्ट्रांत चेतविली गेली. जर्मनी, जपान व इटाली यांचा बीमोड करून जगांत शांतता प्रस्थापित करावयास निघालेले सहकारी देश एकमेकांच्याच नरडीचा घोट कसा घेतां येईल याकरितां या नव्या शोधांची आराधना करूं लागले, व त्या कामीं जिंकलेल्या देशांना आपआपल्या बाजूला ओढूं लागले. कारण हा बॉम्ब अमेरिकेनें प्रथम उपयोगांत आणला असला तरी अणूच्या पृथक्करणाचा व त्यायोगें मुक्त होणाऱ्या अपरिमित संहारक शक्तीचा शोध जर्मन संशोधकांनींच आधीं लावला होता. परंतु अखेर युद्धांत त्यांच्या झालेल्या पाडावाच्या धामधुमींत तें अस्त्र त्यांना पूर्णावस्थेस नेतां आलें नाहीं. अमेरिकन भूमीवर युद्ध चालूं नसल्यानें अमेरिकेनें मात्र तें कसेंबसें पुरें केलें व त्याचा उपयोग जपानवर केला. त्यामुळें उपरिनिर्दिष्ट दोन्ही शहरांची संपूर्ण राखरांगोळी झाली. व त्यांतून तेथले जे रहिवासी जिवंत राहिले त्यांच्यावर विलक्षण व दीर्घकालीन शारीरिक व मानसिक परिणाम झाले असें म्हणतात. पण ते सगळे अजून उघड झालेले नाहींत. थोडक्यांत म्हणजे 'जिवंत असूनही मेले' अशी त्यांची

स्थिति झाली येवढें खरें. आणि तरी जपानवर टाकलेले बॉम्ब हे अगदीं ओबडधोबड व अपूर्णावस्थेंतले होते. आतां त्या बॉम्बचे अनेक कलापूर्ण नमुने पूर्ण होऊन शिवाय हैड्रोजनबॉम्ब ही त्याच्या पुढची आवृत्ति तयार झाली आहे असें वृत्त आहे. पण प्रश्न पडतो तो हा कीं, कोणतेंही महायुद्ध अजून सुरू झालेलें नाहीं. अशा वेळीं या अतीव हिंसक अस्त्रांच्या मारक शक्तीची गुप्त रीतीनें प्रतीति तरी कोठें पहावयाची ? "कुठें आतां दावी प्रखरनखलीला मृगपति ?' अशी स्थिति या अस्त्रांच्या उत्पादकांची झाली आहे. त्यांतून अमेरिका हा विशाल देश असल्यानें त्याला आपल्याच देशांत अशा प्रयोगाला जागा उपलब्ध होऊं शकते. परंतु इंग्लंडला या प्रयोगासाठीं ऑस्ट्रेलियांत सोय करून ठेवावी लागली होती असें समजतें. कारण हें अजस्र ब्रह्मास्त्र उलटलें तर तें एखादे वेळीं सबंध इंग्लंड देशाचाच बळी घ्यावयाचें! कोरियांत यू.नो.च्या सैन्यानें नुकतेच जंतु बाँब टाकले अशी बोलवा आहे. डांस, माशा, प्लेग–जंतु वगैरे शत्रुप्रदेशांत टाकून अखिल जनता रोगग्रस्त करून नष्ट करण्याच्या या अघोरी उपायाच्या नीतीबद्दल वाद चालू असतांच त्यापुढचें अस्त्र शोधून काढण्यांत आलें आहे. त्याचें नांव नापाम बाँब. त्याच्या अत्यंत भयानक परिणामाच्या बातम्या आतां रोज येत आहेत. ब्रिटिश नभोवाणीचा कोरियांतील बातमीदार कटवर्थ यानें पुढील हकीकत स्वतः पाहिलेली म्हणून कळविली आहेः–

आमच्या डोळ्यांसमोर एक विचित्र आकृति उभी होती. ती थोडी वाकलेली, गुडघ्यांत पाय फांकलेली, व हात अंगाला स्पर्श न करतील अशा रीतीनें लोंबत असलेली अशा प्रकारची होती. त्या आकृतीला डोळे नव्हते. अंगापासून सर्वत्र जळलेल्या लक्तऱ्या लोंबत होत्या व अंगावर कठिण आणि काळा असा पापुद्रा व त्यांतून ठिकठिकाणीं पिवळा पू डोकावत होता. त्याच्याजवळ उभी असलेली स्त्री सांगत होती कीं, त्याला बसतां अगर आडवें होतां येत नाहीं. उभे राहण्याशिवाय त्याला गत्यंतर नाहीं. याचें कारण त्याच्या अंगावर कातडें नसून सहज चुरला जाणारा पापुद्रा तेवढा आहे. मरणाची वाट उभे राहून पाहणारी

अशी ही आकृति नापामबाँब या नव्या अस्त्राचा अपूर्व बळी होय! आसन्नमरण झालेला कोणताही मनुष्येतर प्राणी देखील आडवा पडलेला असतो. कारण शक्तिपातानें होणारी ती त्याची स्वाभाविक अवस्था होय. मग तें मरण रोगानें, अपघातानें, वा शस्त्रांनीं येणारें असो; परंतु मृत्यूला कवटाळतांना आडवें पडूं देण्याइतकी देखील सवलत न देणारा असा हा अभूतपूर्व मारणप्रकार आधुनिक शास्त्रसंशोधकांनीं सैनिकांना उपलब्ध करून दिला आहे."

(श्री. के. वि. गोडबोले यांचा लेख).

भौतिक संस्कृति यापेक्षांही दारुण दृश्यें उत्पन्न करील. याचें कारण तिला सर्व कांहीं उत्पन्न करतां आलें तरी जगाविषयीं खरा आत्मीयतेचा दृष्टिकोन उत्पन्न करतां आला नाहीं. मानवांमानवांत सहानुकंपा उत्पन्न करतां आली नाहीं व खरें म्हणजे पशूंतून मनुष्यच तिला उत्पन्न करतां आला नाहीं. उलट तिनें मनुष्याचेंच पशूंत रूपांतर केलें व त्याचींच हीं घोर फळें आहेत. यांतून मानवतेची कोणी सुटका करूं शकेल काय? विश्वाविषयींचा खरा आत्मीयतेचा व सहानुकंपेचा दृष्टिकोन कोणी उत्पन्न करूं शकेल काय? मनुष्यामनुष्यांत खरी आत्मीयता कोणी उत्पन्न करूं शकेल काय? असें कोणी उत्पन्न करूं शकेल तरच विनाशापासून मानवतेची सुटका होण्याची शक्यता आहे. असा दृष्टिकोन कोण उत्पन्न करूं शकेल? "भगवान् श्रीकृष्ण व त्यांचें गीतोपदिष्ट तत्त्वज्ञान" असें माझें या प्रश्नांना उत्तर आहे. कसें तें आपण पुढील व्याख्यानांत पाहूं.

भगवद्‌गीतेचें तत्त्वज्ञान

लोकतंत्रवाद व साम्यवाद यांना जन्म देणाऱ्या भौतिक संस्कृतीचें पर्यवसान मानवतेचा कोणता भीषण खाटिकखाना निर्माण करण्यांत झालें आहे याची स्पष्ट कल्पना मी माझ्या मागच्या व्याख्यानांत आपणांस दिलीच आहे. भौतिक संस्कृतीनें व विज्ञानानें हे परिणाम घडवून आणले. यंत्रामुळें हें सारें उत्पन्न झालें अशा कल्पनेनें गांधींच्या पावलामागून पाऊल टाकणारे कित्येक सर्वोदयवादी त्यामुळें यंत्रावरच बहिष्कार सुचवूं लागले आहेत! पण बाप नावेंत मेला म्हणून नावाड्यानें नावेचा धंदा सोडून देण्यासारखाच हा प्रकार आहे. एकदां एक प्राध्यापकमहाशय नावेंत बसून नदींतून प्रवास करीत होते. त्यांनीं सहज नावाड्याला विचारलें, 'तुझे वडील कशानें वारले ?' त्यावर तो म्हणाला, 'नाव फुटून बुडाल्यामुळें त्यांना मृत्यु आला.' प्राध्यापकानें विचारलें, 'आणि आजोबा ?' त्यानें तेंच उत्तर दिलें. त्यावर प्राध्यापक महाशय उद्‌गारले, 'मग तूं हा धंदा सोडून कां देत नाहींस ?' नावाडी कांहीं बोलला नाहीं. पुढें कांहीं वेळानंतर त्या नावाड्यानें प्राध्यापकांस विचारलें, 'आपले वडील कुठें वारले ?' ते म्हणाले, 'बिछान्यावर'. त्यानें पुन्हां विचारलें, 'आणि आजोबा?' ते म्हणाले, 'तेही बिछान्यावरच वारले.' त्याबरोबर तो नावाडी म्हणाला, "मग आपण बिछान्यावर झोपणें सोडून जमिनीवरच झोंपत असाल." यंत्रानें विनाश ओढवला म्हणून यंत्र सोडून चरख्याकडे वळण्याचा युक्तिवादही इतकाच भ्रामक व हास्यास्पद आहे. यंत्र वाईट नाहीं. माणसांतील पशुत्व नष्ट करण्याचा जो आवश्यक भाग, त्याची ओळख या यंत्र-संस्कृतीला झाली नाहीं हें वाईट आहे. रावणाच्या हातांतील अस्त्रें व रामांच्या हातांतील

व्याख्यान २६ वें दि. २४-४-१९५२

अस्त्रें सारख्याच सामर्थ्याचीं असतांना एकाच्या हातांतील अस्त्रांनीं अत्याचारांचें थैमान माजविलें, तर दुसऱ्याच्या अस्त्रांनीं मानवतेवर आलेलें संकट दूर करून तिचें कल्याण केलें. याचें कारण त्या दोघांच्या अंतःकरणांतील मूलभूत धारणेचा फरक हा होय. रावणानें शस्त्रांच्या साहाय्यानें अत्याचार केले म्हणून तीं शस्त्रेंच वाईट व तीं टाकून द्यावीं अशा सिद्धांतावर आधुनिक सर्वोदय-वाद्यांप्रमाणें जर राम आले असते, तर दंडकारण्यांतील इतर ऋषींमुनींप्रमाणें त्यांचाही रावणाचे राक्षस सकाळच्या न्याहारी-साठीं उपयोग केल्याविना सोडतेना. अपराध यंत्राचा नाहीं. जड मनोवृत्तीचा आहे. भौतिक संस्कृतीला पंचमहाभूतांवर स्वामित्व मिळवून सुखसाधनें उत्पन्न करतां आलीं; पण सुखसाधनें म्हणजे सुख नव्हें हें तत्त्व तिला न उमगल्यामुळें तिला सुसंस्कृतता व व सुसंस्कृत मनुष्य कधींच उत्पन्न करतां आला नाहीं. तिचा कितीही विकास झाला तरी तें तिला कधींच उत्पन्न करतां येत नाहीं. उलट द्वितीय महायुद्धानंतर काढलेल्या पत्रकांत इंग्लंडचे तत्कालीन वयोवृद्ध मुत्सद्दी लॉईड जॉर्ज यांनीं म्हटल्याप्रमाणें या संस्कृतीनें आपल्या पोटांतील विषबीजांनीं पहिलें महायुद्ध उत्पन्न केलें व त्या महायुद्धानें तिच्या पायाला पहिला धक्का दिला. त्या मुळें ती डळमळीत झाली. तकलादू उपायांनीं स्वतःला सावरून धरण्याचा तिनें प्रयत्न केला. पण लवकरच तिच्यांतील विष-बीजांनीं द्वितीय महायुद्धाचा तिला इतका जोराचा धक्का दिला कीं, तिचा पायाच उखडून जातो कीं काय असें वाटावयास लागलें. द्वितीय महायुद्ध ॲटम बॉंबमध्यें संपलें आहे. अधिकाधिक संहारक साधनें रोज नवीं नवीं उत्पन्न होऊं लागलीं आहेत. आतां तृतीय महायुद्धाचा क्षण जवळ येत चालला आहे असें स्पष्ट दिसतें. त्याचा परिणाम ही संपूर्ण संस्कृति पुराणांतल्या भस्मासुराप्रमाणें स्वतः-च्याच अंगांतून निघणाऱ्या भीषण अग्निज्वालांनीं दग्ध होऊन जाण्यांत होईल यांत शंकाच नको. भौतिक संस्कृतीचें हें न्यून पाश्चात्यांच्याही आतां ध्यानांत येऊं लागलें आहे. डॉ. पॉल राहबॅक हा जर्मन लेखक म्हणतो :

"Here we come back to the problem of the difference between culture and civilization....but machine is not culture; it is at best civilization. A man may possess the highest thing, the machine can produce, he may fly in the air and freely move under the surface of the ocean, he may telephone and telegraph from his office-room in Cologne or Berlin, New York or Chicago, he may hear the music in reception of the Zeppelin, in Los Angles, The New Year's bells of St. Paul's in London, and opening speeches in the Australian Parliament; but for this flaunting splendour, he stands yet far from being a man of culture. He enjoyes all the amenities of civilization at the most..... Culture is an attribute of the soul. If a man or a people is unable to plunge into its own self, and even for a time forget the outer mechanism of life in order to turn to its inner depths, to the beautiful, the exaulted, the mystical, to art and poery—then, with the progress of time, it will never escape the fate, which is sure to overtake it. Perhaps the will shall still be there, throbbing and vital, but its soul will be dried up."

"येथें पुनश्च संस्कृति आणि भौतिक प्रगति यांत काय फरक आहे हाच प्रश्न पडतो. परंतु यंत्र म्हणजे कांहीं सुसंस्कृतता नव्हे. फार झालें तर त्याला सुधारणा म्हणतां येईल. यंत्राच्या साहाय्यानें मिळणारी अतिश्रेष्ठ परिस्थिति माणसास लाभूं शकेल. तो आकाशांत संचार करील, पाणी तरून जाईल, एका ठिकाणीं बसून कलोन, बर्लिन, न्यूयार्क, अथवा शिकागो अशा दूरदूरच्या ठिकाणीं संदेश पाठवूं शकेल, अथवा लॉस एजंल्समधील झेपेलीनच्या सन्मानार्थ होणारें गायन, इंग्लंडमधील सेंट पालच्या मंदिरांतील नवसंवत्सराच्या प्रारंभदिनीं वाजणाऱ्या घंटांचा नाद किंवा ऑस्ट्रेलियांतील पार्लमेंटच्या उद्घाटनप्रसंगीं होणारें स्वागतपर भाषण तो ऐकूं शकेल. परंतु इतक्या दर्पोद्धत गोष्टी करूनही तो सुसंस्कृत माणूस असेलच असें म्हणतां येणार नाहीं. अधिकांत अधिक

इतकेंच म्हणतां येईल कीं शास्त्रीय ज्ञानाच्या पूर्ण वाढीचा तो लाभ घेऊं शकतो. परंतु सुखाचा संबंध व्यक्तीच्या अंतरात्म्याशीं आहे. वरील सर्व गोष्टी करूनही जर मनुष्यास स्वानंद घेतां आला नाहीं, जर या यांत्रिक कृत्रिमतेच्या बाजारांत तो स्वतःस एक क्षणभरही विसरूं शकला नाहीं, त्याच्या अत्युच्च आणि गूढ अशा आध्यात्मिक अस्तित्वाची जाणीव त्याला येऊं शकली नाहीं किंवा त्याचा तो अनुभव घेऊं शकला नाहीं, काव्य, कला इत्यादि आनंदास तो पारखा होऊं लागला तर या काळाच्या सपाट्यांत त्याचें भवितव्य निश्चितपणें ठरलेलेंच आहे. त्याच्या मनुष्यपणाचा खरा झरा आटून जाऊन तो केवळ पशु बनणें भाग आहे. फार तर त्या खऱ्या मनुष्यत्वाची थोडीशी जाणीव त्याच्या अंतःकरणांत हळुहळूं स्फुरत राहील इतकेंच काय तें!"

डॉ. पॉल राहबॅक यांचें हें म्हणणें आज अक्षरशः खरें ठरत आहे. फारच मोठा विनाशाचा प्रसंग आला म्हणजे हल्लीं कित्येक पाश्चात्य समाजशास्त्रज्ञ एकत्र जमून तो कसा टाळतां येईल याचा भयकंपित अंतःकरणानें विचार करतात. यु.नो., झूरिच कॉन्फरन्सेस व त्यांतून व्यक्त होणारे विचार, जागतिक शांततेच्या योजना, इत्यादि या अंतःकरणाच्या सांदीकोपऱ्यांत स्फुरणाऱ्या मनुष्यत्वाचेंच निदर्शन होत. पण खऱ्या तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीवांचून व जीवनाच्याच उलगड्यावांचून हें सारें कांहीं व्यर्थ ठरत आहे. आज प्रत्यक्ष भौतिक दृष्टिकोनाला आधारभूत असलेलें शास्त्र अथवा विज्ञान ज्यांनीं उत्पन्न केलें त्यांनाच आपलें कोठेंतरी चुकत आहे, सारें आपण शोधलें तरी मनुष्य, अंतःकरण, जीवन, अस्मिता, या मूलभूत महत्त्वाच्या गोष्टींचा मुळींच विचार केला नाहीं या जाणिवेची टोंचणी लागली आहे. असा विचार केल्याविना विश्वविचार पूर्ण होत नाहीं व जडसृष्टीचाच केवळ विचार करून तिच्यावर हवें तेवढें साम्राज्य गाजवितां आलें तरी त्यानें आपल्याला आपली मालकी मुळींच संपादन करतां येत नाहीं, याची खंत त्यांच्या मनालाही वाटूं लागली आहे. मी एका प्रसिद्ध भौतिक शास्त्रज्ञाचेच उद्गार येथें देतों. म्हणजे त्यावरून जन्मभर

विज्ञानाच्या खोड्यांत स्वत:स अडकविलेल्या माणसाच्याही अंत:-करणांत शेवटीं कोणती टोचणी लागली याची कल्पना येईल. हे उद्गार डॉ. एलेक्सिस कॅरेल (Alexis Carrel) यांचे आहेत. हा संशोधक आपल्या आयुष्याचीं कितीतरी वर्षें संशोधनांत घालवून प्रावीण्याच्या अनेक पदव्या संपादन करून जगप्रसिद्ध झालेला आहे. त्याला संशोधनाबद्दल इ. स. १९१२ मध्यें 'नोबेल प्राईझ' मिळालें होतें व तो नुकताच इ. स. १९४४ सालीं म्हणजे अवघ्या आठ वर्षांपूर्वीं नोव्हेंबर महिन्यांत पॅरिस येथें दिवंगत झाला. आपल्या ('Man, the unknown) या विख्यात पुस्तकांत तो म्हणतो :

In learning the secret of the constitution and of the properties of matter, we have gained the mastery of almost everything which exists on the surface of the earth excepting ourselves. Those countries that have blindly adopted the spirit and the techniques of industrial civilization, Russia as well as England, France and Germany, are exposed to the same dangers as the United States. Humanity's attention must turn from the machines and the world of inanimate matter to the body and the soul of man, to the organic and mental processes which have created the machines and the universe of Newton and Einstines."

"जडद्रव्याच्या घटनेचा व अंतर्गत द्रव्यांचा सूक्ष्म अभ्यास करून त्यांतील गूढ उकरून काढण्याचा अविरत प्रयत्न करून आम्ही पृथ्वीवर राहणाऱ्या सर्व वस्तुजाताचें स्वामित्व संपादन केलें. पण आम्हांला स्वत:वर मात्र स्वामित्व मिळवितां आलेलें नाहीं. आंधळे-पणानें ज्यांनीं औद्योगिक अथवा यांत्रिक संस्कृतीचें तंत्र व तिनें दिलेला दृष्टिकोन स्वीकारला ते रशिया, इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी इत्यादि मोठमोठे देश अमेरिकेला ज्या संकटाला तोंड देणें भाग पडत आहे, त्याच संकटाच्या खाईंत सांपडले. मानवतेचें सारें लक्ष आतां यंत्र व जड भौतिकतेची अथवा निसर्गाची सृष्टि यांच्या-वरून उडवून तें आतां मनुष्याचा जीव, व अंतरात्मा यावरच

केंद्रित केलें पाहिजे. त्याची महत्ता आपल्याला समजली नाहीं हें केवळ दुर्दैव होय. ज्याच्या सामर्थ्यानें न्यूटन व आईनस्टीन यांनीं जग व यंत्र निर्माण केलें त्याच्याकडे म्हणजेच मानवी अस्मितेकडे आतां लक्ष केंद्रित केलें पाहिजे."

एलेक्सीस कॅरेल हा कांहीं तत्त्वज्ञानी नसून उभी हयात त्यानें भौतिक शास्त्रांच्या संशोधनांत घालविली होती हें ध्यानांत घेतलें म्हणजे त्याच्या या उद्‌गारांचें खरें महत्त्व ध्यानांत येतें. आतां शास्त्रज्ञांना जीवन हें अत्यंत व्यापक असून विश्वजीवनाचा व व्यक्तिजीवनाचा संपूर्ण विचार करीत असतां कोणत्याही एकाच गोष्टीवर भर देणें चुकीचें आहे हें कळूं लागून त्यांचा प्रामाण्यवाद रुंदावत चालला आहे. श्रीमत् भगवद्‌गीतेनें हजारों वर्षांपूर्वींच प्रामाण्यवादाच्या या विस्तृततेची आवश्यकता ओळखून अस्मितेच्या संशोधनाचा मार्ग जगांतील सर्व विचारवंत संशोधकांना सांगितलेला आहे. आज शास्त्रज्ञांना माणसाला जगाविषयीं व माणसामाणसाविषयीं प्रेम कां वाटत नाहीं याचें मोठें कोडें पडलें असून व्हाईटहेडसारखे कित्येक शास्त्रज्ञ त्या दृष्टीनें विश्व व मनुष्य यांच्यांत सचेतन घटनात्मक संबंध आहे, त्याच प्रमाणें विश्व आणि त्यांतील चराचर वस्तु एकजीव आहेत, मानव पिंडाप्रमाणेंच ब्रह्मांड हें देखील परस्परवस्तुसंलग्न आणि सूत्रबद्ध अशी एक सचेतन संघटना आहे असें प्रतिपादन करूं लागले आहेत. इतकेंच नव्हे तर चैतन्य किंवा जीवतत्त्व हें केवळ वनस्पति, प्राणी व मानव यांच्यापुरतेंच व्याप्त असतें असें नसून ते प्रोटान, इलेक्ट्रॉन, अणु, दगड, माती, खडक इत्यादि सर्व जड गणल्या गेलेल्या पदार्थांच्याही अंतर्यामीं वास करून असतें, अणुरेणूंपासून मानवापर्यंतच्या यच्चयावत् वस्तु या सचेतन घटना आहेत व आकाश आणि काळ या द्विविध सूत्रामध्यें विणल्या गेलेल्या सर्व घटनामय वस्तु चैतन्यपूर्ण असतात असें प्रतिपादन करूं लागलेले आहेत. किंबहुना असा दृष्टिकोन स्वीकारल्याशिवाय जडवादी दृष्टिकोनाच्या अंगीकारानें मानवतेवर येणारी आपत्ति टळणें कधींही शक्य नाहीं हें त्यांना स्पष्टपणें कळून चुकलें आहे. प्रत्येक वस्तु भौतिक अंतरंग

व आत्मिक अंतरंग अशा दोन अंगांनीं युक्त असते. अणु, दगड, जल, हवा, तरु, काष्ठ, माती, खडक, ग्रह, तारे, नक्षत्रें, वनस्पति, प्राणी, मानव वगैरे विश्वांतल्या एकूण एक वस्तूंना वर वर्णिलेलीं दोन अंगें असतात. विश्व हें एक ब्रह्मांड शरीर असून तें सृजनशील अशा अनंत वस्तूंनीं ओतप्रोत भरलेलें आहे. त्या सर्व वस्तु परस्पर-संमिश्र, परस्परसंलग्न आणि परस्परांतर्यामी आहेत. (Inter-related interconnected and mutually immanent) इतकेंच नव्हे तर त्या एकजीव म्हणजे त्यांचे अंतरात्मेही परस्परसंमिश्र, परस्पर-संलग्न व परस्परांतर्यामी आहेत. ज्याप्रमाणें मानवपिंड हा जीवपेशी, मज्जातंतू, अस्थि, चर्म, नाड्या, रक्तपेशी, मांसपेशी इत्यादींच्या सचेतन घटनांनीं गच्च भरलेला असतो, त्याचप्रमाणें असंख्य, वेगवेगळ्या, लहानमोठ्या परस्परसंमिश्र, परस्परांतर्यामी अशा प्रकारच्या चराचरभावरूप सचेतन घटनांनीं हें विश्वब्रह्मांड ओतप्रोत भरलेलें आहे. मानव शरीरांतील रक्तमांसादि सचेतन घटनांप्रमाणेंच विश्वांतील स्थावर, जंगम पदार्थांच्या सर्व सजीव घटना या देखील एकजीवच आहेत. म्हणजे मानवी देह जसा एका आत्म्याच्या धाग्यांत गोंवला गेला आहे, त्याचप्रमाणें अखिल विश्व हें सुद्धां चैतन्यरूपी एक सूत्रामध्यें गुंफिलें गेलें असून मानव पिंड हा त्या विश्व ब्रह्मांडांतील एक सूक्ष्म ब्रह्मांडच आहे. दोन्हींतील सामान्य तत्त्वें आणि गुणधर्म हीं सर्वसाधारणपणें एकच आहेत. हें नवें तत्त्वज्ञान आधुनिक विसाव्या शतकांतील विज्ञानाला पूर्णपणें धरून असून हा दृष्टिकोन स्वीकारला तरच विश्वाविषयीं आंतरिक प्रेम मनुष्याला वाटूं लागेल व मानवामानवांत सहानुकंपा, सह-भावना, प्रेम इत्यादि उत्पन्न होऊं शकेल असें या तत्त्वज्ञांचें म्हणणें आहे. (स. रं. सुखठणककृत व्हाईटहेड तत्त्वज्ञान व सामाजिक नीति).

विश्वगोलाविषयीं, मानवी जीवनाविषयीं, व त्यांच्या परस्पर-संबंधाविषयीं आज इतक्या भीषण मनुष्यसंहारानंतर पाश्चात्य शास्त्रज्ञांना हें जें वाटूं लागलें आहे तें नुसतें वाटूं लागण्याऐवजीं वा उपकरणांच्या तोटक्या साधनांनीं निर्माण होणाऱ्या अस्थिर वैज्ञानिक कल्पनांच्या साहाय्यानें तें सिद्ध करीत बसण्याऐवजीं

श्रीमद् भगवद्‌गीतेनें ही गोष्ट प्रत्यक्ष ज्ञानपूर्वक सहस्रावधि वर्षांपूर्वीं ठामपणें लोकांना सांगितली. यावरून गीताकारांच्या सुसूक्ष्म व विश्वव्यापी दिव्य प्रतिभेची कल्पना येते.

विश्व व त्याच्या मूलतत्त्वांचा भगवद्‌गीतेचा उलगडा

जन्मल्यापासूनच मनुष्यजीवनाचा इंद्रियांच्या द्वारें जगाशीं संबंध येतो. ज्याच्याशीं संबंध येतो त्या या जगाचा उपभोग्य वस्तु म्हणून मनुष्य वेगवेगळ्या प्रकारें उपभोग घेत असतो. म्हणून जगाचा व मनुष्याचा संबंध उपभोग्य व उपभोक्ता या नात्याचा आहे ही गोष्ट सर्वांच्या अनुभवाला येणारी आहे. तत्त्वज्ञांचें या बाबतींत एकमत आहे. उपभोग्य वस्तुजात हें जड असून उपभोक्ता हा सचेतन आहे हा त्या दोघांतील महत्त्वाचा फरक सर्वांनाच अनुभवास येतो. या दोन पदार्थांचें मूलतत्त्व काय असावें हा प्रश्न सर्वच तत्त्वज्ञांना जगाच्या प्रारंभापासून विचारार्ह वाटलेला आहे. हे दोन्ही पदार्थ मुळांतच अत्यंत भिन्न आहेत असें स्थूल दृष्टीनें अनुभवास येत असलें तरी तेंच आत्यंतिक सत्य नाहीं. अनादि कालापासून हें जडचैतन्याचे चालत आलेले प्रवाह नीट तपासले तर असें आढळून येईल कीं, हा जडाचा प्रवाह चेतनाच्या लाभासाठीं प्रवृत्त होत असून चेतन त्यापासून स्वतःचा विविध स्वरूपाचा लाभ करून घेत असतो.

ॲलेक्सिस कॅरेलसारख्या आजच्या विख्यात भौतिक शास्त्रज्ञाला ज्या अस्मितेचा विचार करण्याची आवश्यकता आज वाटूं लागली आहे तिचा विचार केल्यावांचून जगाचा विचार कधींही पूर्ण होणें शक्य नाहीं, हें भारतीय तत्त्वज्ञांनीं पूर्वींच ओळखलें होतें. संपूर्ण विश्वाच्या सर्व गुणवैशिष्टयांचा, अल्पप्रमाणांत कां होईना, पण अंतर्भाव मनुष्याच्या शरिरांत झालेला असल्यामुळें मनुष्यशरीर हें विश्वाचें एक प्रकारें प्रतिनिधीभूत आहे. म्हणून विश्वविचारांत पहिलें स्थान या मनुष्यशरीराच्या विचाराला आहे. “ पिंडीं तें ब्रह्मांडीं ” यालाच म्हणत असतात. गीतेनें याला क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचार अशी शास्त्रशुद्ध संज्ञा वापरलेली आहे.

क्षेत्रक्षेत्रज्ञ विचार

विवेकशक्ति जागृत झालेला कोणीही मनुष्य पहिल्याप्रथम जगाचा अनुभव घेत असतां स्वत:पासूनच विचाराचा आरंभ करील हें अगदीं उघड आहे. हा आरंभ करीत असतां त्यास काय आढळून येतें ? मनुष्याचा देह हें एक मोठें यंत्र असून तें अखंड चालू असतें. या देहरूपी यंत्रांत जगांतील बाह्य पदार्थांचें ज्ञान करून घेणारीं कांहीं साधनें असतात. तशींच देहाचे सर्व व्यवहार चालविणारीं दुसरीं कांहीं साधनें असतात. जगाचें ज्ञान करून देणारीं जीं साधनें आहेत त्यांना ज्ञानेंद्रियें असें म्हणतात. तीं नाक, कान, डोळे, जीभ व त्वचा अशीं पांच प्रकारचीं आहेत. नाकानें गंध, कानानें शब्द डोळयानें रूप, जिभेनें रस, व त्वचेनें स्पर्श समजतो. जगाचें ज्ञान करून घेण्याचीं हीं केवळ पांचच साधनें मनुष्याजवळ असल्यामुळें त्या साधनांच्या साह्यानें त्याला समजणारें जगही केवळ पांच प्रकारचेंच आहे असें तो समजतो. सर्वसामान्य मनुष्याला ज्ञानाचें सहावें साधन अथवा इंद्रिय उपलब्ध नसल्यामुळें त्याच्या प्रत्ययास येणारें जग पांच प्रकारचेंच रहातें. भौतिक शास्त्रांची पुष्कळ वाढ होऊन ज्ञानाचीं जीं विविध साधनें अस्तित्त्वांत आलीं त्यांनीं इंद्रियांच्या विविध शक्ति फक्त अधिक सूक्ष्म केल्या. पण त्यामुळें नव्याच एखाद्या ज्ञानसाधनाची कांहीं भर पडलेली नाहीं. असो. या ज्ञानेंद्रियांबरोबरच देहाचे व्यापार अथवा व्यवहार चालविण्यासाठीं पांच साधनें मनुष्याजवळ आहेत. तीं म्हणजे हात, पाय, वाणी, गुद आणि उपस्थ हीं होत. यांना पांच कर्मेंद्रियें म्हणतात. या पांच कर्मेंद्रियांच्या द्वारें आपण आपले सर्व व्यवहार करीत असतों. पांच ज्ञानेंद्रियें व पांच कर्मेंद्रियें मिळून होणारा जो इंद्रियांचा संघात अथवा समुदाय तो आपल्या शरीरांतील अत्यंत महत्त्वाचा भाग होय. पण एवढ्या भागानेंच आपलें सर्व काम संपतें असें मात्र नाहीं. कर्मेंद्रियें फक्त देहाचे व्यवहार चालवितात; व ज्ञानेंद्रियें आपापल्या विषयांचे संस्कार तेवढे उचलतात. पण या संस्कारांचें एकीकरण करून त्या सर्वांची

व्यवस्था लावण्याचें काम दुसऱ्या कोणाला तरी करावें लागतें. त्याशिवाय कोणत्याही संस्कारांचा कांहीं उपयोग होत नाहीं. उदा०, आपलें कर्णेंद्रिय निरनिराळे आलाप ऐकत असलें तरी त्या सर्व विविध आलापांतून अमक्या एका विशिष्ट रागाची ही तान आहे हें जें ज्ञान होतें तें स्वरांच्या नानात्वांतून येणाऱ्या एकत्वाच्या अनुभवानें होतें. हा अनुभव कोण घेतो ? डोळेरूपी ज्ञानेंद्रियाला मिनिट व सेकंद काटा फिरतांना दिसला तरी आकड्यांवरून फिरणाऱ्या त्या काट्यांच्या फिरण्यावरून व थांबण्यावरून किती वाजले याचा निर्णय कोण करतो ? ज्ञानेंद्रियें जागृत असतां त्यांचे विषय समोर असतांही त्या विषयाचें ज्ञान पुष्कळदां होत नाहीं असें अनुभवास येतें. असें कां? कांहींतरी निराळा असा पदार्थ मानवी देहांत असला पाहिजे कीं ज्याच्या भरंवशावर कर्मेंद्रियांना आपले व्यवहार करण्याची प्रेरणा मिळते, ज्ञानेंद्रियांच्या साधनांनीं होणाऱ्या संस्कारांचें एकीकरण होतें व व्यवस्था लागते. ती लावणाऱ्या साधनालाच मन असें म्हणतात. मनाला गीतेनें सहावें ज्ञानेंद्रिय मानलेलें आहे. तें कोणालाही दिसूं शकत नसल्यामुळें त्याला आंतलें ज्ञानसाधन अथवा अंतःकरण असें म्हणतात. मनाचे व्यापार विविध स्वरूपाचे असतात. ज्ञानेंद्रियांनीं बाहेरच्या पदार्थांचें ज्ञान घेऊन त्या ज्ञानाच्या संस्कारांची जुळवाजुळव व सुव्यवस्थित मांडणी करणें, नंतर त्यांच्या बऱ्यावाईटपणाचा विचार करून कोणती गोष्ट ग्राह्य व कोणती त्याज्य याचा निश्चय करणें व त्यानंतर ग्राह्य वस्तू घेण्याची व त्याज्य वस्तू टाकून देण्याची प्रवृत्ति होऊन तदनुरूप इन्द्रियांना प्रेरणा मिळणें हीं सारीं मनाचीं कामें होत. मनाच्या अथवा अंतःकरणाच्या या कार्यानुरूप त्याचे मुख्यतः दोन भाग पडतात. त्यांपैकीं एक भाग सारासार विवेक करून पदार्थांच्या स्वरूपासंबंधींचा अथवा ग्राह्याग्राह्यतेसंबंधींचा निश्चय करणारा असून दुसरा भाग इतर सर्व व्यापाराचा अथवा व्यवहाराचा होय. या पहिल्या निश्चयात्मक व्यापाराच्या भागाला बुद्धि असें म्हणतात. गीतेनें तिचें 'व्यवसायात्मिका बुद्धिः' असें वर्णन केलें आहे. ही सारासार विवेकशक्ति सोडून उर्वरित

जेवढे अंत:करणाचे व्यापार, ते करणाऱ्या भागास मन म्हणतात. मनाचे विविध स्वरूपाचे व्यापार असून त्या व्यापारांच्या अथवा वृत्तींच्या अनुरूप विविध स्वरूपाचे व्यवहार घडत असतात. हे व्यवहार करणें कर्मेंद्रियांचें व ज्ञान करून देणें हें जरी ज्ञानेंद्रियांचें काम असलें तरी मनाच्या प्रेरणेवांचून या दोन्ही इंद्रियसंघातांना कांहींच करतां येणें शक्य नसल्यामुळें या विविध इंद्रियराशीपेक्षां मन श्रेष्ठ आहे असा गीतेचा अभिप्राय आहे. पण कोणत्याही गोष्टीचा सारासार निश्चय झाल्याविना मनालाही प्रेरणा देणें अशक्य असल्यामुळें व त्या निश्चयासाठीं होणारे ज्ञानसंस्कार मन शेवटीं बुद्धीसमोरच मांडीत असल्यामुळें मनापेक्षांही बुद्धि श्रेष्ठ होय. श्रीमद्‌भगवद्‌गीता म्हणते :–

'इंद्रियाणि पराण्याहुरिंद्रियेभ्यः परं मनः।
मनसस्तु परा बुद्धिः' ॥ –गीता, अ.३–४२

"बाह्य पदार्थांच्या मानानें इंद्रियें पलीकडचीं असून इंद्रिया-पेक्षां मन व मनापेक्षांही बुद्धि श्रेष्ठ होय." पण येवढ्यानें मनुष्य-देहाच्या अथवा पिण्डाच्या सर्व विशेषांचा उल्लेख पूर्ण होत नाहीं. पंचकर्मेंद्रियें, पंच ज्ञानेंद्रियें, मन व बुद्धि यांच्याशिवाय आणखी एक गोष्ट शरीरांत असते व ती गोष्ट म्हणजे स्पंदन किंवा जिवंतपणाचा व्यवहार होय. प्राणशक्तीची ही क्रिया अथवा जिवंतपणाची हालचालच नसेल तर बाकी सारें असूनही नसल्या-सारखेंच आहे. यालाच श्रीमद्‌भगवद्‌गीतेंत चेतना असें म्हटलें आहे. या चेतनेबरोबरच स्वतःची स्वतःला असलेली जाणीव व 'हें माझें आणि हें परक्याचें' असा भेद करण्याची असलेली शक्ति ही सर्व प्रवृत्तींचें मूळ असलेली दिसून येते. तिला अहंकार असें म्हणतात. आपलें स्थूल शरीर व इंद्रियें हीं पांचभौतिक असून हें सारें पांचभौतिक विश्व ज्या मूळ प्रकृतितत्त्वांतून विस्तारलें त्या प्रकृतितत्त्वांतूनच त्यांचाही विस्तार झालेला असल्यामुळें तें तत्त्व आपल्या देहांत अथवा पिण्डांत अनुस्यूत आहेच. हीं सर्व तत्त्वें ज्या शक्तीनें आपापल्या ठिकाणीं स्थिर राहतात ती शक्ति

अर्थातच या शरीरांतच राहते. तिला धृति असें म्हणतात या सर्वांना मिळून भगवद्‌गीतेनें क्षेत्र अथवा शेत असें नांव दिलें आहे. भगवान् म्हणतात :–

> **इदं शरीरं कौंतेय क्षेत्रमित्यभिधीयते । १**
> **महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।**
> **इंद्रियाणि दशैकं च पंच चेन्द्रियगोचराः ।। ५**
> **इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।**
> **एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ।।६।।"** —गीता अ. १३

"हे कौंतेया ! या शरीरालाच क्षेत्र असें म्हणतात. पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश हीं पंच महाभूतें, अहंकार, बुद्धि, प्रकृति (अव्यक्त), दहा इंद्रियें, अंतःकरण (मन), पांच ज्ञानेन्द्रियांचे शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध हे पांच विषय, इच्छा, द्वेष, सुख, दुःख, संघात, चेतना आणि धृति या एकतीस तत्त्वांच्या समुदायाला सविकार क्षेत्र असें म्हणतात."

पण येथवर देहाचा अथवा पिण्डाचा जो विचार झाला तो केवळ एकांगी झाला व आजच्या भौतिक शास्त्रज्ञांनीं केवळ या एकांगी विचारावरच सारा भर दिला. हें क्षेत्र अथवा शेत, त्याची मर्यादा, विस्तार व खांचखळगे यांच्यासहित पाहिल्यावर महत्त्वाचा जो प्रश्न उरतो तो असा कीं, या क्षेत्राचा अथवा शेताचा धनी कोण ? कर्मेन्द्रियें व ज्ञानेन्द्रियें ज्याच्यासाठीं आपापलीं कामें करतात, मन ज्याच्यासाठीं जुळवाजुळव करतें व ज्याच्या प्रेरकतेनें प्रेरणा देतें, बुद्धि ज्याच्या सुखदुःखाच्या व इष्टानिष्टतेच्या केन्द्राभोंवतीं आपल्या निश्चयाचें जाळें विणते, ज्याच्यासाठीं चेतना चालू आहे तो या संघातावर अभिमान ठेवून राहणारा धनी कोण ? कारण तेवढाच एक पदार्थ कायतो चेतन असून बाकी सारे पदार्थ जड आहेत व चेतनाच्या इच्छाशक्तीनेंच जड पदार्थांचे व्यापार चालू असतात असा जगाचा अनुभव आहे. आपलें स्थूल शरीर व अवयवांचा संघात यांचा हे सर्व व्यापार करणें हा स्वभाव आहे असें म्हणून भागणार नाहीं. कारण

इच्छाशक्तीच्या - नियंत्रणावांचून व सुखदुःखाच्या आणि इष्टा-निष्टतेच्या प्रत्ययावांचून इतके सुव्यवस्थित व्यापार स्वभाव म्हणून होऊंच शकत नाहींत व आपला प्रत्यक्ष अनुभवही तसा नाहीं. शिवाय जड देहांतील प्राणांची हालचाल बंद पडली तर अवयवांचा संघात असूनही देह नुसताच पडलेला असतो. तो कांहींही करूं शकत नाहीं. यावरून हेंच स्पष्ट होतें कीं देह व त्याचा अवयवसंघात हे आपल्या स्वभावानुरूप कांहींच करीत नसून कोणाच्या तरी इच्छाशक्तीच्या नियंत्रणानुरूप व इच्छापूर्तीस्तव केवळ साधन म्हणून त्यांचा वापर चालू असून तो वापर करणारा कोणी तरी वेगळाच आहे. शिवाय अलीकडच्या शास्त्राप्रमाणें आपल्या शरीरांतील सर्व घटकावयव कणशः रोज जुने संपून नवे येत असतात. अशा स्थितींत शरीरांतील प्रत्येक कण बदलत असतां त्या नानात्वांतून एकत्वाची अखंड प्रतीति शेवटपर्यंत असते हें आपण पाहतों. नुसत्या जड देहाला व अवयवसंघातांना ही प्रतीति येणें शक्य नाहीं. कारण तें नुसतें प्रतिक्षणीं बदलणारें नानात्व आहे. त्या बदलत्या नानात्वांतून सदैव अनुस्यूत असलेला, बदलत्या नानात्वानें ज्याच्यावर कांहींही परिणाम होऊं शकत नाहीं असा कोणीतरी एक व अविकारी असला पाहिजे हें उघडच आहे. ती अविकारी गोष्ट म्हणजे प्राणशक्ति असेंही म्हणतां येत नाहीं. कारण गाढ निद्रेंत प्राणशक्तीचें रुधिराभिसरण, श्वासोच्छ्वास इत्यादि व्यापार चालू असतात तरी सुद्धां त्या अवस्थेंत स्वतःचें स्वतःला ज्ञान व भान नसतें. याचा अर्थ काय? याचा अर्थ असाच नाहीं काय कीं, प्राणशक्तीहूनही वेगळी व मी या अहंभावानें अथवा खरें म्हटलें तर अहंप्रत्ययानें अनुभवास येणारी अशी, या देहरूपी अथवा इंद्रियसंघातरूपी शेताचा धनी असणारी कोणतीतरी याहून पूर्णपणें वेगळी वस्तू आहे. संपूर्ण जगा-वरचा अभिप्राय ज्याच्या भरंवशावर आपण देत असतों, जीवनाचे सारे व्यवहार व व्यापार ज्याच्या अस्तित्वाच्या भरंवशावर सर्वत्र चाललेले असतात, व ज्याच्या अस्तित्वाच्या प्रतीतीनें सारा जीवनमार्ग उजळतो त्यालाच नाकारावयाचें याच्याइतका मूर्खपणा

दुसरा कोणता असूं शकेल ? कांहीं लोकांचें म्हणणें असें असें आहे कीं, हा चेतन दुसरा तिसरा कोणी नसून गीतेंत ज्याला क्षेत्र म्हटलें आहे त्याच्या समुच्चयासच चेतन नांवाचा गुणधर्म उत्पन्न होतो. पण नुसत्या समुच्चयामुळें कर्तृत्व कधींहि उत्पन्न होत नाहीं. क्षेत्राचे सर्व व्यवहार ज्या अर्थी कोणाच्या तरी फायद्यासाठीं केले जातात व ते व्यवस्थितपणें होतात त्या अर्थी त्याची प्रेरकशक्ति स्वतंत्रच असली पाहिजे. ती ज्ञेय या कक्षेंत येऊं शकत नाहीं म्हणून ती वस्तूच नाहीं असें म्हणतां येत नाहीं. जो सर्वांना जाणणारा, त्याला जाणण्याचा प्रकार इतर ज्ञेय पदार्थासारखाच असला पाहिजे या विलक्षण हटवादांत कांहीं अर्थ नाहीं. सर्वांना जाणण्याचीं साधनें जीं इंद्रियें तीं बहिर्मुख असल्यामुळें तीं त्याच पद्धतीनें अंतरात्म्याला जाणूं शकत नाहींत असें उपनिषदांनीं म्हटलें आहे. "परांचि खानि व्यतृणत् स्वयंभूः तस्मात् पराङ पश्यति नान्तरात्मन्।" सृष्टिकर्त्यानें सर्व इंद्रियें बहिर्मुख केलेलीं असल्यामुळें इंद्रियें हीं फक्त बाह्य पदार्थाला ज्याप्रमाणें जाणूं शकतात त्याप्रमाणें तीं अंतरात्म्याला जाणूं शकत नाहींत. जगांतील प्रत्येक पदार्थ 'ज्ञेय' या एकाच कोटींत आला पाहिजे, हा तरी आग्रह व्यर्थच नाहीं काय? काय वाटेल तें झालें तरी ज्ञाता ज्ञेय कसा होणार ? त्याच्या ज्ञानाचा क्रम अर्थातच भिन्न राहणार ! "प्यारे उलट कमल मो पलट देख ले मौजा, घटमो राम बिराजा।" हे संत कवींनीं त्याच्या ज्ञानाचें रहस्य स्पष्ट केलें आहे. 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' जाणणाऱ्यालाच कोण जाणील ? असें बृहदारण्यकोपनिषदांतहि विचारलें आहे. सर्व भौतिक शास्त्रज्ञांच्या समोर आ वासून पडलेला, ज्याच्या अस्तित्वाची त्यांना पूर्ण प्रतीति आहे, पण ज्याचा विचार न केल्यामुळें साऱ्या भौतिक संस्कृतींत व सुधारणेंतच एकांगी अपुरेपणा भरलेला आहे, त्या या महान् शक्तीला स्वतंत्र मानण्याची आवश्यकता आतां सर्वांसच पटूं लागली आहे. मनबुद्धीसहित सर्व क्षेत्राच्या सर्व व्यापारांचें नियंत्रण करणारी, एकीकरण करणारी त्यांना कर्मप्रेरणा देणारी व त्यांच्या कर्माला साक्षीभूत असणारी जी ही महान् शक्ति तिलाच आत्मा असें म्हणून 'यो बुद्धेः परतस्तु सः'

असा गीताकरांनीं तिचा निर्देश केलेला आहे. अलीकडचे पाश्चात्य तत्त्वज्ञ देखील आत्म्याच्या या इच्छाशक्तीनेंच मेंदू, बुद्धि, मन हे सर्व पदार्थ नुसते व्यापारंच करीत नसून उत्पन्नहि होतात असें मानूं लागले आहेत हें कम्युनिझमच्या तत्त्वज्ञानाचें परीक्षण करतांना मी दाखवून दिलें आहे. सर्व शरीरांत अथवा पिंडांत मूलतत्त्व केवळ हें आत्मतत्त्वच असून त्याच्या केवळ संकल्पशक्तीनें या सर्व पिंडाची रचना व निर्मिति झाली असून विकारी पिंडांत ते एक अविकारी, बदलत्या पिंडांत तें एक न बदलणारें, प्रतिक्षणीं नाश पावणाऱ्या पिंडांत तें एक न नाश पावणारें आहे व पिंडाचें खरें तत्त्व तेंच होय हें स्पष्ट होतें. म्हणून भगवंतांनीं श्रीमद्भगवद्गीतेंत त्या तत्त्वालाच क्षेत्रज्ञ व स्वतःचा अंश असें म्हटलें आहे. श्री भगवान् म्हणतात:

" इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद् यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ १
क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ २ "

—गीता अ. १३

"हे कौन्तेया, या शरीरासच क्षेत्र असें म्हटलें आहे. हें शरीर जो जाणतो त्यास क्षेत्रज्ञ असें या शास्त्रांतील ज्ञाते पुरुष म्हणतात. सर्व शरीरांतील क्षेत्रज्ञ म्हणजे मीच होय." आणि क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांचें जें ज्ञान तेंच माझें म्हणजे परमेश्वराचें ज्ञान होय. याप्रमाणें मूलभूत अशा प्रत्यक्ष प्रत्ययास येणाऱ्या अस्मितेच्या स्वरूपाचा गीताकारांनीं उलगडा केलेला आहे. यालाच क्षेत्रक्षेत्रज्ञ विचार असें म्हणतात. पण केवळ क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचारानें सर्व विचार संपत नाहीं. मी कोण याचा उलगडा यानें झाला असला तरी हें जग काय आहे, त्याचें मूलतत्त्व कोणतें, व त्याचा आणि माझा संबंध काय ? हें समजावून घेणें व याचा उलगडा करणें शिल्लक उरतेंच. पिंडाचा विचार झाल्यावर उरणारा ब्रह्मांडाचा विचार शिल्लक उरतो. गीताकारांनीं त्याचा उलगडा पुढीलप्रमाणें केला आहे:—

गीताकारांचा विश्वाचा उलगडा

या दृश्य जगाचा उलगडा करणारीं अनेक शास्त्रें हल्लीं अस्तित्वांत असून प्राचीन भारतीय दर्शनांपैकीं वैशेषिक व सांख्य या दोन दर्शनांनीं या विषयाचा सखोल विचार केलेला आहे. आपल्या ज्ञानेन्द्रियांनीं प्रत्ययाला येणारे हे शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंधात्मक विश्व नित्य बदलणारे व सृजनशील वाटत असलें तरी विश्वांत अजिबात नवें असें कांहींच उत्पन्न होत नाहीं असा भारतीय तत्त्वज्ञानाचा सिद्धांत असून गीताकारांनीं तोच पुढीलप्रमाणें सांगितला आहे.

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ –गीता अ. २–१६

"जें नाहीं तें आहेसें होत नाहीं व जें आहे तें नाहींसें होत नाहीं. तत्त्वज्ञानी पुरुषांनीं सत् व असत् यांचा शेवट पाहून हा स्वरूपनिर्णय केलेला आहे. उत्पन्न झालेल्या पदार्थांत अथवा कार्यांत जे विशेष दृष्टोत्पत्तीस येतात ते त्याच्या मूळकारणांत बीजरूपानें असतातच. यालाच सत्कार्यवाद म्हणत असतात. दृश्यसृष्टीच्या अथवा विश्वाच्या संबंधींचा गीतेचा हा सिद्धांत अलीकडच्या विज्ञानशास्त्रज्ञांनाही मान्य असून वस्तूचीं कितीही रूपांतरें झालीं तरी तिच्यांतील जडद्रव्यें व कर्मशक्ति ही कायमच असतात असें त्यांचें म्हणणें आहे. दृश्य विश्वासंबंधींचा गीतेचा हा दृष्टिकोन शून्यवादी बौद्ध व हल्लींचें Negation of negation चा पुरस्कार करणारे साम्यवादी यांच्याहून वेगळा आहे. जें नाहीं त्यापासून दुसरें उत्पन्न होणारच कसें ? बीजापासून अंकुराची व अंकुरापासून झाडाची उत्पत्ति होते हें आपण पाहतों. शून्यवादी बौद्ध, कणाद, व Negation of negation चा पुरस्कार करणारे लोकही असें प्रतिपादन करीत असतात कीं बीजापासून अंकुराची व अंकुरापासून झाडाची उत्पत्ति होत नसून बीजाच्या विनाशांतून झाड उत्पन्न होतें. पण हें प्रतिपादन चुकीचें आहे. कारण हव्या त्या बीजापासून वाटेल तो अंकुर वा झाड उत्पन्न होत नाहीं. वडाच्या बीजांतून आंब्याचें

झाड उत्पन्न होतें काय? विशिष्ट बीजापासून विशिष्टच झाड उत्पन्न होतें. सृष्टींतील इतर पदार्थांचेंहि असेंच आहे. वाळूपासून कधीं तेल निघत नाहीं व पाण्याचें कधीं दही होत नाहीं. बीजांतील द्रव्यांनीं अंकुराचा नवा आकार घेतला येवढाच खरा अर्थ आहे. असो. सत्कार्यवादाच्या या सिद्धांतानुरूप सृष्टि अथवा प्रत्ययास येणारें हें विश्व कोणत्या तरी कारणापासून उत्पन्न झालेलें असून तें कारण अथवा विश्व उत्पन्न करणारा तो पदार्थ विश्वाच्या ठिकाणीं जे विशेष अथवा गुण दृष्टोत्पत्तीस येतात त्या गुणांनीं युक्त असला पाहिजे. सृष्टींत जरी नानाविध पदार्थ व त्यांचे नाना प्रकारचे रंगरूप दृष्टीस पडत असले तरी सृष्टीचें कारण अथवा मुळांत सर्व वस्तूंतील द्रव्य एकच असलें पाहिजे असें भारतीय तत्त्वज्ञानाचें म्हणणें असून आजच्या विज्ञानालाही सृष्टीचें आधारभूत द्रव्य एकच आहे हें मान्य आहे. वैज्ञानिक या द्रव्याला Matter म्हणून संबोधितात तर भारतीय दार्शनिकांपैकीं सांख्यशास्त्रज्ञ या मूलभूत द्रव्याला 'प्रकृति' अथवा 'प्रधान' अशी संज्ञा देतात. प्रकृति म्हणजे मूळचें व प्रधान म्हणजे खरें महत्त्वाचें अथवा मुख्य. या मूलद्रव्यापासून सर्व विश्व उत्पन्न झालेलें असल्यामुळें अर्थातच विश्व हें त्या प्रकृतीची विकृति अथवा मूलभूत द्रव्याचा विकार होय. प्रकृति हें जगाचें मूलकारण असून तीच जगद्रूपानें परिणाम पावली असें गीताकारांचेंहि प्रतिपादन आहे. हें मूलभूत द्रव्य जरी एकच असलें तरी तें एकाच विशेषाचें अथवा गुणाचें नाहीं व असणें शक्यही नाहीं. कारण एकाच गुणाच्या द्रव्यापासून अनेक गुणांनीं अथवा वैशिष्ट्यांनीं युक्त असें विश्व कसें उत्पन्न होणार? कारण सत्कार्यवादाच्या सिद्धांताप्रमाणें कार्याचे गुण बीजरूपानें कारणांत असल्यावांचून तें कार्यांत परिणमित होऊंच शकणार नाहींत. या मूलभूत द्रव्याचें गुणविशेष कार्याच्या गुणविशेषावरूनच ठरवावे लागतील. विश्वरूपी कार्याचे गुणविशेष काय आहेत? अनंत गुणांनीं युक्त असलेल्या या विश्वाच्या सर्व गुणांचें सूक्ष्म परीक्षण केलें तर असें आढळून येईल कीं यच्चयावत् पदार्थांच्या तीन अवस्था असतात. कोणताही

पदार्थ घेतला तरी त्याची शुद्ध किंवा पूर्णावस्था, तद्विरुद्ध टोंकाची आत्यंतिक निकृष्टावस्था व निकृष्टावस्थेंतून पूर्णावस्थेकडे विकसन पावण्याची अथवा पूर्णावस्थेंतून निकृष्टावस्थेकडे येण्याची, विकसनोन्मुख अथवा पतनोन्मुख प्रवृत्ति या त्या तीन अवस्था होत. या तीन अवस्थांच्या, गुणांच्या अथवा विशेषांच्या कक्षेंत न येणारा एकही पदार्थ नसून साऱ्या नाना गुणांचा या तीन विशेषांत अंतर्भाव होतो. यांनाच सत्त्व, रज व तम असें म्हणतात. यांपैकीं शुद्धावस्थेला सत्त्व, निकृष्टावस्थेला तम व प्रवर्तकावस्थेला रज असें म्हणतात. गीताकारांनीं या त्रिगुणांच्या सर्वंकष व्याप्तीसंबंधीं असें म्हटलें आहे कीं:–

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः।
सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैः॥ –गीता अ. १८–४०

"या पृथ्वीवर, आकाशांत किंवा देवलोकींही असें कांहीं नाहीं कीं जें प्रकृतीच्या या तीन गुणांपासून मुक्त म्हणजे सुटलेलें आहे." सृष्टीचें अथवा विश्वाचें मूलभूत द्रव्य जी प्रकृति ती या तीन गुणांनीं युक्त असून त्या त्रिगुणमयी प्रकृतींतूनच हें त्रिगुणात्मक विश्व उत्पन्न झालेलें आहे. हे तीन गुण म्हणजेच प्रकृति होय. अगदीं प्रारंभींच्या अवस्थेंत या तीन गुणांपैकीं प्रत्येकाचा जोर सारखाच असल्यामुळें प्रकृतीला अथवा मूलभूत द्रव्याला त्रिगुणांची साम्यावस्था असें म्हटलें आहे. ही साम्यावस्था मोडणें म्हणजे वैषम्यमय विश्वाची निर्मिति होय. विश्व आपल्या मूलभूत अवस्थेंत जेव्हां विलीन होईल म्हणजेच विश्व विश्वरूपानें नष्ट होईल तेव्हां त्रिगुणांची ही साम्यावस्था पुन्हां येईल. साम्यावस्थेंत सृजन, स्पंदन, हालचाल कांहीं नाहीं. पण या साम्यावस्थेंत वैषम्य उत्पन्न झालें कीं रजोगुणाच्या सामर्थ्यानें मूळ प्रकृतिपासून निरनिराळें सृजन होऊं लागतें व नानात्वानें नटलेलें विश्व उत्पन्न होतें. जगांतील यच्चयावत् सर्व पदार्थांत सत्त्व, रज आणि तम या तिहींचेंहि मिश्रण आहे. हें मिश्रण नेहमी तिहींच्या अन्योन्य कमीजास्त प्रमाणानें होत असल्यामुळें मूळ द्रव्य एक असलें तरी

गुणभेदानें एका मूळ द्रव्याचेच मनुष्यशरीर, धातू, पाषाण इत्यादि विकार होत असतात. ज्याला आपण सात्त्विक गुणाचा पदार्थ म्हणतो त्यांत रज आणि तम या दोन गुणांपेक्षां सत्त्वाचा जोर अथवा प्रमाण अधिक असल्यामुळें त्यांत नेहमी असणारे रज आणि तम दबले जाऊन आपल्या दृष्टीस पडत नाहींत इतकेंच. वास्तविक सत्त्व, रज, आणि तम हे तिन्ही गुण इतर पदार्थांप्रमाणेंच सात्त्विक पदार्थांतहि आहेत. निव्वळ सत्त्वगुणी, निव्वळ रजोगुणी अथवा निव्वळ तमोगुणी असा पदार्थच नाहीं. प्रत्येक पदार्थांत तिन्ही गुणांचें आंदोलन चालू असतें. आणि त्यांत जो प्रबल होतो त्याप्रमाणें सात्त्विक, राजस व तामस हा शब्दव्यवहार आपण करतों. मूळ एकच असलेल्या प्रकृतिरूप द्रव्यापासून हें विश्वरूप नानात्व कसें उत्पन्न झालें याचा हा जो विचार त्यालाच विज्ञान असें म्हणतात. आजच्या सर्व भौतिक शास्त्रांचा या विज्ञानांतच समावेश होतो. विश्व व त्याचें हें जें प्रकृतिरूप कारण यांच्यांत प्रथमदर्शनीच एक महत्त्वाचा भेद असल्याचें प्रत्ययास येतें. तो हा कीं नानात्वानें नटलेलें हे शब्दस्पर्शरूपरसगंधात्मक विश्व आपल्या इंद्रियांनीं आपल्यास पाहतां व अनुभवितां येतें. जे पदार्थ इंद्रियांच्या मर्यादित शक्तीनें पाहतां येत नाहींत त्यांचा प्रत्यय घेण्याचीं उपकरणेंहि आजच्या विज्ञानानें आपणांस उपलब्ध करून दिलेलीं आहेत. शरीराच्या आंतील हाडें, फुफुसें, मनुष्य जिवंत असतां आपल्या डोळ्यांनीं पाहतां येत नसलीं तरी 'क्ष' किरणांनीं छायाचित्र काढून तीं पाहतां येतात. म्हणून गीताकारांनीं विश्वाला 'व्यक्त' असें म्हटलें आहे. पण विश्व पाहतां आलें तरी त्याचें आधारभूत हें प्रकृतिरूपी मूलद्रव्य मात्र पाहतां येत नाहीं. आजच्या विज्ञानालासुद्धां गतिस्वरूप विद्युत्परमाणूंच्या अखंड प्रचंड गतीमुळें सतत आन्दोळलें जाणारें हें मूलद्रव्य केवळ अनुमानितां येतें; त्याचा प्रत्यय घेतां येत नाहीं. म्हणून प्रकृतीला गीताकारांनीं 'अव्यक्त' असें म्हटलें आहे. अखंड एकजिनसी प्रकृति ही अव्यक्त असून विश्व हें व्यक्त आहे. ज्याचा इंद्रियांनीं प्रत्यय घेतां येत नाहीं तें अव्यक्त व ज्याचा प्रत्यय घेतां येतो तें व्यक्त होय.

विश्वाचें वर्णन करतांना गीताकारांनीं त्याला व्यक्तमध्य म्हटलें आहे. ते म्हणतातः—

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ —गीता अ. २–२८

"मूळ एका अव्यक्त द्रव्यापासूनच क्रमाक्रमानें सर्व व्यक्त सृष्टि निर्माण होऊन शेवटीं म्हणजे प्रलयकालीं सर्व व्यक्त सृष्टीचा पुन्हां अव्यक्तांतच लय होतो. म्हणजे विश्वाचें आदि व अंत अव्यक्त असून मध्य फक्त व्यक्त आहे." यावरून विश्व व त्याचें मूलतत्त्व यांच्यासंबंधींचा गीताकारांचा आणखी एक अभिप्राय स्पष्ट होतो. तो हा कीं त्रिगुणात्मक प्रकृति ही अव्यक्त व चोहोंकडे निरंतर भरून राहिलेली असून तीच व्यक्त सृष्टीच्या आदि-अंतीं असल्या-मुळें व्यक्त सृष्टीच्या मानानें 'अक्षर' म्हणजे न क्षरणारी—अविनाशी आहे, तर व्यक्त सृष्टि अव्यक्तांतून निघून पुन्हां अव्यक्तांतच विलय पावणारी असल्यामुळें व मध्यंतरींच केवळ तिचें प्रत्ययास येणें व तेंहि प्रतिक्षणीं नवेंनवें स्वरूप घेऊन नामरूपात्मक बदलानें प्रत्ययास येणें असल्यामुळें अर्थातच ती 'क्षर' म्हणजे क्षरणारी, बदलणारी आहे. गीताकारांचा विश्वाचा हा उलगडा ध्यानांत घेतला तर मागें ज्याला क्षेत्र म्हटलें तें पिंडाचे सर्व घटक या व्यक्तमध्य क्षर सृष्टींतच अंतर्भूत होतात हें दिसून येईल. या व्यक्तमध्य सृष्टीचा अव्यक्तांतून उदय पावण्याचा व पुन्हां अव्यक्तांतच विलय पावण्याचा कारखाना सदैव कसा चालू असतो हें गीताकारांनीं ब्रह्मदेवाच्या दिवसरात्रीच्या पौराणिक कल्पनेच्या साहाय्यानें पुढीलप्रमाणें उलगडून दाखविलें आहेः—

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।
रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८
भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।
रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥१९

—भगवद्‌गीता, अ. ८

"हा ब्रह्मदेवाचा दिवस सुरू झाला म्हणजे अव्यक्तापासून सर्व व्यक्त पदार्थ निर्माण होतात आणि रात्र सुरू झाली म्हणजे त्याच पूर्वोक्त अव्यक्तांत लय पावतात. भूतांचा तोच हा समुदाय याप्रमाणें पुनःपुन्हां जन्मून अवश होत्साता, म्हणजे स्वतः इच्छा असो वा नसो, रात्र सुरू झाली कीं लय पावतो आणि दिवस सुरू झाला कीं जन्मतो." असो. याप्रमाणें सर्व विश्व हें क्षराक्षरात्मक व व्यक्ताव्यक्तस्वरूप असून त्याच्यांतच क्षेत्ररूपी पिण्डाचाहि समावेश होतो. पण क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचारांत उल्लेखिल्याप्रमाणें या जडप्रकृतीपासून जीव कांहीं उत्पन्न होऊं शकत नाहीं. आजच्या विज्ञानवेत्त्यांनाही हें मान्यच करावें लागतें. मग दुराग्रही स्टॅलिन-वादी कांहींही म्हणोत. प्रकृतीचा व तिच्या विकारांचा प्रत्यय घेणारा प्रकृतीपेक्षां वेगळा असल्याविना 'मी जाणतों, मी उपभोग घेतों' ही भाषाच प्रचारांत येऊं शकत नाहीं. व्यवहार पाहिला तरी आपण जें जाणतों व पाहतों तें आपल्याहून वेगळें असल्याचा अनुभव सर्वांसच आहे. म्हणून ज्ञाता व ज्ञेय अथवा जडप्रकृति व तिचा उपभोक्ता हे दोन भिन्न पदार्थ आहेत हें मानणें भाग पडतें. या जाणणाऱ्यालाच गीताकारांनीं पिण्डविचारांत क्षेत्रज्ञ व ब्रह्मांडविचारांत पुरुष असें म्हटलें असून प्रकृतीप्रमाणेंच तें एक स्वतंत्र व अनादिसिद्ध तत्त्व मानलें आहे. प्रकृति व पुरुष हें द्वंद्व विश्वाच्या या उलगड्यांत प्रत्ययास येत असून जडचैतन्याचा हा द्वंद्वात्मक प्रवाह अनादिसिद्ध आहे. या द्वंद्वाचें स्वरूप व त्याचें कार्य सांगतांना गीताकार म्हणतातः—

> प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि ।
> विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् ॥ १९
> कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।
> पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥२०

—गीता अ. १३

"प्रकृति व पुरुष हीं दोन्हीही अनादि आहेत असें समज. विकार व गुण हे सर्व प्रकृतीपासून उद्भवतात असें समज. कार्य

म्हणजे देह व करण म्हणजे इंद्रियें यांच्या कर्तृत्वास प्रकृति कारण आहे आणि कर्ता नसूनही सुखदुःखाचा उपभोग घेण्यास पुरुष कारण आहे." विश्वाच्या मुळाशीं प्रकृति-पुरुषाचें हें द्वंद्व अनादिसिद्ध आहे असें म्हणणारे गीताकार द्वंद्ववादी अथवा द्वैती आहेत काय? नाहीं. गीताकार पूर्णपणें अद्वैती आहेत. या अनादिसिद्ध द्वंदापलीकडे आणखी एक तत्त्व असून त्या चैतन्यतत्त्वाचा विलास म्हणजेच हें द्वंद्व व त्यापासून निघणारा विश्वाचा पसारा होय असें त्यांचें प्रतिपादन आहे.

विश्वाचें मूलघटक द्रव्य असलेली ही त्रिगुणमयी प्रकृति साम्यावस्थेंत असतां तिच्यांत कमीजास्तपणाचें हें वैषम्य कसें निर्माण होतें व तें कोण निर्माण करतें ? प्रकृति जर जड आहे तर कोणी तरी चेतनानें आपल्या इच्छाशक्तीनेंच तिच्याकडून हें कार्य घडविणें आवश्यक आहे. प्रकृति ही सारा विश्वसंसार उभारीत असली व चालवीत असली तरी ती जड असल्यामुळें आपला संसार चालविण्यास व उभारण्यास ती स्वतंत्र असूं शकत नाहीं. जर नानात्वाचें मूळ प्रकृतिद्रव्याच्या एकत्वांत पाहण्याची ही पद्धति युक्तिसिद्ध व शास्त्रीय आहे तर ती या द्वंद्वापर्यंत येऊन थांबणें अर्थातच अशास्त्रीय ठरतें. ती शेवटपर्यंत चालवावयाची म्हणजे या पुरुषप्रकृतिरूप द्वंद्वाचाही अंतर्भाव कोठें तरी एकत्वांत होणेंच आवश्यक आहे. भारतीय दार्शनिकांपैकीं सांख्य हे द्वंद्ववादी असून प्रकृति व पुरुष हे दोन्ही स्वतंत्र आहेत व प्रकृति पुरुषाच्या लाभासाठींच हा विश्वपसारा मांडते असें मानतात. पण स्वतंत्र पुरुषाचा स्वतंत्र प्रकृतीशीं हा जो संयोग झाला तो खरा आहे कीं खोटा आहे? खरा मानला तर तो केव्हांही सुटणें शक्य नसल्यामुळें आत्म्याला मुक्ति कधींच प्राप्त होऊं शकत नाहीं व खोटा असेल तर प्रकृति पुरुषाच्या फायद्यासाठीं प्रवृत्त होते हें म्हणणें निर्मूल ठरतें. ज्याप्रमाणें मातीपासून बनणाऱ्या पदार्थांत सर्वत्र माती अनुस्यूत असल्यामुळें तिलाच त्या पदार्थांचें मूलकारण म्हणतां येतें त्याप्रमाणें जगांतील प्रत्येक पदार्थ सत्त्वरजस्तमात्मक असल्यामुळें सर्व पदार्थांचें मूळ प्रकृतितत्त्वच आहे. हें जसें व्यावहारिक

सिद्धान्ताच्या साहाय्यानें सिद्ध करतां येतें तसेंच चेतनानें प्रेरणा दिल्यावांचून स्वतंत्रपणें जडपदार्थ कोणत्याही लाभालाभासाठीं प्रवृत्तच होऊ शकत नसल्यामुळें त्या प्रकृतीचा कोणीतरी चेतन अधिष्ठाता मानणें क्रमप्राप्त आहे. गाय जशी वासरासाठीं दूध देते तशी प्रकृति पुरुषाच्या लाभासाठीं प्रवृत्त होते हें म्हणणेंही बरोबर नाहीं. कारण गाईच्या पोटींच वासरूं झालें असल्यामुळें वासरावर गाईचें असलेलें प्रेम जसें स्वाभाविक ठरतें तसें प्रकृतीचें पुरुषावर असलेलें प्रेम सिद्ध करण्याची कांहींएक उपपत्ति लागू शकत नाहीं. सृष्टीचा सर्व व्यवहार पाहिला तर तो अत्यंत सुव्यवस्थित रचनाबद्ध व कार्यकारणभावसंपन्न असल्याचें आढळून येईल. ही सुव्यवस्थित रचना चेतनाच्या इच्छाशक्तीवांचून झाल्याचें कधींही आढळून येत नाहीं. हें एखाद्याच्या साध्या संसाराचें निरीक्षण केलें तरी ध्यानांत येतें. मातीपासून निरनिराळे पदार्थ तयार होतात हें खरें आहे; पण मातीला कुंभाराचे हात लागल्याखेरीज तिच्यांतून कोणताही पदार्थ कधींच होत नाहीं. गवताचें परिणमन दुधांत होतें. तसेंच जड प्रकृतीचें परिणमन विश्वांत कां होऊं नये हा सुद्धां प्रश्न निर्मूल आहे. गवत वाटेल तेथें टाकलें तर त्याचें दूध होत नाहीं. गायरूपी चेतन पदार्थाच्या पोटांत तें गेलें तरच त्याचें दूध होत असतें. म्हणून गीताकार प्रकृति आणि पुरुष यांचें द्वंद्व मानीत असले तरी त्या दोहोंच्याही पलीकडे तिसरें सर्वव्यापक, अव्यक्त व अमृत तत्त्व सर्व सृष्टीच्या मुळाशीं असून त्याच्या इच्छाशक्तीनेंच जड प्रकृति कार्यप्रवण होते व व्यवहार करते. ही त्रिगुणात्मिका प्रकृति सगुण असल्यामुळें जें जें सगुण असतें तें तें नाशवंत असतें म्हणून प्रकृतीचेंही मूळ असलेलें हें अव्यक्त तत्त्व प्रकृतीचा नाश झाल्यावरही टिकून राहतें; व तेंच सृष्टीचें खरें व नित्य तत्त्व होय. गीताकार म्हणतातः—

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।
यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ —गीता अ. ८–२०

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ —गीता. अ. १५–१६

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ।। –गीता अ. १५–१७
यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
ततोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ।।– गीता अ. १५–१८

या अव्यक्तापलीकडचा दुसरा सनातन अव्यक्त पदार्थ सर्व भूतें नष्ट झालीं तरी नष्ट होत नाहीं. या लोकांत क्षर आणि अक्षर हे दोन पुरुष आहेत. क्षर म्हणजे सर्व नाशिवंत भूतें आणि कूटस्थ म्हणजे या सर्व भूतांच्या मुळाशीं असणारें प्रकृतिरूप अव्यक्त तत्त्व. त्याला अक्षर असें म्हणतात. परंतु जो पुरुषोत्तम तो या दोहोंहून भिन्न आहे. त्याला परमात्मा असें म्हणतात. तोच अव्यय ईश्वर सर्व त्रैलोक्यांत भरलेला असून सर्वांचें पोषण करतो. ज्या अर्थी मी क्षराच्याही पलीकडचा व अक्षराहूनही उत्तम पुरुष आहें त्या अर्थी लोकव्यवहारांत आणि वेदांमध्येंही पुरुषोत्तम या नांवानें मी प्रसिद्ध आहें." प्रकृतिपुरुषांच्या द्वंद्वा-पलीकडचें हें जें परमेश्वरी तत्त्व अथवा चैतन्य त्यालाच परब्रह्म असें म्हणत असून सगुण साकार रूपानें श्रीकृष्ण म्हणजे तें परब्रह्मच होय. म्हणून भगवद्गीतेंत परब्रह्माचा निर्देश 'मी' अशा शब्दांनीं भगवंतांनीं केला आहे. या परब्रह्माची इच्छाशक्ति जगाच्या निर्मितीसाठीं प्रकृतीला प्रेरणा देते व तिच्याकडून जगद्रूपी सर्व कार्य घडविते. प्रकृति हें साधन असलें तर परमेश्वर त्याचा वापर करून विश्वरूपी कार्य घडवितो. भगवद्गीतेंत स्वतः भगवान् असें म्हणतात कीं,–

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ।। –अ.४–६
प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनःपुनः ।
भूतग्राममिमं कृत्स्नं अवशं प्रकृतेर्वशात् ।। –अ. ९–८
मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।,
हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद् विपरिवर्तते ।। –अ. ९–१०
मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ।
सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ।। –अ. १४–३

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः सम्भवन्ति याः ।
तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ –अ. १४–४

"मी सर्व भूतांचा धनी व जन्मविरहित असून माझें आत्मस्वरूप जरी कधींही व्यय म्हणजे विकार पावत नाहीं तरी माझ्याच प्रकृतीच्या ठायीं अधिष्ठित होऊन मी आपल्या मायेनें जन्म घेत असतों. प्रकृतीलाच गीताकार माया असा शब्द वापरतात. ती परमेश्वराची अचिंत्य शक्ति होय. तिला स्वतंत्र अस्तित्व नाहीं असें त्यांचें मत आहे. "मी आपल्या प्रकृतीला हातीं धरून त्या प्रकृतीच्या स्वाधीन झाल्यानें अवश म्हणजे परतंत्र अर्थात् ज्याच्या त्याच्या कर्मानें बद्ध झालेला हा भूतांचा सर्व समुदाय पुनःपुन्हा निर्माण करतों. मी अध्यक्ष होऊन पृथ्वीकडून सर्व चराचर सृष्टि प्रसवितों. या कारणामुळें, हे कौंतेया, जगाची ही घडामोड चाल-लेली आहे. हे भारता, महद्ब्रह्म म्हणजे प्रकृति ही माझीच योनि असून मी त्या ठिकाणीं गर्भ ठेवितों. नंतर त्यापासून सर्व भूतें उत्पन्न होऊं लागतात. पशुपक्ष्यादि सर्व योनींत ज्या ज्या मूर्ति जन्मास येतात त्यांची त्यांची, हे कौंतेया, प्रकृति ही योनि असून मी बीजदाता पिता आहें." या सर्व जगाचा मी पिता आहे हें श्रीभगवंतांनीं वारंवार सांगितलें आहे. तात्पर्य, विश्वरूपी पसाऱ्याचें मूल कारण असलेली ही प्रकृति म्हणजे दुसरें तिसरें कांहीं नसून परमेश्वराची अचिंत्य अशी मायाशक्तिच आहे व परमेश्वरच अथवा चैतन्यतत्त्व हेंच सृष्टीचें खरें मूलकारण असून त्याच्या इच्छाशक्तीनेंच सारें जग झालें असें गीताकारांनीं सांगितलें आहे. सर्व सृष्टीच्या मुळाशीं असलेल्या मूलद्रव्याच्या पाठीशीं स्वतंत्र इच्छाशक्तीची प्रेरणा असावी असें आजच्या विज्ञान-शास्त्रज्ञांनाही वाटूं लागलें आहे. क्षेत्रज्ञ अथवा जीव, जगत् व परब्रह्म यांचा याप्रमाणें उलगडा केल्यावर प्रश्न असा शिल्लक उरतो कीं, देहरूपी क्षेत्रांत राहणाऱ्या या क्षेत्रज्ञाचा अथवा मानवी अस्मितेचा व त्या परब्रह्माचा संबंध काय? आपल्या अचिंत्य मायारूपी शक्तीनें चैतन्यरूप परमेश्वर सर्व सृष्टीला उत्पन्न करीत असला तरी त्या सृष्टीचा उपभोग व तिच्यांतील

सुखदु:खांचा अनुभव जीवालाच घ्यावा लागतो व सुखदु:खाचा प्रश्न सोडवावयाचा आहे तोही जीवाचाच होय. अशा स्थितींत या मानवी अस्मितेचें स्वरूप काय ? व सृष्टि निर्माणकर्त्याचा आणि तिचा संबंध काय ? हा महत्त्वाचा प्रश्न शिल्लक उरतोच. नुसतें चैतन्य हेंच जगाचें कारण आहे व त्याच्या इच्छाशक्तीनें जग उत्पन्न झालें असें म्हटल्यानें हा प्रश्न सुटत नाहीं. आजच्या शास्त्रज्ञांना नडणाऱ्या या प्रश्नाचें उत्तर गीताकारांनीं पुढीलप्रमाणें दिलें आहे.

अपरेऽयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥–अ. ७–५
ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥–अ. १५–७
पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।
कारणं गुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ –अ. १३–२१
उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥ –अ. १३–२२
अनादित्वान्निर्गुणत्वात् परमात्मायमव्ययः ।
शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ –अ. १३–३१
यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।
सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ –अ. १३–३२
यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ –अ. १३–३३

हे महाबाहो अर्जुना ! जिनें या जगाचें धारण होतें अशी परा म्हणजे श्रेष्ठ प्रतीची जीवस्वरूपी माझी दुसरी प्रकृति आहे असें समज. माझाच सनातन अंश जीवलोकीं जीव होऊन प्रकृतींत असणारीं मनासह सहा म्हणजे मन व पांच सूक्ष्म इंद्रियें तो आपल्याकडे ओढून घेतो. (जीव हा परमेश्वरी शक्तीचाच अंश आहे अथवा अस्मिता म्हणजे परमेश्वरी स्वरूपच होय असें मानलें तर त्या अचिंत्य, सुखदु:खातीत व अविनाशी स्वरूपाला सांसारिक

सुखदु:खाचीं व मोहाचीं बंधनें कां पडतात याचें स्पष्टीकरण करतांना श्रीकृष्ण म्हणतात :) कारण प्रकृतींत पुरुष अधिष्ठित झाला म्हणजे प्रकृतीच्या गुणांचा तो उपभोग घेतो. आणि प्रकृतीच्या गुणांचा हा संयोग पुरुषाला बऱ्या वाईट योनींत जन्म घेण्यास कारणीभूत होतो. हा तो प्रकृतीच्या गुणांचा उपद्रष्टा म्हणजे जवळ बसून राहणारा साक्षी, अनुमोदन देणारा, प्रकृतीच्या गुणांत भर घालणारा आणि उपभोग घेणारा त्यालाच या देहांतील परपुरुष, महेश्वर आणि परमात्मा असें म्हणतात. अनादि व निर्गुण असल्यामुळें हा अव्यय परमात्मा शरीरांत राहूनही, हे कौन्तेया, कांहीं करीत नाहीं व त्याला कोणत्याही कर्माचा लेप म्हणजे बंध लागत नाहीं. ज्याप्रमाणें आंकाश चोहोंकडे भरलें असून सूक्ष्म असल्यानें त्याला कशाचाही लेप लागत नाहीं, त्याप्रमाणें आत्मा देहांत सर्वत्र रहात असून त्याला कशाचाही लेप लागत नाहीं. ज्याप्रमाणें एकटा सूर्य सर्व जग प्रकाशित करतो, त्याप्रमाणें हे भारता, क्षेत्रज्ञ सर्व क्षेत्राला म्हणजे शरीराला प्रकाशित करीत असतो. तात्पर्य, व्यक्त व अव्यक्त अथवा क्षर व अक्षर सृष्टीचें मूलतत्त्व असलेलें परब्रह्म व मानवी देहपिंडांत क्षेत्रज्ञरूपानें वास करून राहणारी अस्मिता ही मुळांत एकच असून "पिण्डीं तें ब्रह्माण्डीं" सर्वत्र एकच पुरुषोत्तम भरलेला आहे असें गीताकारांनीं सांगितलें आहे. याप्रमाणें क्षेत्र व प्रकृति या दोन्ही गोष्टी एक असून प्रकृति म्हणजेच ईश्वराची माया नांवाची त्रिगुणमयी अचिंत्य शक्ति होय, व अस्मिता अथवा आत्मतत्त्व व सृष्टीचें मूल कारण परब्रह्म होय हें आपण पाहिलें. प्रकृति सुद्धां दुसरें तिसरें कांहीं नसून परमेश्वराचीच विभूति आहे. भगवान् म्हणतात :–

भूमिरापोऽनलो वायु: खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ –गीता अ. ७–४

"पृथ्वी, पाणी, अग्नि, वायु, आकाश, मन, बुद्धि व अहंकार ही माझीच प्रकृति होय." इतकेंच नव्हे, तर प्रकृति, पुरुष व परमेश्वर

अथवा जीव, जगत् व जगदीश्वर अथवा आजच्या परिभाषेप्रमाणें अस्मिता, प्रकृति व जगाचें चैतन्यरूपी आदिकारण हीं एकरूप असून त्यांच्यांत कांहींही भेद नाहींत असें गीताकारांनीं सांगितलें आहे. भगवान् म्हणतात :--

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ अ. २-१७
एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ अ. ७-६
मत्तः परतरं नान्यत् किंचिदस्ति धनञ्जय ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ अ. ७-७
ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।
मत्त एवेति तान् विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ अ. ७-१२
दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ अ. ७-१४
नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ अ. ७-२५
अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ अ. ८-२१
मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ अ. ९-४
यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ अ. ९-६
सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ अ. ९-७
अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् ।
मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ अ. ९-१६
पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।
वेद्यं पवित्रमोंकार ऋक्साम यजुरेव च ॥ अ. ९-१७
गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।
प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ अ. ९-१८

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।
अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ अ. ९–१९
न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ अ. १०–२
यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।
असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ अ. १०–३
महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।
मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ अ. १०–६
अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ अ. १०–८

"हें सर्व जग ज्यानें विस्तारलें किंवा व्यापिलें आहे तें मूळ आत्मस्वरूप ब्रह्म अविनाशी आहे हें लक्षांत ठेव. या अव्यय तत्त्वाचा नाश करण्यास कोणीही समर्थ नाहीं. या दोहोंपासून सर्व भूतें उत्पन्न होतात हें लक्षांत असूं दे. मीच सर्व जगताचें मूल व प्रलय म्हणजे शेवट आहे. माझ्याहून पलीकडचे, हे धनंजया, दुसरें कांहींही नाहीं. दोऱ्यांत अनेक मणी ओवावे, त्याप्रमाणें माझ्या ठायीं हें सर्व ओवलेलें आहे. आणि जे कांहीं सात्त्विक, जे कांहीं राजस किंवा तामस भाव म्हणजे पदार्थ आहेत ते सर्व माझ्याचपासून झाले आहेत असें समज. ते माझ्यांत आहेत. मी त्यांच्यांत नाहीं. गुणात्मक अशी ही माझी दिव्य माया दुस्तर आहे. म्हणून जे मलाच शरण येतात ते या मायेला तरून जातात. मी आपल्या योगरूप मायेनें आच्छादित असल्यामुळें सर्वांना स्वस्वरूपानें प्रकट दिसत नाहीं. मी अज व अव्यय आहे हें मूढ लोक जाणत नाहींत. ज्या अव्यक्ताला अक्षर असेंहि म्हणतात तीच परम म्हणजे उत्कृष्ट किंवा शेवटची गति म्हटली आहे. ज्याला जाऊन पोंचलें असतां फिरून जन्मास येत नाहीं, असें माझें परमस्थानही तेंच होय. मी आपल्या अव्यक्त स्वरूपानें हें सर्व जग विस्तारिलें किंवा व्यापिलें आहे. माझ्या ठायीं सर्व भूतें आहेत. मी त्यांच्या ठायीं नाहीं. सर्वत्र वावरणारा महान् वायु ज्याप्रमाणें सर्वदा आकाशाच्या ठायीं, त्याप्रमाणें सर्व भूतें माझ्या ठायीं आहेत असें समज. कल्पान्तीं हीं सर्व

भूतें माझ्या प्रकृतीस येऊन मिळतात आणि कल्पारंभीं मीच त्यांना पुन्हां निर्माण करतों. क्रतु म्हणजे श्रौतयज्ञ मी, यज्ञ म्हणजे स्मार्तयज्ञ मी, स्वधा म्हणजे श्राद्धांत इतरांस अर्पण केलेलें अन्न मी, औषध म्हणजे वनस्पतीपासून यथार्थ उत्पन्न झालेलें अन्न मी, यज्ञांत हवन करतांना म्हणतात ते मंत्र मी, तूप मी, अग्नि मी, आणि अग्नींत टाकलेल्या आहुतीही मीच आहे. या जगताचा पिता, माता, आधार, व पितामह मी, जें कांहीं पवित्र किंवा ज्ञेय आहे तें आणि ओंकार, ऋग्वेद, सामवेद, व यजुर्वेदही मी. सर्वांची गति, सर्वांचा पोषक, प्रभु, साक्षी, निवास, शरण, सखा, उत्पत्ति, प्रलय, स्थिति, निधान आणि अव्यय बीजहि मी. मी ऊन पाडतों. मी पाऊस आवरतों व सोडतों. अमृत व मृत्यु तसेंच सत् आणि असत्‌ही मीच आहे. माझी उत्पत्ति देवांच्या गणांना आणि महर्षींनाही कळत नाहीं. कारण देवांचें आणि महर्षींचें सर्वप्रकारें मीच आदिकरण आहे. मी पृथिव्यादि सर्व लोकांचा महेश्वर असून मला जन्म व आदि नाहीं असें जे जाणतात तेच मोहविरहित होऊन सर्व पापांपासून मुक्त होतात. पूर्वींचे सात महर्षी व चार मनु हे, ज्यांच्यापासून या लोकांमध्यें ही प्रजा झाली ते माझेच मानस म्हणजे मनानें निर्माण केलेले भाव होत. सर्वांचें उत्पत्तिस्थान मी असून माझ्यापासून सर्व वस्तूंची प्रवृत्ति होते हें जाणून शहाणे पुरुष भावयुक्त होत्साते मला भजत असतात."

आत्यंतिक सत्य पदार्थ एकासत्तास्वरूप परब्रह्माविना दुसरा कोणताच नसून नामरूपात्मक प्रपंचांतील नामें व रूपें बाजूला काढलीं तर ज्ञानदृष्टीनें दुसरें कांहींच उरत नाहीं. व्यवहाराच्या सोयीसाठीं आकार व नांवें देऊन अनेक अलंकार जरी आपण वापरले तरी वस्तुतः त्या त्या आकाराचें सोनेंच वापरीत असतो कीं नाहीं? याप्रमाणें ब्रह्म जगाचें व प्रकृतीचेंही कारण मानल्यावर एक प्रश्न मालिकाच समोर उभी राहते. ती ही कीं अविनाशी निर्गुण, अमृत, दिक्कालानीं अमर्यादित, स्वतंत्र, एकजिनसी अशा परब्रह्मरूपी कारणापासून सगुण, विनाशी, मरणधर्मी, मर्यादित, नानात्मक अशी सृष्टि कशी उत्पन्न झाली? सत्कार्यवादाचा असा

सिद्धांत आहे कीं कारणाचे गुण कार्यांत अन्वित होत असतात. अत्यंत विभिन्न गुणधर्मांच्या कारणांपासून कार्य कधींच निष्पन्न होत नाहीं. हा आक्षेप बिनतोड असला तरी त्याचें उत्तर सोपें आहे. सत्कार्यवादाचा किंवा गुणपरिणामवादाचा सिद्धांत कार्य व कारण हीं दोन्ही जेव्हां एका वर्गांतलीं असतात तेव्हांच लागू पडतो. सत्य व निर्गुण परब्रह्मरूपी कारण व सगुण प्रकृतिरूपी अथवा जगद्रूपी कार्य हीं दोन्ही एका कोटींतलीं नाहींत. जेथें एक पदार्थ सत्य व दुसरा फक्त त्याचा देखावा आहे तेथें सत्कार्यवादाचा सिद्धांत कसा लागू पडणार ? गीताकार प्रकृतीला माया मानून 'मोह' 'इंद्रियांना प्रत्ययास येणारा देखावा' या शब्दांनीं तिचें वर्णन करतात. सूर्य एकच आहे हें निश्चित झाल्यावर त्याच्या पाण्यांत पडलेल्या प्रतिबिंबाला सत्कार्यवादाच्या सिद्धांताची उपपत्ति लावतां येईल काय ? शास्त्रीय पद्धतीनें चंद्राचें स्वरूप निश्चित केल्यावर नुसतें डोळ्यांनीं दिसणारें व कविप्रतिभांचा आश्रय असलेलें त्याचें स्वरूप हें अतिदीर्घ अंतरामुळें आणि डोळ्यांच्या मर्यादित शक्तीच्या दोषामुळें अर्थातच मिथ्या दिसणारेंच ठरणार नाहीं काय ? मग निर्गुण परब्रह्मच तेवढें सत्य व ज्ञानशून्य इन्द्रियादिकांना भासणारा नामरूपात्मक प्रपंच त्यांच्या मर्यादित सामर्थ्याच्या दोषामुळें उत्पन्न होणारा भ्रम अथवा देखावा आहे असें म्हणावयास अडचण कोणती ? तात्पर्य, प्रपंच व निर्गुणब्रह्म या दोन गोष्टी एकाच वर्गांतील नसल्यामुळें निर्गुणापासून सगुण झालें कसें हा आक्षेपच येथें लागू पडू शकत नाहीं. एकाच अविकार्य वस्तूवर मनुष्याचीं निरनिराळीं इंद्रियें आपापल्यापरी अनेक नामरूपात्मक गुणांचा आरोप करून नाना प्रकारचा देखावा उत्पन्न करीत असतात. मूळच्या वस्तूंत या देखाव्याचीं बीजें असण्याचें कांहीं कारण नाहीं. फार कशाला ? आजचीं इंद्रियें बदलून त्या जागीं नवीं दुसरींच इंद्रियें निर्माण झालीं तर आज आपणांस जें सृष्टीचें स्वरूप दिसतें तसें न दिसतां तें वेगळेंच दिसूं व भासूं लागेल. समजा कीं कांहीं कारणानें आपली आजची नेत्रशक्ति जाऊन त्या जागीं 'क्ष' किरणांची शक्ति एकाएकी नेत्रांत उत्पन्न झाली तर आज आपणांस

जें जग दिसतें त्याहून अजिबात वेगळाच देखावा दिसूं लागेल. इतकेंच नव्हे तर ती 'क्ष' किरणांची शक्ति जर सतत टिकून राहिली तर मानवी शरीराच्या व जगाच्याही साऱ्या सौंदर्याच्या व्याख्याच पार बदलून जाऊन त्या जागीं नव्या व्याख्या, नवीं काव्यें व नवीं उपमानें व मूल्यें यांची निर्मिति होईल! इतकेंच नव्हें तर आजचीं सौंदर्याचीं मूल्यें त्या सृष्टीला समजणार सुद्धां नाहींत. आज-सुद्धां प्रकाश आणि ध्वनि ही वस्तुतः एका मूलद्रव्यांत ठराविक वेळांत घडलेल्या आंदोलनाच्या निरनिराळ्या संख्या आहेत हें वैज्ञानिक सत्य स्थूल दृष्टीनें प्रत्ययास येणारें आहे काय? आज शास्त्रीय ज्ञान मर्यादातीत वाढलेल्या काळांत तरी या शंकेला वस्तुतः जागा राहूं नये. त्रिगुणात्मक माया किंवा प्रकृति ही याप्रमाणें दुसरी कोणतीहि स्वतंत्र वस्तू नसून एका निर्गुण ब्रह्मावरच मनुष्याचीं इंद्रियें नेहमी अज्ञानानें सगुण देखाव्याचा अध्यारोप करीत असतात. एकदा निर्गुण परब्रह्मांतच त्रिगुणात्मक प्रकृतीचा देखावा दिसूं लागल्यावर तिचा पुढील विस्तार सत्कार्यवादाच्या सिद्धांतानुरूपच होतो असें गीतेचें म्हणणें आहे. "दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया।" असें एकदां म्हटल्यावर "गुणा गुणेषु वर्तन्ते।" असें म्हणून प्रकृतीचा पुढील विस्तार गुणपरिणामांच्या सिद्धान्तानुरूप होतो असें गीतेचें म्हणणें आहे. या मायात्मक देखाव्याचा विस्तार नियमबद्धच असतो. मूळ प्रकृतीप्रमाणें हे नियमही मायिकच आहेत. आणि परमेश्वर या सर्व मायिक नियमांचा अधिपति असून त्यांच्या पलीकडचा आहे, व त्याच्या सत्तेनेंच या नियमांस नियमत्व प्राप्त झालेलें आहे. त्रिकालाबाधित नियम घालण्याचें सामर्थ्य देखावारूप सगुण अतएव विनाशी प्रकृतीच्या अंगीं असणें शक्य नाहीं हें गीतेचें तत्त्वज्ञान होय. अस्मिता, विश्व व मूलतत्त्व यांच्या परस्परसंबंधांचा गीताकारांनीं हा असा उलगडा केलेला आहे. विश्वाचा विचार करीत असतांना तात्त्विक दृष्टीनें नामरूपें व त्यांच्या पांघरुणाखालचें नित्यतत्त्व असे विश्वाचे दोन वर्ग होतात. यांपैकीं नामरूपांनाच सगुणमाया किंवा प्रकृति असें म्हणतात. पण नामरूपें बाजूला काढलीं म्हणजे जें नित्यद्रव शिल्लक राहतें तें निर्गुणच

असलें पाहिजे. कारण कोणताही गुण नामरूपाखेरीज असू शकत नाहीं. हें नित्य व अव्यक्त तत्त्व म्हणजेच परब्रह्म होय. आणि मनुष्याच्या दुर्बळ इंद्रियास या निर्गुण परब्रह्मांतच सगुण माया उद्भवलेली दिसते. ही माया सत्यपदार्थ नसून परब्रह्मच तेवढें काय तें सत्य म्हणजेच त्रिकालाबाधित व कधींही न पालटणारी वस्तू आहे. विश्वाच्या या उलगडयाबरोबरच याच न्यायानें मनुष्याचा विचार केला म्हणजे मनुष्याचा देह व इंद्रियें ही दृश्यसृष्टींतील इतर पदार्थांप्रमाणें नामरूपात्मक म्हणजे अनित्य मायेच्या कोटींतील असून या देहेन्द्रियांनीं आच्छादिलेला आत्मा नित्यस्वरूपी परब्रह्माच्या कोटींतला आहे, ब्रह्म आणि आत्मा ऐकच, किंबहुना आपल्या स्वत:शिवाय जगांत दुसरें कांहींही नाहीं हें सिद्ध होतें.

भौतिक संस्कृतीनें जगाला पुरविलेल्या दृष्टिकोनापेक्षां गीतेचा हा तात्त्विक दृष्टिकोन अत्यंत भिन्न आहे. व्हाईटहेडसारख्या आजच्या तत्त्वज्ञांना जें निर्माण व्हावें असें अंधुक वाटूं लागलें आहे तें सहस्रावधि वर्षांपूर्वीं गीताकारांनीं प्रत्यक्ष सांगितलें. माणसाला जगाविषयीं व माणसामाणसांविषयीं आपल्या स्वत:इतकेंच प्रेम कां वाटावें याचें गीताकारांनीं दिलेलें हें उत्तर आहे. विश्वांतील यच्चयावत् वस्तू चैतन्यमय एकतेनें भरून गेल्या असून कोठेंही आपपर भाव नाहींच ही धारणा अंत:करणांत ठेवून आपली अस्मिता ब्रह्मांडाएवढी विशाल करा असें गीताकारांना मानवतेस सांगावयाचें आहे. यांत्रिक दृष्टिकोनामुळें जड आणि मतलबी होऊन एकमेकांचे गळे कापावयास उद्युक्त झालेल्या मानवतेचें कसें होईल अशी चिंता व तात्त्विक दृष्टिकोनांत या दृष्टीनें काय परिवर्तन घडवून आणावें अशी तहान ज्या तत्त्वज्ञांना लागली आहे त्यांच्यासाठीं ही अमृतमय वापी गीताकारांनीं दिली आहे. पण खरा प्रश्न असा आहे कीं, हा तात्त्विक दृष्टिकोन केवळ शब्दांतून व्यक्त झाल्यानें मानवी अस्मिता उंचावेल काय? ती उंचावण्यासाठीं व मानवतेंत मांगल्य उतरवावयास प्रत्यक्ष कांहीं मार्गदर्शन करतात काय ? हें पुढील व्याख्यानांत पाहूं.

दोन तत्त्वज्ञानांची तुलना

पाश्चात्य व भारतीय यांच्या तत्त्वज्ञानाच्या भूमिकेंत पहिलाच मोठा व महत्त्वाचा भेद असा आहे कीं, पाश्चात्य तत्त्वज्ञान हा नुसता बुद्धीच्या कक्षेंतील चर्चेचा विषय आहे, तर भारतीय तत्त्वज्ञान हा प्रत्यक्ष जीवन घडविण्याचा, आचाराचा विषय आहे. याचें एक मोठें निदर्शन हें आहे कीं, आमच्या येथील कोणत्याही तत्त्वज्ञानाच्या विचारप्रणालीला अनुबंधचतुष्टयावांचून प्रारंभच होत नाहीं. अनुबंधचतुष्टय म्हणजे त्या त्या शास्त्रांतील अधिकारी व साधनें यांचा निर्देश होय. भगवान् शंकराचार्यांनीं आपल्या ब्रह्मसूत्रावरील शारीरक भाष्यांत "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" या सूत्राचें विवेचन करीत असतां "अतः" या शब्दाचा अर्थ "साधनचतुष्टयसंपत्त्यनंतरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या" साधनचतुष्टयसंपत्ति प्राप्त झाल्यावर ब्रह्मजिज्ञासा करावी असें म्हटलें आहे. या साधनचतुष्टयसंपत्तीचा प्रत्यक्ष निर्देश करीत असतां आचार्य म्हणतात : (१) नित्यानित्यवस्तुविवेकः (२) इहामुत्रार्थफलभोगविरागः (३) क्षमादिसाधनसंपद् (४) मुमुक्षुत्वं च । एषु हि सत्स्वेव ब्रह्मजिज्ञासायां अधिकारी भवति नान्यथा" नित्य व अनित्य वस्तूविषयींचा विवेक, या लोकींच्या व परलोकींच्या फलभोगाविषयीं वैराग्य, शम, दम, उपरति, तितिक्षा, समाधान व श्रद्धा या सहांचें संपादन व मुक्तीची आत्यंतिक इच्छा या चार गोष्टी असल्या तरच मनुष्य ब्रह्मजिज्ञासेचा अधिकारी होतो. अन्यथा नाहीं. नुसत्या शब्दपंडितांची भारतवर्षांतील द्रष्ट्या पुरुषांनीं नेहमींच निर्भर्त्सना केली आहे. कलियुगाचें वर्णन करीत असतां श्रीमद्भागवतांत आचार्य शुक असें म्हणतात कीं,

कलौ वेदान्तिनो भान्ति फाल्गुने बालका इव ।
पुत्रस्योत्पादने दक्षा अदक्षा मुक्तिसाधने ॥

व्याख्यान २७ वें दि. २५।४।५२

"कलियुगांत बडे बडे वेदान्ती पुष्कळच असतात. प्रत्यक्ष मुक्ति-साधनाच्या बाबतींत मुळींच सावधपणा न बाळगतां लोकसंख्येंत भर टाकणाऱ्या आपल्या सांसारिक कार्यक्रमांच्या बाबतींत मात्र ते सदैव दक्ष असतात. त्यामुळें त्यांच्या तत्त्वज्ञानाच्या वटवटीला हुताशनि पौर्णिमेच्या दिवशीच्या मुलांच्या गोंगाटापलीकडे अधिक कांहीं अर्थ नाहीं." तत्त्वज्ञानी पुरुष म्हटला कीं, तो कमालीचा संयमी, सर्व इंद्रियविकारांवर विजय मिळविलेला व शोकामोहा-तीतच असला पाहिजे असा येथील संकेत असून तो तसा नसेल तर त्याला येथें शून्य किंमत आहे. वर विशुद्ध तत्त्वज्ञान सांगून शेवटीं जिव्हालौल्याला बळी पडणारा एखादा कांट हा भारत-वर्षाचा आदर्श असूं शकत नाहीं. अथवा तोंडानें विश्वबंधुत्वाच्या गप्पा मारून मानवतेचा खाटिकखाना उघडणारा एकादा महत्त्वा-कांक्षी व सत्ताभिलाषी स्टॅलिन हा भारतवर्षाचा द्रष्टाही असूं शकत नाहीं. तत्त्वज्ञानाचे सिद्धांत बुद्धींत उतरल्यावर मनांत बिंबून, हृदयांत ठसून व हाडामांसांत खिळले जाऊन शरीराच्या कणांकणांतून एकच परब्रह्म सर्व प्राणिमात्रांत भरलें आहे अशा प्रकारचा परमेश्वरी स्वरूपाचा साक्षात् आविष्कार होण्यास व त्याच भावनेनें दुःखाचे आणि विपत्तींचे डोंगर डोक्यावर सतत कोसळत असतां देखील सर्वांशीं समतेनें वागण्याचा अचल देह-स्वभाव बनण्यास अनेक पिढ्यांच्या संस्कारांची, इंद्रियनिग्रहाची, दीर्घोद्योगाची व ध्यान, उपासना इत्यादि अनेक साधनें यांची आवश्यकता लागते. यावांचूनचें कोरडें तत्त्वज्ञान फुकट होय. म्हणून या सर्वांच्या साहृयानें 'सर्वभूतीं एक आत्मा' हें तत्त्व संकट-समयीं देखील ज्याच्या प्रत्येक कृतींत साहजिकरीत्या स्पष्ट प्रत्ययास येऊं लागलें त्याच्या ठिकाणींच ब्रह्मज्ञानाचा खरा परिपाक झाला आणि तोच खरा मुक्त झाला असा गीताकारांचा स्पष्ट अभिप्राय आहे. नुसत्या वटवटीला व पोकळ घोषणांना त्यांच्या मतें शून्य किंमत आहे. गीताकार म्हणतात :

"विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ अ. ५–१८

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद् ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ अ. ५–१९
यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ अ. ६–२०
सुखमात्यंतिकं यत्तद् बुद्धिग्राह्यमतींद्रियम् ।
वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ अ. ६–२१
यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचाल्यते ॥ अ. ६–२२

"जे पंडित म्हणजे ज्ञानी झाले त्यांची दृष्टि विद्याविनययुक्त ब्राह्मण, गाय, हत्ती तसेंच कुत्रा आणि चाण्डाल या सर्वांच्या ठायीं समान असते. याप्रमाणें ज्यांचें मन साम्यावस्थेंत स्थिर झालें ते तेथल्या तेथेंच म्हणजे मरणाची वाट न पाहतां मृत्युलोक जिकतात. कारण ब्रह्म हें निर्दोष व सम आहे. म्हणून साम्यबुद्धीचे हे पुरुष नेहमीं ब्रह्माच्या ठायीं स्थित म्हणजे येथल्या येथेंच ब्रह्मभूत झालेले असतात. योगानुष्ठानानें निरोध होऊन चित्त ज्या ठिकाणीं रममाण होतें आणि जेथें आपण आत्म्याला पाहून आत्म्यांतच संतुष्ट होऊन राहतों, जेथें केवळ बुद्धिगम्य व इंद्रियांना अगोचर असें जें अत्यंत सुख त्याचा त्याला अनुभव घडतो, आणि जेथें तो एकदां स्थिरावला म्हणजे तत्त्वांपासून केव्हांही ढळत नाहीं, तसेंच जी स्थिति प्राप्त झाली म्हणजे त्यापेक्षां दुसरा कोणताही लाभ त्यास अधिक वाटत नाहीं आणि जेथें स्थिरावला म्हणजे कितीही मोठें दुःख असलें तरी तें त्याला तेथून चाळू शकत नाहीं, इतकेंच नव्हे तर पुढें भगवान् म्हणतात :

तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।
स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्विण्णचेतसः । गीता अ. ६–२३

"त्याला दुःखाच्या स्पर्शापासून वियोग म्हणजे योग नांवाची स्थिति समजतात आणि हा योग मन कंटाळूं न देतां निश्चयानें आचरिला पाहिजे." हें आचरण ज्या पुरुषांत दिसून येत नाहीं त्याचें मडकें त्या मानानें कच्चेंच आहे. ब्रह्मज्ञानाग्नींत अद्याप तें

पूर्ण भाजून निघालें नाहीं, हें नामदेवाच्या डोक्यावर थापटणें मारून संतमंडळींत गोरोबा कुंभारानें सिद्ध केलें होतें ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे. म्हणून गीतेंत ज्ञानाचें लक्षण करतांना तें असें केलें आहे कीं :

अमानित्वमदंभित्वमहिंसा क्षांतिरार्जवम् ।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ।। अ. १३–७
इंद्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ।। अ. १३–८
असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।
नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ।। अ. १३–९
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ।। अ. १३–११

"मान नसणें, दंभ नसणें, अहिंसा, क्षमा, सरळपणा, गुरुसेवा, शुचिर्भूतपणा, स्थैर्य, मनोनिग्रह, इंद्रियांच्या विषयाविषयीं विरक्ति अहंकार नसणें, जन्म, मृत्यू, जरा, व्याधि, व दुःख हे दोष आहेत असें समजणें, कर्माच्या ठिकाणीं अनासक्ति, बायका, मुलें, घर व प्रपंच यांत लंपट न होणें, इष्ट किंवा अनिष्ट प्राप्त झालें तरी चित्ताची समता कधींही न ढळणें, अध्यात्मज्ञान नित्य आहे अशी बुद्धि होणें, व तत्त्वज्ञानाच्या सिद्धांतांचें नित्य परिशीलन याला ज्ञान असें म्हणतात. बाकी सारें अज्ञान होय." ज्ञानी पुरुषाचीं हीं खरीं बाह्य लक्षणें होत. ज्ञानानें बुद्धि आत्मानात्मविचारांत स्थिर होऊन ज्याच्या मनाला सर्व भूतात्मैक्याची ओळख पटली त्या पुरुषाची वासनात्मक बुद्धीही शुद्धच असते. परंतु कोणाची बुद्धि कशी आहे हें समजण्यास त्याच्या प्रत्यक्ष व्यवहाराशिवाय व आचरणाशिवाय दुसरें कोणतेंच साधन नसल्यामुळें ज्ञान किंवा समबुद्धि या शब्दांतच शुद्ध बुद्धि, शुद्ध वासना आणि शुद्ध आचरण यांचा समावेश होतो. जो अंतर्बाह्य शुद्ध झाला तोच खरा आत्मनिष्ठ; व त्यालाच मुक्ति मिळते. नुसत्या पण्डिताला नाहीं. सर्व उपनिषदांचें गीता हें सार आहे व उपनिषदांत असें स्पष्ट

सांगितलें आहे कीं, "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन" आत्मा व्याख्यानांनीं, बुद्धिमत्तेनें, व निव्वळ बहुश्रुतपणानें मिळत नाहीं. या अवस्थेलाच ब्राह्मी स्थिति असें म्हणतात. ही स्थिति प्राप्त होणें हें जीवनाचें परमसाध्य आहे. विश्वबंधुत्ववादांत सुद्धां एक प्रकारचा परकेपणा आहे. तोहि या विश्वात्मवादांत नाहीं. माझें माझ्या स्वतःवर जितकें प्रेम असतें तितकें तें दुसऱ्या कोणावरहि असू शकत नाहीं. बृहदारण्यक उपनिषदांत असें सांगितलें आहे कीं,

न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति, आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति। नवा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्ति, आत्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति।

तात्पर्य आपलें आपल्या स्वतःवर मुळांत खरें प्रेम आहे. त्याच्यांसाठीं बन्धु इत्यादिकांवर आपण प्रेम करीत असतो. स्वतःसाठीं सख्या भावाचाच गळा घोटणारे लोक विश्वांतल्या बंधूचें काय करणार आहेत? विश्वांतल्या अणुरेणूंविषयीं प्रत्यक्ष आत्मत्वाची भावना दृढ झाली म्हणजे खरें विश्वप्रेम अंतःकरणांत नांदतें. अन्यथा नाहीं. ही ब्राह्मी स्थिति अंतःकरणांत बाणली म्हणजे ज्ञानाची पराकाष्ठा साधत असून ती ज्यांना साधली तेच पुरुष खरे धन्य व कृतकृत्य होत.

वासनापूर्तीला केवढेंहि इन्धन पुरविलें तरी त्यामुळें अंतःकरणाचें समाधान न होतां उलटी वासनेची आग भडकत मात्र जाते. आज आपणांस जितकीं सुखसाधनें उपलब्ध आहेत त्या मानानें शंभर वर्षांपूर्वीं कमी सुखसाधनें उपलब्ध होतीं. पण आपण शंभर वर्षांपूर्वीं अधिक दुःखी होतों व आज कमी दुःखी आहोंत असें छातीवर हात ठेवून कोणाला तरी म्हणतां येईल काय? पूर्वीं खटाऱ्यांतून प्रवास करीत तर आतां विमानांतून प्रवास करतात. पण नित्याच्या संवयीमुळें विमानाचें सुखत्व आपण विसरलों असून अंतःकरणांतील वासनारूपी अग्नि एकसारखा भडकतच आहे. आज एक गरज भडकली व तिच्या शांतीचा विचार केला तर

उद्यां पुन्हां दुसरीच गरज भडकते व कांहीं दिवसांनीं वासनापूर्तीचें सामर्थ्य इंद्रियांतून नष्ट झालें तरी विषयपूर्तीच्या आगीची दाहकता वाढत जाऊन अनिवार तृष्णेनें मनुष्य पुन्हां दुःखीचा दुःखीच राहतो. एका मोगल बादशहाची अशी गोष्ट सांगतात कीं, त्याच्या वार्धक्यामुळें कामोपभोगाचें सुख त्याला उपभोगतां येणें अशक्य झालें, तरी त्याची वासना शेवटी इतकी प्रदीप्त राहिली कीं, जिना चढतांना पायरीवर एकेक सुन्दर तरुणी उभी करून हातांनीं तरुणींच्या स्तनमंडलांचा आधार घेतच तो चढावयाचा ! सारांश मनांत पशुवृत्ति सदैव जागृत ठेवून वासनेच्या अग्नीला विषयोपभोगाचें इंधन सतत पुरवीत बसणें हा कांहीं मनःशांतीचा उपाय खात्रीनें नव्हे. एवढ्याचसाठीं मनुस्मृतींत असें म्हटलें आहे कीं,

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥ अ. २–९४

सुखांचा उपभोग घेतल्यानें विषयवासनेची तृप्ति न होतां हवनद्रव्यानें जसा अग्नि, त्याप्रमाणें उपभोगानें विषयवासना अधिकाधिकच वाढते. म्हणून त्या विषयवासनेला आवर घालणें हाच खरा मार्ग आहे. असें कोणी सांगितलें कीं, त्याच्यावर एक ठरलेला आक्षेप नेहमींच असतो. तो हा कीं, भौतिक सुख, ऐश्वर्य, इतकेंच नव्हे तर गरजांचा उपशम, पोट भरणें इत्यादि सर्व गोष्टींकडे दुर्लक्ष करावयाची शिकवण गीतेनें दिली आहे. पण ही गोष्ट साफ खोटी आहे. गीता ही एका महान् योद्ध्याला युद्धकार्यासाठीं प्रवृत्त करून राज्य संपादन करावयास सांगत आहे हें विसरून कसें चालेल ! जीवनांतील गरजा अवश्य पुरवा. आर्थिक व्यवहार सुव्यवस्थित सांभाळा. पण हें सारें करीत असतांनाच त्यांचे गुलाम न होतां मानवतेच्या कल्याणाचें खरें कार्य करावयाचें असेल तर विश्वरूप बनून हें सारें करा असा गीतेचा संदेश आहे. शारीरिक व केवळ पशुत्वाच्या गरजा पुरविण्यापेक्षां मानसिक व ज्ञानमय अवस्थेच्या सुखाची योग्यताच खरी अधिक असून तें सुख मिळविण्यांतच मानवी जीविताची खरी सफलता आहे. हें भौतिक

पंडितांनाही पटतें. पण त्याची उपपत्ति त्यांना समजत नाहीं. विख्यात तत्त्वज्ञ मिल्ल आपल्या (Utilitarianism) ह्या ग्रंथांत असें म्हणतो कीं, " It is better to be a human being dissatisfied than a pig satisfied, better to be a Socrates dissatisfied than a fool satisfied. And if the fool or the pig is of a different opinion, it is because they only know their own side of the question " "संतुष्ट डुकराच्या जीवनापेक्षां असंतुष्ट मनुष्याचें जीवन अधिक श्रेष्ठ होय. मूर्ख राहून संतुष्ट राहण्यापेक्षां असंतुष्ट शहाणपणाचें जीवन अधिक श्रेयस्कर. मूर्ख किंवा डुक्कर यांचें जर या संबधांत वेगळें मत असलें तर त्याचें कारण इतकेंच आहे कीं या प्रश्नाची केवळ स्वत:पुरतीच बाजू त्यांना माहीत आहे. " मनुष्यालाही पशुजीवनाच्या गरजा असतात हें खरें आहे. त्या तो पुरवितो हेंहि खरें आहे. पण ज्ञानशक्तीचा उदय झालेल्या मनुष्याला पशूचें सर्व सुख देऊन त्याच्या त्या सुखाची सदाची हमी घेतली तरी तो पशु होण्यास कधीही मान्यता द्यावयाचा नाहीं. यावरून मनुष्यजीवनामध्यें कांहींतरी विशेष आहे हें स्पष्ट आहे. मन आणि बुद्धि यांच्या द्वारें सत्यासत्यनिर्णयाचा विचार सुरू झाला म्हणजे पशु आणि मनुष्य ह्या दोघांना समान असें जें विषयोपभोगसुख, त्यापेक्षां मनाच्या आणि बुद्धीच्या या अत्यंत उदात्त व्यापारांत व शुद्धावस्थेंत जें सुख होतें, तेंच मनुष्याचें श्रेष्ठ सुख होय. सुप्रसिद्ध ग्रीक तत्त्वज्ञ 'प्लेटो' यानें आपल्या " रिपब्लिक " या सुप्रसिद्ध ग्रंथांत शारीरिक सुखापेक्षां मानसिक सुख अधिक श्रेष्ठ आहे, व मानसिक सुखापेक्षांही आध्यात्मिक सुख सर्वश्रेष्ठ होय, असेंच प्रतिपादन केलें आहे. भगवद्गीतेनें सुखाचे राजस, तामस व सात्त्विक असे तीन भेद केले असून त्यांपैकीं सात्त्विक सुख सर्वश्रेष्ठ होय असा आपला अभिप्राय व्यक्त केला आहे. गीता म्हणते:.

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।
तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ।। अ. १८–३७

"आरंभीं संयमाच्या अडसरानें इंद्रियप्रवृत्तीला आवर घालावा लागत असल्यामुळें जें विषासारखें वाटतें, पण परिणामीं जें

अमृताप्रमाणें मधुर व कल्याणप्रद आहे; व जें मीच सर्वत्र भरलेला आहें, हें आपलें खरें स्वरूप ओळखून त्यांतच रत झालेल्या बुद्धीच्या प्रसन्नतेनें लाभतें तेंच सर्वश्रेष्ठ सात्त्विक सुख होय." इंद्रियातीत सुखासच श्रेय, कल्याण, हित असें म्हणतात; व तें सुख स्वत:चें स्वत:लाच प्राप्त करून घेतां येतें. आपलें वस्तुस्थितींतलें स्वरूप वेगळें असून वस्तुत: ज्याचा व आपला खरा संबंध नाहीं त्यांत आपण ममत्वाची सारी भावना गुंतवून ठेवल्यामुळें केवळ अज्ञानानें दु:खी बनलों आहोंत.

आपली देहाच्या पिंजऱ्यांत अडकून पडलेली अस्मिता विश्वरूप करणें हें जीवनाचें सारसर्वस्व असून तेंच आत्यंतिक सुखसर्वस्व होय. हें खरें असलें तरी हें प्राप्तव्य हस्तगत करून घेणें कोणाच्या अधीन आहे? तें ज्याच्या त्याच्या स्वत:च्या अधीन असून प्रत्येक व्यक्तिमात्रानें आपली अस्मिता साधनांच्या साहाय्यानें विश्वात्म करावी असा गीताकारांचा अभिप्राय आहे. भगवान् म्हणतात:—

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ।। —गीता अ. ६–६

"मनुष्यानें आपण होऊनच आपला उद्धार करावा. आपण आपल्या स्वत:ला खचूं देऊं नये. कारण प्रत्येकजण आपल्या स्वत:चा हितकर्ता आणि आपणच आपला नाशकर्ता आहे." संतश्रेष्ठ श्रीतुकाराममहाराजांनीं भगवंतांच्या याच वचनाचा अनुवाद करतांना असें म्हटलें आहे कीं, 'येथें कोणाचें काय बा गेलें। ज्याचें त्यानें अनहित केलें।'

जगांतील प्रत्येक मनुष्याला आपलीं दु:खें नाहींशीं व्हावीं व आपण सुखी असावें अशी इच्छा असते. किंबहुना सर्व प्राणिमात्रांच्या प्रवृत्तींचें मूळ केवळ सुखेच्छा हीच आहे. महाभारतकारांनीं असें म्हटलें आहे कीं, 'सुखार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः'। जगांतील सर्व प्रवृत्तींचें मूळ सुखेच्छेंत आहे.' वासना व गरजा यांच्या उपशमांत हें सुख आपणांस मिळेल अशी प्राणिमात्रांची

कल्पना असते; पण जग इतकें वैषम्यपूर्ण आहे कीं नेहमीं गरजा भागविणारीं द्रव्यें जगांत उपलब्धहि होत नाहींत व उपलब्ध झालीं तरी गरजा ह्या आणखी वेगळें स्वरूप धारण करून वाढतच असतात. अशा स्थितींत सुखाच्या स्वरूपाचा खोलवर विचार करणें आवश्यक ठरतें. ज्याचें सुख दुसऱ्यावर अवलंबून आहे तो पूर्ण सुखी कधींच असूं शकत नाहीं. ज्याचें सुख स्वतःवर अवलंबून आहे तोच खरा सुखी. सुख म्हणजे समाधान. हें समाधान केवळ मनावर अवलंबून असल्यामुळें मनाचें तें समाधान स्वाधीन नसलेल्या प्रकृतीच्या पसाऱ्याच्या अधीन करून तिच्या तालावर नाचण्यांत परतंत्र होत असल्यामुळें त्या मानीव पारतंत्र्यापासून अस्मितेची सुटका करणें आवश्यक असतें. ती सुटका करणें याचा अर्थ प्रकृतीचा संसार आणि आपण वेगवेगळे आहोंत अशी पक्की जाणीव अंतःकरणांत बिंबविणें होय. दोरीच्या वांकडेतिकडे-पणामुळें तो सर्प असल्याचा माणसाला जो भ्रम उत्पन्न होतो, तो भ्रम नाहींसा करावयास व त्यापासून उत्पन्न होणारें भयही नष्ट करावयास दोरी ही दोरी आहे हें ओळखणें हा एकच मार्ग आहे. तोच मार्ग गीतेनें सांगितला आहे. इंद्रियोपभोगजन्य सुख टिकत नाहीं. तें नष्ट होईल. आपण तरी मरूं. वीट येईल. कितीही भोगलें तरी वासनेची आग वाढेल. म्हणून गीता या सर्व दुःखांची उपपत्ति लावून मर्यादित, मर्त्य व विनाशी जडतेंतून अमर्याद, चैतन्यमय, आनंदमयतेंत संपूर्ण जीवन परिणमित करूं इच्छिते हें परिणमन करणें स्वतःच्याच मनाच्या अधीन असल्यामुळें मनाच्या एकाग्रतेपासून तर भक्तिमार्गापर्यंत सर्व प्रकारच्या साधनांचा मार्ग गीतेनें दिग्दर्शित केला आहे. एका दिवसांत हें सारें होईल असें गीतेचेंही म्हणणें नाहीं. पण निदान बुद्धीच्या कक्षेंत तरी सुखाचें हें स्वरूप व अस्मिता विश्वात्म करण्याची ही तात्त्विक धारणा एकदां आली म्हणजे दृष्टिकोन बदलल्याविना राहात नाहीं. यांत्रिक जडवादी दृष्टिकोनामुळें आलेला, असंस्कारित व्यक्तिवादामुळें दृढमूल झालेला पशुतेचा भयानक आविष्कार सौम्य होण्यास व हळूहळू नष्ट होण्यास त्यामुळें साहाय्य होऊं शकतें.

पूर्ण विश्वरूप होऊन राहणें हेंच देवजीवन आहे. मनुष्यजीव हें पशुता व देवत्व यांच्यांमधील एक दारवंठा आहे. या जीवनां सर्व प्रकारचा प्रयत्न करून पशुतेकडे जाणाऱ्या प्रवृत्ती पार नष करून टाकणें हेंच खरें साध्य होय. ही पूर्णावस्था व्यक्तिमात्रां प्राप्त करून घ्यावी व मानवी जीवनाचें देवजीवनांत रूपांत करावें असें श्रीमद्‌भगवद्‌गीतेचें म्हणणें आहे. या देवजीवनाचें वर्ण करतांना गीताकारांनीं त्याला स्थितप्रज्ञ असा शब्द वापरलेला आहे स्थितप्रज्ञाचीं लक्षणें सांगतांना भगवान् म्हणतात :—

प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ अ. २–५५
दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ २–५६
यः सर्वत्रानभिस्नेहः तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ २–५७
यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
इंद्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ २–५८
विहाय कामान् यः सर्वान् पुमांश्चरति निःस्पृहः ।
निर्ममो निरहंकारः स शांतिमधिगच्छति ॥ २–७१
असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।
ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति ॥
अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ २–१३
यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १२–१५
समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः । १२–१८
सर्वभूतस्थमात्मानं सर्व भूतानि चात्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ ६–२९
आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ६–३२

या दुसऱ्या व बाराव्या अध्यायांतील उद्‌गारांत श्री भगवंतांनीं जें पूर्णावस्थेचें वर्णन केलेलें आहे तेंच देवजीवन होय. त्याचें तात्पर्य असें आहे कीं, " मनांतील सर्व वासना जेव्हां सुटतात व आपण आपल्या ठिकाणींच संतुष्ट होऊन राहतों तेव्हां त्याला स्थितप्रज्ञ असें म्हणतात. दुःखांत ज्याच्या मनाला खेद होत नाहीं, सुखाच्या ठिकाणीं ज्याची आसक्ति नाहीं आणि प्रीति, भय, व क्रोध हीं ज्याचीं सुटलीं त्याला स्थितप्रज्ञ म्हणतात. सर्व गोष्टींत ज्याचें मन निःसंग झालें आणि यथाप्राप्त शुभाशुभाचा ज्याला आनंद किंवा विषादहि नाहीं त्याची बुद्धि खरोखरच स्थिर झाली. कासव आपले हस्तापादादि अवयव ज्याप्रमाणें आखडून घेतो त्याप्रमाणें जेव्हां एखादा पुरुष इंद्रियांच्या शब्दस्पर्शादि विषयांपासून आपलीं इंद्रियें आखडून धरतो तेव्हां त्याची बुद्धि स्थिर झाली असें म्हणावें. सर्व ठिकाणीं अनासक्ति ठेवून ज्यानें आपलें मन जिंकलें व वासना पूर्णपणें नाहींशी होऊन ब्रह्मात्मैक्य भाव ज्याच्या ठिकाणीं बाणला, तो सदैव प्रसन्न असणारा पुरुष स्वतःसाठीं कशाचीहि अपेक्षा करीत नाहीं व कशाबद्दलहि शोक करीत नाहीं. त्याच्या अंतःकरणांत कोणाबद्दलहि द्वेष नसतो. सर्व भूतमात्रांचा तो मित्र आहे. सर्वांविषयीं त्याच्या अंतःकरणांत अपार दया भरून राहिलेली असते. त्याची ममता व अहंकार पूर्णपणें नष्ट झालेले असतात. सदैव क्षमा करून सुखदुःखांच्या बाबतींत तो समबुद्धीचा असतो. हर्ष, शोक, भय, उद्वेग यांपासून तो सर्वथैव मुक्त असून लोकांना त्याच्याविषयीं कधीं उद्वेग वाटूं शकत नाहीं. व त्यालाहि लोकांचा कधीं उद्वेग येत नाहीं. मान, अपमान, शीत, उष्ण, शत्रु, मित्र यांच्या बाबतींत त्याची बुद्धि सदैव सम असते. जो सर्वभूतीं एकच आत्मा आहे व सर्वभूतमात्र आत्म्यांतच आहेत हें ओळखतो तो सर्वत्र समदृष्टि ठेवणारा योगयुक्तात्मा पूर्णपुरुष होय. तो सर्वत्र आत्मभावनेनेंच पाहतो. मग ती गोष्ट सुखाची असो वा दुःखाची असो. त्यालाच योगी असें म्हणतात. श्री ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं या पूर्ण जीवनाचें चित्र इतकें हृदयंगम रेखाटलें आहे कीं, तें

वानगीदाखल येथें दिग्दर्शित केल्याविना माझ्यानें राहवत नाहीं. महाराज म्हणतात :—

जो सर्व भूतांच्या ठायीं । देशातें नेणेचि कांहीं
आपपरू नाहीं । चैतन्य जैसा ।।
उत्तमाते धरिजे । अधमाते अव्हेरिजे
हे कांहींच नेणिजे । वसुधा जेवि ।।
गाईची तृषा हरू । का व्याघ्रा विष होऊनि मारू
ऐसे नेणेचि गा करू । तोय जैसे ।।
तैसे अधबियाचि भूतमात्रीं । एकपणें ज्या मैत्री
कृपेसी धात्री । आपणचि जो ।।
आणि मी हें भाष नेणे । माझे कांहींच न म्हणे
सुखदुःख जाणणें । नाहीं जया ।।
वार्षियेवीण सागरू । जैसा जळेंविण नित्य निर्भरू
तैसा निरुपचारू । संतोषी जो ।।
तरी सिंधुचेनी माजे । जळचरा भय नुपजे
आणि जळचरे नुबगिजे । समुद्र जैसा ।।
तेवि उन्मत्ते जगे । जयासि खंती नलगे
आणि जयाचेनि अंगे । न शिणे लोकू ।।
किंबहुना पांडवा । शरीर जैसे अवयवा
तैसा नुबगे जीवा । जीवपणें जो ।।
जगचि देह जाहले । म्हणोनि प्रियाप्रिय गेले
हर्षामर्ष ठेले । दुजे न वीण ।।
मोक्ष देउनी उदार । काशी होय कीर
परी वेचे लागे शरीर । तिये गांवी ।।
हिमवंतू दोष खाये । परी जीविताची हानी होये ।
तैसे शुचित्व नोहे । सज्जनाचें ।।
शुचित्वे शुचि गांग होये । आणि पाप तापहि जाये
परी तेथें आहे । बुडणें एक ।।
आपणचि विश्व जाहला । तरी भेदभावो सहजचि गेला
म्हणोनि द्वेषु ठेला । जया पुरुषा ।।

हें विश्वचि माझें घर । ऐसी मती जयाची स्थिर
किबहुना चराचर । आपण जाहला ॥

श्री ज्ञानराजांच्या या तेजस्वी शब्दांना आणखी कोणी पुष्टि जोडण्याची आवश्यकताच नाहीं. तात्पर्य, गीता त्या देवजीवनाचा संकेत करते कीं, जेथें चित्ताची संपूर्ण निर्विशेष साम्यावस्था परम शांतीचें मांगल्य सर्व विश्वांत उधळील, विश्वांतील यच्चयावत् द्वंद्वांच्या अतीत असणारी समदृष्टि जेथें निर्भेळ आनंदाचा, शांतीचा व समाधानाचा प्रकाश पाडील, व जेथें भोक्तृत्वाबद्दलच नव्हे तर कर्तृत्वाबद्दलही सूक्ष्मसुद्धां अहंकार नसेल ही पूर्णावस्था प्रत्यक्ष जीवनांत उतरणें अत्यंत कठिण आहे. पण या दिशेनें पाऊल टाकणाऱ्याला ती असाध्य मात्र मुळींच नाहीं. किंबहुना भगवान् श्रीकृष्ण सर्व साधकांना उद्देशून असें आश्वासन देतात कीं,

न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति । —गीता अ. ६–४०

कल्याणमार्गाच्या कोणत्याही पथिकाला दुर्गति मिळणें कधींही शक्य नाहीं. त्याला त्याचें साध्य निश्चित प्राप्त होईल. जगांतील सर्व मनुष्यांची बुद्धि या परिपूर्ण साम्यावस्थेला आत्मसात् करून ज्या वेळीं विश्वात्म बनेल त्या वेळींच "पडलें वळण इन्द्रियां सकळां" इतक्या सहजतेनें, "एकमेकां साह्य करूं अवघे धरूं सुपंथ" ही प्रवृत्ति अंगीं बाणते, व तेव्हांच संपूर्ण विश्वांतील मानवी जीवनांत खरें देवजीवन उमटतें. दीर्घकालीन प्रयत्नानंतर साध्य होणारी ही अवस्था आहे. म्हणून तिला कृतयुग असें म्हणतात. ज्याला "Withering away of the State" असें कम्युनिस्ट म्हणतात ती अवस्था ही देखील विश्वांत हें पूर्णजीवन अस्तित्वांत आलें म्हणजे त्याचा स्वाभाविक परिपाक होय. अखिल मानवतेच्या सामाजिक जीवनाला ही पूर्णावस्था प्राप्त झाल्यानंतर त्याचें महाभारतकारांचें असें वर्णन आहे कीं,

यद्येकान्तिभिराकीर्णं जगत्स्यात् कुरुनंदन ।
अहिंसकैरात्मविद्भिः सर्वभूतहिते रतैः ॥
भवेत् कृतयुगप्राप्तिः आशीः कर्मविवर्जिता ।

"ज्या वेळीं भूतमात्राविषयीं प्रेम बाळगणाऱ्या आत्मवेत्त्या लोकांनीं संपूर्ण जग भरून जाईल त्या वेळीं ही कृतयुगाची अथवा सुवर्ण-युगाची अवस्था उत्पन्न होईल व तिचें बाह्य स्वरूप कोणतीही अपेक्षा न ठेवतां केवळ उदात्ततेसाठीं उदात्ततेचें, पावित्र्यासाठीं पावित्र्याचें व चारित्र्यासाठीं चारित्र्याचें अखंड आचरण करीत राहाणें हें असेल." शासनसंस्थाविरहित अवस्था ह्या सुवर्णयुगांत उत्पन्न होतें. तिचा संकेत करीत असतां महाभारतकार म्हणतात:

न वै राज्यं न राजासीन्न दण्डो न च दाण्डिकः ।
धर्मेणैव प्रजाः सर्वा रक्षन्ति स्म परस्परम् ।। –शांतिपर्व अ.५९–१४

"त्या ठिकाणीं राज्यही नाहीं, राजाही नाहीं, कोणी अपराधीच नसल्यामुळें शासनसंस्थाही नाहीं. पूर्ण कर्तव्यबुद्धीचा उदय झाल्यामुळें सर्व लोक परस्परांचें संरक्षण मात्र करीत आहेत." आंतरिक विकसन व अस्मितेच्या पशुभावाचें निखंदन याची कल्पनाच नसल्यामुळें साम्यवादी फक्त या अवस्थेचा उद्‌घोष करणारे ढोंगी बनले. गीताकारांनीं या गोष्टीकडे प्रत्यक्ष लक्ष दिल्यामुळें त्यांनीं विकसनाचा खरा मार्ग दाखवून जगाचा प्रश्न सोडविला. खरा प्रश्न असा उरतो कीं, हें विश्वात्म जीवन प्राप्त झाल्यावर म्हणजे व्यक्तीच्या जीवनांतील सर्वश्रेष्ठ अंतिम साध्य मिळविल्यानंतर या महापुरुषाचा जीवनहेतु काय असतो ? भगवान् श्रीकृष्णांनीं यासंबंधीं काय सांगितलें आहे ?

स्थितप्रज्ञावस्थेचें अथवा पूर्णावस्थेचें जें अंतिम साध्य तें हस्तगत झाल्यानंतर या पूर्णपुरुषाचे जे व्यवहार असतात ते भूतमात्रांच्या कल्याणासाठींच केवळ असतात व त्यांत तो गढून गेलेला असतो. अशा पुरुषांना उद्देशून भगवान् श्रीकृष्णांनीं जें 'सर्वभूतहिते रताः" हें विशेषण वापरलेलें आहे त्यावरूनच हें सिद्ध होतें. अमक्या एका विषयांत अमक्याला रति आहे असें म्हणणें वेगळें व तो त्या विषयांत रत आहे असें म्हणणें निराळें. त्याला अमक्या एका विषयांत रति आहे याचा अर्थ त्याला त्या विषयाविषयीं प्रेम आहे येवढाच होईल. पण तो त्या विषयांत रत आहे याचा अर्थ मात्र तो

सदैव त्या विषयांत गढून गेलेला आहे असा होतो. गीताकार येथें सुखाऐवजीं हित शब्द हेतुतःच वापरीत आहेत. प्रत्येकाचें हित ज्याचें त्यानेंच साधून घ्यावयाचें असलें तरी अखिल मानवतेला तिच्या खऱ्या हिताचें दिग्दर्शन करणें हें ज्ञानी पुरुषाचें काम होऊन बसतें. भगवान् श्रीकृष्णांनीं सुद्धां "यथेच्छसि तथा कुरु" असें इच्छा-स्वातंत्र्य अर्जुनाला देऊन शिवाय त्याला त्याच्या हिताच्या मार्गाचें पूर्णपणें दिग्दर्शन केलेंच आहे. सुख व हित यांत फरक आहे. तात्पुरतें बरें वाटणें याला सुख म्हणतात. गीतेमध्यें ज्याला

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।

असें म्हटलें आहे त्या सात्त्विक सुखाला हित असें म्हणतात. ज्ञानी पुरुषाची प्रवृत्ति, जें देवजीवन त्यानें स्वतः प्राप्त करून घेतलें तें अखिल भूतमात्रात उत्पन्न व्हावें ही असते, व भूतमात्रांत ही स्थिति उत्पन्न व्हावयाची असली तर त्यासाठीं त्या प्रवृत्तीला अनुकूल असें वातावरण उत्पन्न करण्याचीं व तिला विरोधी असणाऱ्या प्रवाहांना आवश्यक व परिस्थितिप्राप्त अशा सर्व उपायांनीं परतविण्याची अथवा नष्ट करुन टाकण्याची द्विविध कामगिरी ज्ञानी पुरुषाकडून होते. पूर्ण पुरुषानें लोक-संग्रहार्थ कर्मं करावीं असा संकेत करीत असतां 'लोकसंग्रह' हा जो भगवान् श्रीकृष्णांनीं शब्द वापरलेला आहे त्याचें स्पष्टीकरण करीत असतां भगवद्पूज्यपाद श्रीमदाद्य शंकराचार्य असें म्हणतात कीं,

लोकसंग्रहः लोकस्य उन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणम् ।

तात्पर्य जीवनाचा ध्येयवाद चुकलेल्या लोकांना पुन्हां त्या मार्गा-वंर आणून ठेवणें भूतमात्रांच्या कल्याणाप्रीत्यर्थ त्यांच्या उन्नति-मार्गांत उन्मत्तपणें अडथळा आणणाऱ्या दुष्टांना शासन करणें व सर्व भूतमात्रांचें कल्याण साधणें हाच ज्ञानी पुरुषाचा जीवनहेतु होय. पूर्णपुरुष स्वतः जरी पूर्ण असला तरी तो ज्या परिस्थितींत व ज्या लोकांत वावरतो ते कांहीं सारे पूर्ण नसतात. अशा स्थितींत त्या साऱ्यांना पूर्णतेला नेणें हाच त्याचा जीवनहेतु असल्यामुळें अधः-पतित सामाजिक परिस्थितींत, 'धटासि आणावा धट। उद्धटासी

उद्धट। खटनटासी खटनट। अगत्य करीं ॥' या न्यायानें सामर्थ्याचा उपयोग त्याला आवश्यकच ठरतो. मात्र पूर्णपुरुष आतां मला लोककल्याण करावयाचें आहे असें म्हणून, तो एखादा परमार्थ आहे असें समजून लोककल्याण करीत नाही. सूर्य ज्याप्रमाणें स्वभाव म्हणूनच सगळ्यांना प्रकाश देतो, त्याप्रमाणें पूर्णपुरुष स्वभाव म्हणूनच लोकहित करीत असतो. लोक व तो यांत कांहींच फरक नसल्यामुळें अखिल भूतमात्रांचें हित हा त्याच्या प्रत्येक निःश्वासाचा स्वभावसिद्ध हेतु आहे. तात्पर्य, श्रीमद्‌भगवद्‌गीता अस्मितेचा स्वतंत्रपणें विचार करून व सर्वप्रकारच्या पशुभावांतून मानवाला पूर्णपणें मुक्त करून विश्वात्म बनवावयास सांगते व व्यक्तिमात्रानें हें ध्येय साध्य करून अखिल भूतमात्रांत हें देवजीवन निर्माण करणें हेंच त्या पूर्णजीवनाचें साध्य आहे असा संकेत करते. आजच्या यंत्रयुगानें जे प्रश्न उत्पन्न केले आहेत ते वस्तुतः यंत्रयुगानें उत्पन्न केलेले नसून अत्यंत मर्यादित व असंस्कारित अशा स्वार्थी व्यक्तित्व-भावनेंतून उत्पन्न झालेले आहेत. व्यक्तित्व विश्वरूप करणें हाच त्यावरील खरा तोडगा होय. अस्मिता उंचावली व ती विशुद्ध झाली, कीं ज्या भौतिक शोधांनीं मानवी जीविताची आज ससेहोलपट चालविली आहे तेच भौतिक शोध मानवी जीविताची मंगलमयता स्थिरपद करतील. यंत्रपद्धति वा योजना वाईट नाहींत. वाईट आहे तें त्यामागचें अंतःकरण, साऱ्या जगांतील अंधार, जडता मर्यादितता दूर करून तेथें देवजीवन उत्पन्न करणें हा पूर्णपुरुषाचा स्वभाव असल्यामुळें या स्वभावाचा पुरुषच जगताचें जीवन सुधारूं शकतो. कारण, या पुरुषाचा वर्तनक्रम म्हणजेच नीति होय. पूर्ण पुरुषाची बुद्धि व त्याचें वर्तन हा नीतिशास्त्राचा पाया असून परमावधीची शुद्ध व समबुद्धि झालेल्या या पुरुषास नीतीचे नियम लावूं पाहणें म्हणजे दिवटीनें सूर्यास प्रकाश दाखविण्यासारखेंच हास्यास्पद आहे. तो जें वागेल तें स्वभावतःच लोकांच्या कल्याणाचें असतें; व लोककल्याणासाठींच त्याचें दिव्यकर्म प्रवृत्त होतें. त्यानें कर्म न केलें तर जगांत अंधारच पडेल. पूर्ण पुरुषाचा जीवनहेतु विशद करतांना स्वतः पूर्णावतार श्रीकृष्ण म्हणतात :—

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ।। २१
न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ।। २२
यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतंद्रितः ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ।। २३
उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।
संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ।। २४

—गीता अ. ३

" पूर्ण पुरुष जें जें आचरण करतो तें तेंच सामान्य लोक करीत असतात. तो जी गोष्ट प्रमाण म्हणून अंगीकारितो तिलाच लोक अनुसरतात. हे पार्था त्रैलोक्यांत मला व्यक्तिशः माझ्यासाठीं म्हणून कांहींही कर्तव्य उरलेलें नाहीं. कोणतीही अप्राप्य वस्तु मला मिळवावयाची राहिलेली नाहीं. तथापि मी सतत कर्तव्य कर्म करीत आहे. कारण मी जर दक्षपणें कर्म करीत राहणार नाहीं तर लोक माझ्याच मार्गाचें अनुकरण करतील. मी जर कर्म न केलें तर लोक नष्ट होतील. संकराचें उत्तरदायित्त्व सर्वस्वी माझ्यावर राहील व पर्यायानें मींच भूतमात्रांचा घात केला असें होईल " तात्पर्य, सुखदुःख, भावाभाव, मानापमान, स्वार्थपरार्थ, इत्यादि सर्व द्वंद्वांच्या अतीत निर्विशेष व आनंदमय साम्यावस्थात्मक पूर्ण जीवन हेंच देवजीवन होय. हें देवजीवन व्यक्तिमात्रानें स्वतः प्राप्त करून घेतल्यावर अखिल मानवतेंत तें उत्पन्न करण्यासाठीं अविरत प्रयत्नशील राहणें हा त्या जीवनाचा स्वभाव होऊन राहतो. सुप्रसिद्ध ग्रीक तत्त्वज्ञ एपिक्यूरस यानें म्हटल्याप्रमाणें a tranquil, undisturbed, innocuous, non-competitive fruition, which approached most nearly to the perfect happiness of the Gods, who neither suffered vexation in themselves, nor caused vexation to others म्हणजे शांत समबुद्धीचा व परमेश्वराप्रमाणें सदा आनंदमय, ज्याच्या-पासून लोकांना व लोकांपासून ज्याला यत्किंचित्हि त्रास होऊंच

शकत नाहीं अशा आंतरिक धारणेचें पूर्णत्व जर अखिल मानवतेंत नांदू लागलें तर मानवतेनें विकसनाचें अंतिम टोंक गांठलें असें होईल. उदात्ततेसाठीं उदात्तता, पावित्र्यासाठीं पावित्र्य, चारित्र्यासाठीं चारित्र्य व नीतिमत्तेसाठीं नीतिमत्ता हा या महान् जीवनाचा स्वाभाविक व नित्य आविष्कार आहे. या अवस्थेंत शासनसंस्था समाजांत विरून जाते. अखिल मानवतेंत ही पूर्णावस्था उत्पन्न करण्यासाठीं कटिबद्ध होणें हेंच गीताकारांच्या दिव्य कर्मयोगाचें स्वरूप आहे.

गीतेचा ध्येयदर्शक व परिपूर्ण संदेश

. तात्पर्य, (१) चुकीच्या तत्त्वज्ञानावर आधारल्यामुळें पाश्चात्य लोकतंत्रवाद संकुचित, स्वार्थी, जड व यंत्रमय अशा निर्जीव उपयुक्ततावादावर भर देणारा, व सार्‍या पशुभावांनीं परिपूर्ण अशा व्यक्तिवादावर व व्यक्तिस्वातंत्र्यवादावर भर देणारा होऊन मर्यादातीत शोषक बनला. साम्यवाद या शोषणाचीच प्रतिक्रिया असल्यामुळें लोकतंत्रवाद्यांनीं, आतां साम्यवादानें त्यांची गळचेपी केली अथवा मानवतेवर अघोरी आक्रमण चालविलें अशी ओरड करण्यांत अर्थ नाहीं. हें शोषण नसतें तर साम्यवाद उत्पन्नच झाला नसता. लोकतंत्रवादांतील व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या कल्पनेंत व्यक्ति-मात्राचें आंतरिक विकसन व विशेषत: पशुभावाचें निखंदन अभिप्रेत नाहीं. याचें कारण त्याच्या पाठीमागें असलेल्या तत्त्व-ज्ञानांतील पिंड-ब्रह्माण्डाचा चुकीचा उलगडा हें आहे. भौतिकवादी दृष्टिकोनाच्या अपूर्णतेंतून व त्याच्याच जोडीला त्यांत उत्पन्न झालेल्या सत्यासत्य निर्णयाविषयींच्या अहंकारदूषित दृष्टिकोनांतून ही चूक उद्‍भवली व स्थिरपद झाली. मुळांत सत्प्रवृत्त असलेल्या मिल्लसारख्या तत्त्वज्ञालाहि स्वार्थ व परार्थ यांच्या निरगांठी भौतिकवादाचा आश्रय केल्यामुळें सोडवितां न येऊन त्याचें उपयुक्ततावादावर आधारलेलें तत्त्वविवेचन हास्यास्पद होऊन बसलें आहे. व्यावहारिक व इंद्रियजन्य सुखाशिवाय सुखाची दुसरी कोणतीहि कल्पना मिलसारख्या तत्त्वज्ञांजवळसुद्धां नाहीं; मग

सामान्य भौतिकवाद्याची तर गोष्टच बोलावयास नको! व्यावहारिक इंद्रियगम्य सुखाशिवाय दुसऱ्या कोणत्याच सुखाची कल्पना जवळ नसल्यावर व व्यक्तिमात्राची स्वतःच्या सुखाकडे लक्ष देण्याची मूलभूत प्रवृत्ति ध्यानांत घेतल्यावर नीतीच्या उभारणीचा पाया डळमळीत झाल्याविना राहात नाही. कारण नीतीचा प्रारंभच परार्थापासून होतो. आपल्याला भूक लागली म्हणून अन्नाचा घास स्वतःच्या पोटांत ढकलणें याला कोणी नीति म्हणत नाहीत. उलट आपल्या समोरचें ताट ढकलून दुसऱ्या भुकेल्याच्या जेवणाची व्यवस्था करणें हें मात्र नैतिक वर्तन समजलें जातें. नीतीचा आधार असलेल्या या परार्थप्रवृत्तीचें कोणतेंहि समर्थन जड यांत्रिक उपयुक्ततावाद्यांना देतां येत नाहीं. परार्थ प्रवृत्तीचें विवेचन करतांना मिल म्हणतो कीं, स्वार्थाचें (म्ह. भौतिक स्वार्थाचें) साधन म्हणून मनुष्य प्रथम परार्थासाठीं प्रवृत्त होतो. व पुढें संवयीनें परार्थ हेंच त्याच्या जीवनाचें ध्येय होऊन बसतें. शत्रूचा निःपात करावयास्तव प्रथम मनुष्य खड्ग हातांत घेतो व पुढें तो मूळ ध्येय विसरून नुसताच खड्गपूजक बनतो. याचा अर्थ असा नाहीं काय कीं मनुष्याची परार्थ प्रवृत्ति ही एक प्रकारच्या भ्रमावर, विस्मरणावर आधारलेली आहे ? जर हें भ्रमज्ञान जाऊन त्या ठिकाणीं यथार्थ ज्ञानाचा दीप प्रकाशला तर मनुष्य पक्का स्वार्थी बनेल. मग या स्वार्थीप्रवृत्तीला कुणाला काय व कसें दूषण देतां येईल ? जेथें स्वार्थ सत्य व परार्थाची उपपत्तीच भ्रमांतून लावावी लागते तेथें नीतिमत्ता ही केवळ ढोंग ठरणार नाहीं तर दुसरें काय होईल? शिवाय जोंपर्यंत या जगापलीकडील आपल्या अस्तित्वाला नाकारावयाचें आहे व व्यक्तिव्यक्तींच्या परस्पर आंतरिक संबंधाची जोंवर कांहींच उपपत्ति नाहीं तोंवर पुष्कळांच्या पुष्कळ सुखासाठीं एका व्यक्तीनें आपल्या सुखाचें व जीवनाचें बलिदान केलें पाहिजे या उपयुक्ततावाद्यांच्या म्हणण्याला केवळ इच्छा व्यक्त करण्यापलीकडे त्यांना दुसरी कोणतीच उपपत्ति देतां येण्यासारखी नाहीं. चालू जीवनानंतर जर जीवनाचें अस्तित्वच संपावयाचें असेल तर माझ्या जीवनांतील आजच्या

सुखाची मी काय म्हणून होळी करूं? मी समाजासाठीं बलिदान पावण्याऐवजीं समाजानेंच माझ्यासाठीं कां बलिदान पावूं नये असें जर एखाद्या व्यक्तीनें मिलसारख्या तत्त्वज्ञाला विचारलें तर त्याला त्याचें समर्पक उत्तर देऊन समाधान करतां येणार नाहीं. नुसते 'स्वार्थी, आपमतलबी' इत्यादि शब्दांची उधळण करणें हें कांहीं उत्तर नव्हे. व यामुळेंच 'मुखमें राम बगलमें छूरी' या हिंदी म्हणीप्रमाणें लोकतंत्रवादाचा भौतिकवादी व व्यक्तिस्वातंत्र्यवादी घटक शेवटीं "यावज्जीवेत्सुखं जीवेत् ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत्" या मनोवृत्तीचा स्वार्थी व शोषक बनतो. आजचे भांडवलशाहीचें भयानक स्वरूप या प्रवृत्तींतून उत्पन्न झालें आहे. या गोष्टीचें विशदीकरण मागें झालेंच आहे. उपसंहार म्हणूनच केवळ येथें मी आढावा घेत आहे. असो. जोंवर व्यक्तींतील पशुभावांवर कोणतीहि उपाययोजना होत नाहीं व विश्व, मूलतत्त्व आणि अस्मिता यांच्या अन्योन्याश्रयी व परस्परसंलग्नतेचें विशदीकरण करणारें तत्त्वज्ञान अंगीकारण्यांत येत नाहीं तोंवर लोकतंत्रवाद्यांच्या व मोठमोठ्या लोकशाही राष्ट्रांच्या सूत्रधारांच्या विश्वबंधुत्ववादाच्या घोषणा व जागतिक लोकशाहीचें संघटन करण्याच्या योजना अंतिम परिणामाच्या दृष्टीनें फुकट आहेत. ढोंगी आहेत. निग्रोशीं झालेल्या व होत असलेल्या श्वेतवर्णीयांच्या वागणुकी व नापाम बाँबसारखे अघोरी प्रकार याविना त्यां दुसरें कांहींच सिद्ध करीत नाहींत.

(२) लोकतंत्राच्या शोषणाची साम्यवादी प्रतिक्रिया (कम्युनिझम्) हेतुपूर्वक उभारलेल्या अशास्त्रीय, जडवादी विरोधविकासी प्रक्रियेच्या हट्टी दृष्टिकोनाचा व आपणांशिवाय दुसऱ्यास जगूंच द्यावयाचें नाहीं या दुराग्रहाचा जोंवर परित्याग करीत नाहीं तोंवर वासनेच्या आगीनें धगधगलेला पशू निर्माण करण्यांतच ती पर्यवसित होईल हें उघड आहे. साम्यवादानें हीन वासनांना चेतवून आग व रक्त यांचें थैमान घालण्यापलीकडे आपल्या प्रचारतंत्राचा दुसऱ्या कशासाठीं आजवर वापर केला आहे व आजही करीत आहे? कोणती आंतरिक उदात्त प्रेरणा त्यांनीं दिली? पतनाला शास्त्र मात्र त्यांनीं पुरविलें! व्यक्तिविकासाचे

व अस्मितेच्या उदात्तीकरणाचें कोणतेंहि नवें तत्त्वज्ञान वा दृष्टिकोन त्यांच्या जवळ नसल्यामुळें अत्याचाराच्या व सामर्थ्याच्या धाकानें व्यक्तिमात्राचें सर्व प्रकारचें स्वातंत्र्य हिरावून घेऊन एका गटाची भयानक हुकुमशाही निर्माण करावयाची व तिचा पोलादी पंजा सदैव उगारलेला असावयाचा हें साम्य-वादाचें आजचें राक्षसी स्वरूप आहे. आपणाशिवाय दुसऱ्यास जगूंच द्यावयाचें नाहीं या प्रवृत्तीनें खास साम्यवाद्यांची पितृभूमि असलेल्या रशियांतच आज मार्क्सो-लेनिनिझम्‌चें कंबरडें मोडलेलें असून केवळ स्टॅलिनची अत्याचारी व शोषक हुकुमशाही प्रस्थापित झाली आहे. प्रचार, भाषण, वादविवाद इत्यादि सर्व प्रकारच्या स्वातंत्र्याचा तेथें अपहार करण्यांत येऊन व्यक्तीला व समुदायाला राज्ययंत्राचें मूक दास बनविण्यांत आलें आहे. आजची चीनचीही पावलें याच दिशेनें पडत आहेत. आपल्या गटाशिवाय दुसऱ्यालां आम्ही 'लोकच' समजत नाहीं असें म्हणून वर लोकशाहीचा उद्‌घोष करावयाचा व ' लोक ' नसलेल्यांना कायद्यांचें संरक्षण नाकारून त्यांचा जगण्याचा हक्कच उडवून लावावयाचा याचा दुसरा काय अर्थ होतो? आजच्या कम्युनिस्ट चीनचें हें स्वरूप आहे. साऱ्या विश्वबंधुत्वाच्या जागतिक एकराष्ट्रीयत्वाच्या व शासनसंस्था-विरहिततेच्या घोषणा या अशास्त्रीय दुराग्रहामुळेंच व संकुचित धारणेमुळें साम्यवाद्यांच्या बाबतींत खास त्यांच्या पितृभूमींतच वांझोटचा ठरून साम्यवाद–निदान अधिकृत साम्यवाद तरी जगावरील एक रावणी आपत्ति ठरण्यांतच पर्यवसित होत आहे.

(३) ज्या भौतिकवादी दृष्टिकोनांतून मानवताविनाशाची अग्निकुंडें पेटून उठली त्याचा अपुरेपणा व त्याची विनाशकता आतां त्याच्या निर्मात्यांनाच पटत चाललेली असून त्याऐवजीं विश्वाकडे पाहण्याचा नवा तात्त्विक दृष्टिकोनच निर्माण करण्याची आवश्यकता वाटूं लागली आहे. आजचें विज्ञान मागच्या शतकां-तील भौतिकवादाला अनुकूल नाहीं. हा नवा तात्त्विक दृष्टिकोन संवादी, मूलतत्त्व, विश्व व अस्मिता यांचा परस्पर आंतरिक संबंध प्रस्थापित करणारा व चैतन्यवादी असला पाहिजे असें

आजचे नामवंत तत्त्वज्ञ व समाजशास्त्रज्ञ म्हणूं लागले आहेत. जिच्या भरंवशावर विश्वाच्या अस्तित्वाविषयीं ब्रह्मप्रलयाच्या पैजा मारीत बसावयाचें त्या अस्मितेलाच नाकारण्याचा केलेला वेडेपणा आजच्या भौतिक शास्त्रज्ञांनाच जाणवत असून साऱ्या आपत्तीचें तेंच मूळ असल्याची धारणा त्यांच्या ठिकाणीं उत्पन्न होऊं लागली आहे.

(४) आजच्या जगाची ही गरज मानवतेची सदाचीच गरज असून गीताकार भगवान् श्रीकृष्णांनीं ती गरज पांच सहस्र वर्षांपूर्वीं पुरविलेली आहे. त्यांनीं विशद केलेलें तत्त्वज्ञान मानवतेंत सदाचा मांगल्यदीप उजळावयास पूर्णपणें समर्थ आहे.

(५) गीताकार भगवान् श्रीकृष्ण सर्व चराचर सृष्टींत एकच चैतन्यरूप वस्तुतत्त्व भरून राहिलेलें असून विश्व, मूलतत्त्व व अस्मिता हीं वस्तुत: एकच आहेत असें सांगतात व त्या द्वारें जीव, जगत् व जगदीश्वर यांच्या संबंधीचा संवादी दृष्टिकोन उत्पन्न करतात. विश्वाशीं अस्मितेच्या असलेल्या नैसर्गिक स्नेहमय आंतरिक संबंधाची उपपत्ति त्यामुळेंच लागूं शकते.

(६) भगवान् श्रीकृष्ण व्यक्तित्वांतील पशुभाव कसा नष्ट करावयाचा याचा प्रत्यक्ष साधनयोग सांगून मानवतेचें देवजीवनांत रूपांतर करण्याचें प्रत्यक्ष मार्गदर्शन करतात, व त्यायोगें विश्वात्मभाव उत्पन्न करून सर्व भूतमात्रांच्या हिताविषयींच्या प्रयत्नांत अखंड गढून राहणें हा स्वभाव कसा बनेल याचें प्रत्यक्ष दर्शन घडवितात.

(७) हक्कांकरितां हक्क ही जीवनांतील संघर्षाची परिभाषा काढून टाकून कर्तव्याकरितां कर्तव्य व तेंहि फलाशाविरहिततेनें अखंडित करीत राहणें हें जीवनसूत्र श्रीकृष्ण उपदेशितात. त्यांच्या मतें हक्कसुद्धां कर्तव्यासाठींच असून कर्तव्य हेंच जीवनाचें सार होय, (कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन) विश्वसंसाराचें विकसनोन्मुख यज्ञचक्र न चालविणाऱ्या कर्तव्यभ्रष्टाचें जीवन व्यर्थ होय असें भगवंताचें म्हणणें आहे. (अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ

स जीवति ।) किंबहुना भगवंतांच्या मतें तो इंद्रियसुखालाच सर्वश्रेष्ठ समजणारा उपयुक्ततावादी स्वार्थपटु केवळ पापात्मा होय. त्याची हक्काची परिभाषा हीच अधःपतनाची नांदी.

भगवंतांनीं दिलेल्या जीवनाविषयींच्या या दृष्टिकोनामुळें स्वाभाविकपणेंच पशुभावाला अडसर उत्पन्न होतो व विश्वाविषयींच्या सहानुकंपेचा दृष्टिकोन केवळ वाग्जाल न ठरतां प्रत्यक्ष अंतःकरणांत त्याची जोपासना व शरीराच्या कणांकणांतून हळूहळू त्याचा आविष्कार घडूं लागतो. तसा घडविण्यासाठीं प्रत्यक्ष प्रयत्न करणें भगवंतांना अभिप्रेत आहे व म्हणूनच "उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् । आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः" असें त्यांनीं स्पष्ट म्हटलें आहे.

(८) सुखसाधनांची वाढ म्हणजे सुख व त्याची वाढ नसून आपण स्वतःच सुखस्वरूप आहोंत असें भगवान् सांगतात व या अंतर्निष्ठ सुखस्वरूपाशीं तन्मय होण्याच्या मार्गाचा उपदेश करून अस्मितेच्या विकसनावर व्यक्तिमात्राचें लक्ष केन्द्रित करतात. त्यामुळें कधींच उपशम न पावणाऱ्या धगधगलेल्या वासनांच्या पूर्तीऐवजीं आत्मविकसन हें जीवनाचें साध्य ठरतें.

(९) भगवंतांचें तत्त्वज्ञान जीवाच्या अंतःकरणांत जीवनाच्या अनंतकालीन नित्यत्वाची धारणा उत्पन्न करून त्याच्या विकासाविषयीं व सत्यतेविषयीं प्रगाढ विश्वास उत्पन्न करते. त्यामुळें व्यक्तीनें उच्चतम तत्त्वासाठीं व परार्थासाठीं त्याग कां करावा याची उपपत्ति लागते. जड भौतिकवादांत ती तशी लागत नाहीं हें आपण पाहिलेंच आहे. अनंतकालीन जीवनाच्या द्रुतगतीच्या विकसनाचा परार्थ हा मार्ग ठरतो व स्वतःच्या जीवनाचें हें विकसनाचें ध्येय हस्तगत करून घेण्यासाठींच व्यक्तींकडून त्यागाची अपेक्षा केली जाते.

(१०) चित् व जड हे विश्वाचे दोन्ही भाग वस्तुतः एकाच मूळ वस्तूचीं स्वरूपें असून साऱ्या विश्वाचेंच आधिदैविक व आधिभौतिक असे सूक्ष्म व स्थूल पर्याय आहेत. पाण्याच्या पातळीवर हिमनगाचा

केवळ एक सप्तमांश भागच दृष्टोत्पत्तीस येत असला तरी त्याचा बाकीचा भाग त्या पातळीच्या खालीं असून त्याच्या आधारावरच वरचा भाग दिसत असतो. त्याप्रमाणें सूक्ष्मसृष्टीच्या आधारावरच स्थूलसृष्टि प्रत्ययास येत असून या सृष्टीतील प्रत्येक अणूरेणू हा परस्पराश्रयी आहे असें भगवंतांचें म्हणणें आहे. सृष्टीविषयीचा हाच दृष्टिकोन निर्माण करण्याची आज तत्त्वज्ञांना आवश्यकता वाटू लागलेली आहे. या परस्पराश्रयी विश्वव्यापाराच्या मुळाशीं चैतन्यमय इच्छाशक्तीची प्रेरणा अथवा ईश्वरी प्रेरणेचा आधार आहे असें सांगून श्रीगीतेनें विश्वघटनांच्या व विश्वव्यापाराच्या नियमबद्धतेचें तर्कशुद्ध स्पष्टीकरण दिलेलें आहे.

(११) गीताकारांनीं व्यक्ति हाच विचाराचा, क्रियांचा व आंदोलनांचा आरंभबिंदू आहे हें ओळखलें. पण व्यक्तिमात्राच्या अस्मितेला विश्वात्म बनवून आपपर भावाचें बंड पार मोडून टाकलें. विश्वातील अणूरेणूंसुद्धां चैतन्यमय असून महाचैतन्यसागरांत विलीन होणें अथवा हेंच दुसऱ्या नेहमींच्या परिचयाच्या शब्दांत सांगावयाचें तर नरानें नारायण, जीवानें परमात्मा, अस्मितेनें विश्वात्म होणें हेंच मानवी जीविताचें परमसाध्य म्हणून भगवंतांनीं सांगितलें आहे. परिपूर्ण जीवनाच्या या ध्येयदर्शनानें गीताकारांनीं मानवांत उदात्त आशावाद निर्माण करून संकुचित व्यक्तिवादांतून उत्पन्न होणाऱ्या शोषक प्रवृत्तीला पायबंद घातला.

(१२) सर्व द्वंद्वातीत व अखंड मांगल्याचा वर्षाव करणारी साम्यावस्था अथवा ब्राह्मी स्थिति साधणें ही गोष्ट कांहीं ताबडतोब साधणारी नव्हे. भगवंतांनीं पुनर्जन्मवादानें जीवनसातत्याची कल्पना देऊन निराशावाद घालविला व वर्तमानाची भविष्याशीं सांगड घालून दिली. इतकेंच नव्हें तर कल्याणमार्गाच्या पथिकाला अधःपतन नाहीं (न हि कल्याणकृत् कश्चित् दुर्गतिं तात गच्छति) अनेक जन्म अविरत प्रयत्न करून अखेरीस ही पूर्णावस्था प्राप्त होते (अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्) व या जन्मांत अस्मितेच्या विकसनाच्या उद्देशानें जें जें सत्कर्म झालें असेल तें तें

पुढें चालविण्यासाठीं व त्यायोगें पूर्णावस्था प्राप्त होण्यासाठीं आवश्यक ती प्रेरणा पुन्हां दुसऱ्या जन्मांतही मी देतों (तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम्) असें सांगून सद्वर्तन, नीति व नीतिमूल्यें यांचा पाया स्थिरपद केला.

(१३) कर्मवादाच्या आश्रयानें भगवंतांनीं मनुष्याच्या कर्माचा व फलाचा उत्तरदायी मनुष्यच आहे असें सांगून सत्कर्माची व तीही आंतरिक स्फुरणांतून जन्म पावणाऱ्या सत्कर्माची प्रेरणा दिली.

(१४) 'वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता' ज्याची इंद्रियें स्वाधीन तोच स्थितप्रज्ञ' असें सांगून पशुभावाच्या विनाशाच्या मार्गाचें भगवंतांनीं स्पष्ट शब्दांत दिग्दर्शन केलें.

(१५) उच्चतम शास्त्रीय तत्त्वज्ञान व मानवतेच्या शाश्वत कल्याणाचा मार्ग सांगूनहि शेवटीं "विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु" 'मी जें कांहीं तुला सांगितलें आहे त्याचा पूर्णपणें विचार करून तुला जें योग्य वाटेल तसेंच तूं वाग असें सांगून श्रीकृष्णांनीं अत्याचार, दडपण व खड्ग हे विचारप्रणालीच्या प्रसाराचे मार्ग असूं शकत नाहींत, हृदयपरिवर्तन हाच एकमात्र त्याचा मार्ग होय हें दिग्दर्शित केलें.

(१६) पूर्णावतार भगवान् श्रीकृष्णांच्या तत्त्वज्ञानाचें फलित काय ? त्यांना काय उत्पन्न करावयाचें आहे ? त्यागी, संयमी, समबुद्धीचा, विश्वात्मभावनेचा, स्थिरचरविश्वाच्या तत्त्वज्ञानाचें पूर्णपणें आकलन झालेला, शुद्धबुद्धीचा, द्वंद्वातीत, दयामय, भूतमात्रांविषयीं कळकळ असलेला कर्तव्यनिष्ठ असा महान् कर्मयोगी उत्पन्न होणें हें या तत्त्वज्ञानाचें फलित आहे व असा सामर्थ्यसंपन्न कर्मयोगी पूर्ण पुरुषच आजचे मानवतेचे प्रश्न सोडवूं शकतो.

जगांतील साऱ्या कलहाचें, शोषणाचें व रक्तपाताचें मूळ मानवी अंतःकरणांतील संकुचित व्यक्तिवादांत व पशुतेंत दडलेलें आहे. यंत्रयुगानें मानवतेवर मोठी आपत्ति आणली असें म्हणण्याची अलीकडे एक फॅशन पडलेली आहे. वस्तुतः जी आपत्ति आली ती

यंत्रयुगानें आणलेली नसून ती यंत्रयुगानें अधिक भव्य झाली, तिचें क्षेत्र वाढलें इतकेंच. यंत्रयुगानें कोणती नवी आपत्ति मानवतेवर आणलेली आहे? यंत्रयुगापूर्वी मनुष्य हिंसा करीत नव्हता व आतां तो नव्यानें करूं लागलेला आहे असें कोणास तरी दाखवून देतां येईल काय? यंत्रयुगापूर्वी मनुष्यांत शोषणप्रवृत्ति नव्हती व आतां ती नव्यानेंच उत्पन्न झाली आहे असें कोणास तरी म्हणतां येईल काय? यंत्रयुगापूर्वीच्या माणसांत स्वार्थ नव्हता व आतां तो यंत्रयुगानें नव्यानें उत्पन्न केला आहे असें एखाद्या वेड्याविना कोणीही म्हणूं शकणार नाहीं. तात्पर्य मनुष्य तोच आहे. कलह, शोषण, अत्याचार इत्यादि गोष्टी पूर्वी जशा होत होत्या तशाच त्या आजही होत आहेत. यंत्रानें या गोष्टींची फक्त गति व मर्यादा वाढविली. अश्मयुग, लोहयुग इत्यादि बदलत्या वस्तुस्थितींत हिंसेचीं साधनें जशी अणुकुचीदार दगडांपासून खड्गापर्यंत व भाला आणि बाण यांपासून तोफा-बंदुकांपर्यंत बदललीं, त्याप्रमाणें नव्या विज्ञानानें अणुशक्तीला हिंसेसाठीं राबविलें. पण या साऱ्या साधनांचा वापर ज्या आंतरिक प्रेरणेमुळें मुळांत करतात त्या आंतरिक प्रेरणेंत काय बदल पडलेला आहे? नापाम बाँबनें दृष्टोत्पत्तीस येणाऱ्या क्रौर्याची जात व गोविंदसिंहाचीं मुलें भिंतीत चिणून ठार मारतांना दृष्टोत्पत्तीस आलेल्या क्रौर्याची जात यांत कांही फरक आहे काय? कुळांना लुबाडणारे जुने सावकार व नवीन भांडवलदार यांच्या वृत्तीत काय भिन्नता आहे? तात्पर्य, यंत्रयुगानें मानवतेवर कोणतीही नवी आपत्ति आणलेली नसून होती तीच आपत्ति केवळ व्यापक केली. त्यामुळें यंत्रयुगाच्या नांवानें बोटें मोडून नव्या योजना कोणी कितीही सांगितल्या तरीही ती आपत्ति जाणारी नसून ती फार तर आणखी वेगळें नवें स्वरूप धारण करील. त्यामुळें आजच्या प्रश्नांचा व संघर्षाचा करण्यांत येणारा उलगडा व त्यावर सुचविण्यांत येणाऱ्या उपाययोजना या केवळ वरवरच्या व चुकीच्या ठरतात. रोग्याचें मुळांत बिघडलेलें रक्त शुद्ध करण्याची जोंपर्यंत उपाययोजना होत नाहीं तोंपर्यंत वरच्या फोडावर कितीही मलमपट्टी केली तरी त्याचा कांहीं उपयोग नाहीं. यंत्र

व सामर्थ्य मुळांत वाईटही नाहीं व चांगलेंही नाहीं. त्याचा उपयोग करणारीं माणसें व त्यांचीं अंत:करणें यांवर त्यांचा चांगलेवाईटपणा अवलंबून आहे. श्रीमन्महाभारतांत यासंबंधानें एका अत्यंत उद्‌बोधक गोष्ट आलेली आहे. दुर्योधनाच्या व स्वत:च्या पित्याच्या वधाचा सूड घेण्यासाठीं अश्वत्थाम्यानें पांडवांच्या शिबिरांत शिरून रात्री कृतवर्मा व कृपाचार्य यांच्या साहाय्यानें पांडवांच्या सर्व साहाय्यकांना व त्यांच्या मुलांना ठार मारलें. सकाळीं तो प्रकार लक्षांत येतांच कृष्णार्जुनांनीं अश्वत्थाम्याचा पाठलाग केला. त्या वेळीं अश्वत्थामा व्यासांच्या आश्रमांत होता. त्यानें पांडव येत असलेले पाहून अर्जुनावर ब्रह्मास्त्राचा प्रयोग केला. तो प्रयोग करताना रागानें 'पांडवांचा सर्वनाश होवो' असा संकल्प करून त्यानें तो प्रयोग केला. नंतर श्रीकृष्णांच्या सूचनेवरून अर्जुनानें त्याच अस्त्राचा प्रयोग केला. पण अर्जुनाचा संकल्प वेगळा होता. अश्वत्थाम्याचा संकल्प व अर्जुनाचा संकल्प यांचें वर्णन करतांना महाभारतकार म्हणतात, (सौप्तिकपर्व अ. १३–५१ व अ. १४–५, ६). "रागानें पांडवांचा सर्वनाश होवो असें म्हणून अश्वत्थाम्यानें अस्त्रप्रयोग केला. पण अर्जुनानें मात्र प्रथम आचार्यपुत्र अश्वत्थामा, नंतर आपण स्वत: व सर्व बंधु यांचें कल्याण होवो असें म्हणून व देवता, गुरु यांना नमस्कार करून अस्त्रानें फक्त अस्त्राचा नाश होवो असा संकल्प केला." पुढें अर्जुनानें आपलें अस्त्र आवरून टाकल्यावर व्यास अश्वत्थाम्याला अस्त्राचा उपसंहार करण्याविषयीं सांगूं लागले. पण तो म्हणाला कीं, 'माझा रागच गेला नाहीं तर मी अस्त्र कसें आवरणार ?' त्या वेळीं व्यास अश्वत्थाम्याला असें म्हणाले कीं, तुझा धिक्कार असो. अर्जुन तुझ्याइतकाच ब्रह्मास्त्रज्ञ असूनसुद्धां त्यानें (सौप्तिकपर्व अ. १५–२३ व २४). "ज्या ठिकाणीं ब्रह्मास्त्राचा दुसऱ्या अस्त्रानें नाश होतो, तेथें बारा वर्षेंपर्यंत कोरडा दुष्काळ पडतो हें ओळखून प्रजांचें हित व्हावें ह्या एकाच इच्छेनें व तुझेंही रक्षण व्हावें म्हणून आपलें अस्त्र आवरलें आहे. तुला मात्र तें करतां आलें नाहीं." केवळ अर्ध्या मुहूर्तांत साऱ्या कौरवांचा संहार करूं शक-

णारें महान् पाशुपतास्त्र अर्जुनाजवळ होतें. पण मानवी मर्यादा सोडून अमानुष शक्तीनीं भीषण नरमेध करणें त्याला योग्य वाटलें नाहीं. साऱ्या युद्धांत एकदांही त्यानें पाशुपत वापरलें नाहीं." आजही अमेरिकेसारख्या नापाम बाँब व अणुबाँबचा उपयोग करणाऱ्या राष्ट्राला उद्देशून कोणी असेंच म्हणू शकणार नाही काय? अश्वत्थामा व अर्जुन हे दोघेही ब्रह्मास्त्रज्ञ असले तरी दोघांच्याही अंतःकरणांतील धारणेच्या फरकामुळें त्यांच्या वर्तनांत फरक घडून आलेला आहे. विपत्ति आली ती ब्रह्मास्त्रामुळें आली असें समजून ब्रह्मास्त्रच नको असें म्हणणें जितकें वेडगळपणाचें होईल इतकेंच आजची आपत्ति यंत्रयुगामुळें आली म्हणून यंत्रावर बहिष्कार टाका हें म्हणणेंही वेडगळपणाचेंच आहे. आपत्तीचें मूळ यंत्रयुगांत नसून संकुचित व्यक्तिवाद व पशुभाव यांत आहे. गीतेनें त्यावरच बरोबर प्रहार केला आहे. पशुभावविरहित व विश्वात्मवादी मनुष्य निर्माण करण्याची गीतेची घोषणा हीच आजच्या समस्येवरील शाश्वत उत्तर होय. हा प्रश्न अनादिकालापासूनचा आहे व त्याचें उत्तरही शाश्वत आहे. भगवंतांच्या आदेशानुरूप अंतःकरणाची धारणा बदलविली तर आजचें यंत्रयुग बाधणार तर नाहींच, पण तें आजच्याप्रमाणें मानवतेचा अभिशाप न ठरतां अर्जुनाच्या ब्रह्मास्त्राप्रमाणें अथवा श्रीरामचंद्रांच्या महान् सामर्थ्याप्रमाणें मानवतेचा अभिलषणीय अलंकार ठरेल. गीता सर्व प्रकारच्याच पशुतेच्या विरोधी असल्यामुळें त्या पशुतेचें एक अंग असलेल्या आर्थिक शोषणाच्या तरी ती अनुकूल कशी राहणार? किंबहुना या बाबतींत भगवंतांची तर अशी स्पष्ट घोषणा आहे कीं,

भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ।

"जे केवळ स्वतःचेंच सुख पाहण्याकडे लक्ष देतात ते लोक प्रत्यक्ष पाप खातात. ते केवळ पापात्मे होत." याहून अधिक कडक भाषा कोण वापरूं शकणार? पण आर्थिक शोषण बंद पाडावयाचा उपायसुद्धां पशुभावाच्या निखंदनावांचून दुसरा नाहीं हें गीतेच्या टीकाकारांनीं लक्षांत ठेवलें पाहिजे. असो.

पूर्णावतार भगवान् श्रीकृष्णांच्या तत्त्वज्ञानानुसार नवमानवतेची पुनर्रचना पुढील तत्त्वावर करावयास हवी : (१) जगण्याचा प्रत्येकाला हक्क असल्यामुळें मानव जगलाच पाहिजे, व त्या दृष्टीनें मानवांतील पशुतेच्या गरजांच्या उपशमाची व्यवस्था कोणत्याही पुनर्रचनेच्या योजनेंत असलीच पाहिजे. शरीर हेंच लोकहिताचें साधन असल्यामुळें तें जगणें अवश्यच आहे. भुकेच्या आगीनें धर्म व संस्कृतीच्या वेलीसुद्धां करपल्याविना राहात नाहींत. ही व्यवस्था बदलत्या उत्पादनसाधनांच्या अनुसार बदलती राहील. तिची एक कोणतीही पोलादी चौकट असूं शकत नाहीं. आहार, निद्रा व विहार या पशुतेच्या सामान्य गरजा होत. (२) मानव हा पशूहून ज्ञानशक्तीच्या बाबतींत वेगळा असल्यामुळें त्याच्या जशा पशुतेच्या गरजा असतात, तशाच कांहीं मानवी गरजाही असतात. साम्यवादानें पशुतेच्या गरजांचें अवास्तव स्तोम माजवून मानवी गरजांकडे पूर्ण दुर्लक्ष केलें आहे. या मानवी गरजा म्हणजे इच्छास्वातंत्र्य, कर्मस्वातंत्र्य, व व्यक्तिस्वातंत्र्य यांत सामान्यतः ज्या गोष्टी येतात त्यांचा अंतर्भाव होतो. नव्या व्यवस्थेंत या गरजांच्या उपशमाला स्थान असलेंच पाहिजे. 'यथेच्छसि तथा कुरु' हें सांगण्यांत भगवंतांनीं हें मान्य केलें आहे. (३) पण येवढ्यानें प्रश्न सुटत नाहीं हें आपण पाहिलेंच. त्यामुळें पशुत्व व मानवता यांच्या पाशांतून मुक्त होऊन मानवी जीवनाचें देवजीवनांत रूपांतर करावयाची प्रत्यक्ष योजना व त्या दृष्टीनें शिक्षण संस्कारादिकांची पुनर्रचना करणें आवश्यक आहे. त्याला आवश्यक असलेलें तत्त्वज्ञान तदनुसार उत्पन्न होणाऱ्या महामानवाचें स्वरूप व त्याची प्रत्यक्ष योजना भगवंतांच्या शब्दांत आपण पाहिली आहे.

पूर्णावतार भगवान् श्रीकृष्ण ज्या राष्ट्रांत उत्पन्न झाले व ज्या भूमीवर उभे राहून शाश्वत कल्याणाचा मार्ग त्यांनीं अखिल मानवतेला दाखविला त्या परंपरेचे आजचे आम्ही वारसदार आहोंत. त्या दृष्टीनें विचार केला तर भारतीय राष्ट्र या दृष्टीनें मानवतेचें देवजीवनांत रूपांतर करण्यासाठीं झटणें, सर्वांत आधीं तें जीवन स्वतःत व राष्ट्रांत उत्पन्न करणें व नंतर समर्थ राष्ट्र म्हणून अखिल

मानवतेंत तें उत्पन्न करण्यासाठीं तद्विरोधक बाह्य व आंतर आसुरी शक्तींशीं झगडा करणें हें आमचें ध्येय होय. श्रीकृष्ण हे या राष्ट्राचे द्रष्टे पुरुष होत व गीता हा आमच्या राष्ट्राचा घोषग्रंथ होय. ज्या विशिष्ट दृष्टिकोनांतून आजचें आमचें म्हणजेच मानवतेचें जीवन उजळणारा नंदादीप म्हणून तत्त्वज्ञ श्रीकृष्णांचें दर्शन मला घडवावयाचें होतें तें हें असें आहे. पूर्णावतार श्रीकृष्णांच्या जीवनाच्या आणखी एका पैलूकडे वळून आपण इतके दिवस चालू असलेल्या व्याख्यानमालेचा उपसंहार करूं.

उपसंहार

विख्यात जर्मन तत्त्वज्ञ काँट यानें एके ठिकाणीं असें म्हटलें आहे कीं, नीतिशास्त्रवेत्त्यांनीं लोकांना समजण्यासाठीं म्हणून परिपूर्ण नीतितत्त्वालाच पुरुषाचा परिवेष चढविलेला आहे. प्रत्यक्ष व्यवहारांत असा कोणी पुरुष राहूंच शकत नाहीं. पण हें त्यांचें म्हणणें बरोबर नाहीं. असे पूर्ण पुरुष भगवान् श्रीकृष्ण होते. मानवी अपूर्णतेच्या सर्वस्वी वर अशी त्यांची अवस्था होती. मागच्या व्याख्यानांत देवजीवनाचें जें वर्णन आहे, तें त्यांच्या ठिकाणीं पूर्णपणें प्रकट झालेलें होतें. त्यांची सुखदुःखातीत, मानापमानातीत, निर्मम आणि अहंकर्तृत्व व अहंभोक्तृत्व याहून अतीत असलेली निर्विशेष साम्यावस्था आपण मागच्या कित्येक व्याख्यानांतून पाहिलीच आहे. त्यांचा भाचा अभिमन्यु याच्यावर त्यांचें सर्वांत अधिक प्रेम होतें. पण अभिमन्यूचा वध झाल्यावर त्या अत्यंत करुणास्पद घटनेनें ज्यांच्या अंतःकरणावर अणुमात्रसुद्धां परिणाम झाला नाहीं असे केवळ एकटे भगवान् श्रीकृष्णच होते. गीतेच्या उपदेशानंतर मोह नष्ट झाल्याचें सांगणारा पार्थ या घटनेनें शोकाकुल होऊन त्याची पुत्रमोहानें अतिशय शोचनीय अवस्था झाली होती. वास्तविक श्रीकृष्णांचें इतरांनीं समाधान करावें अशी अवस्था असतां शोकातीत श्रीकृष्णांनींच उलट अर्जुनाचें व इतर सर्वांचें समाधान केलें. भगवन्तांच्या शोकातीत ज्ञानमयतेचें वर्णन करतांना महाभारतकार म्हणतात (द्रोणपर्व अ. ७२–६५ ते ६७ व ७२ ते ७४) कीं,—

"अश्रूंनीं डवरलेल्या नेत्रांनीं तोच तो विचार करीत असलेल्या शोकपीडित अर्जुनाला आवरून श्रीकृष्ण त्याला म्हणाले कीं, असा शोक करणें तुला योग्य नाहीं. युद्ध हेंच कर्तव्य असलेल्या व समरांगणांत शत्रूंना कधींही पाठ न दाखविणाऱ्या शूरांचा हा ठरलेलाच मार्ग आहे. हे पुरुषव्याघ्रा, क्षत्रियांनीं रणांगणांत देह ठेवावा हा

व्याख्यान २८ वें दि. २६–४–५२

त्यांचा शाश्वतधर्म धर्मवेत्त्यांनीं पूर्वींच निश्चित केलेला आहे. मनुष्यजन्मांत येऊन जें ज्ञान मिळविणें आवश्यक असतें तें तूं पूर्वींच मिळविलेलें आहेस (भगवद्गीतेच्या रूपानें). आतां तुला शोक करणें मुळींच शोभत नाहीं." त्यांच्या ज्ञानमय शोकातीततेच्या खऱ्या परीक्षेचा प्रसंग यापुढेच आहे. द्रौपदी, सुभद्रा, विशेषतः तरुण अभिमन्यूची पत्नी उत्तरा यांचें समाधान कसें करावयाचें हा मोठाच प्रश्न होता. शोकाकुल पार्थानें भगवान् श्रीकृष्णांवरच ती कामगिरी सोपविली. पण ज्ञानमय भगवंतांनी किंचित्ही आढेवेढे न घेतां ती कामगिरी सहजपणें पार पाडली आहे.

भगवान् श्रीकृष्ण हे सर्व प्रकारच्या द्वंद्वमयतेच्या अतीत होते. ब्रह्माची साम्यावस्था श्रीकृष्णांच्या रूपानेंच अभिव्यक्त झाली आहे असें दिसतें. त्यांच्या जीवनाचें सूत्र ध्यानांत यावयास बुद्धिमंतांना देखील अडचण पडते. मनुष्यांत देवजीवन उत्पन्न करणें हा धर्म, त्याला येणारे अडथळे व तद्विरोधी प्रवाह हाच अधर्म, ते नष्ट करणें हें अवतारकार्य व हें कार्य पार पाडण्यासाठीं शठे शाठ्यं, अथवा कटकं कंटकेनैव, या मार्गाचा विषम परिस्थितींत अवलंब आवश्यक म्हणून तदनुसार घडणारें सर्व आचरण धर्म्य हें त्यांच्या लौकिक जीवनाचें स्वरूप आहे. पण या लौकिकतेंत जी विश्वात्म, सर्वभूतहितरत, निर्मम, निरहंकार, द्वंद्वातीत व केवळ कर्तव्याकरितां कर्तव्य ही भावविकारातीत धारणा भरून राहिलेली आहे तिच्यांत त्यांचें पूर्णावतारत्व प्रकट झालें आहे. कर्तव्याकरितां कर्तव्य या त्यांच्या धर्मस्थापनेच्या जीवनसूत्राआड कंस, जरासंध, दुर्योधनादि लोक आल्यावर त्यांना त्यांनीं जितक्या स्थिर अंतःकरणानें ठार मारलें इतक्याच स्थिर अंतःकरणानें प्रभास क्षेत्रावर त्यांनीं उन्मत्त व अधार्मिक बनलेल्या स्वकीय यादवांचा, इतकेंच नव्हे तर स्वतः-च्या मुलांचाही संहार केला. फार काय पण धर्मस्थापनेचें साधन-यंत्र म्हणून वापरलेल्या आपल्या शरीराचाही त्यांनीं साध्यसिद्धी-नंतर परित्याग केलेला आहे. परमेश्वराच्या अवतारांत सुद्धां हा आविष्कार श्रीकृष्ण सोडून इतरत्र नाहीं. म्हणूनच श्रीमद् भाग-

वतकारांनीं "एते चांशकला: पुंस: कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्" बाकी सारे अंशावतार असून श्रीकृष्ण मात्र पूर्णावतार होत असा आपला अभिप्राय प्रकट केला आहे व तो अत्यंत यथार्थ आहे. यादवांचें साधनयंत्र अधार्मिक कां बनलें असेल?

यादवांच्या विनाशाचीं कारणें

भगवान् श्रीकृष्णांच्या धर्मस्थापनेच्या कार्याचीं यादव व पांडव हीं दोन प्रमुख साधनयंत्रें होतीं याचा उल्लेख मी मागें केलाच आहे. यांपैकीं कौरवांच्या विनाशानंतर पांडवांच्या पराक्रमाचें साधनयंत्र युधिष्ठिरासारख्या धर्ममूर्तीच्या अधीन असल्यामुळें त्यांच्याकडे क्षणोक्षणीं लक्ष देण्याचें कारण नव्हतें. यादवांच्या साधनयंत्राचा उपयोग करून भगवान् श्रीकृष्णांनीं सर्व दूषित व पतित राजसत्तांचा अंत घडवून आणला आणि धर्मस्थापनेच्या मार्गांतील अडथळा दूर केला. दोन्ही साधनयंत्रांच्या कार्याची परिसमाप्ति कौरवांच्या विनाशानंतर युधिष्ठिराच्या नेतृत्वाखालीं स्थापन झालेल्या धर्मसाम्राज्यानें झाली. भारतीय राष्ट्र आपल्या यशानें, वैभवानें व पराक्रमानें तळपून उठलें. राष्ट्राच्या बलसंपन्नतेंत त्याची सुरक्षितता असते. युधिष्ठिराच्या सामर्थ्याचा धाक सर्व राजसत्तांना कसा वाटत असे याचें प्रत्यंतर अश्वमेध यज्ञाच्या वेळीं अर्जुनानें जो संचार केला त्या वेळीं दिसून आलें. पण यादव गणराज्याला पांडवसत्तेचा तो धाक वाटण्याचें कारण नव्हतें. त्यांच्या गणराज्याच्या नेत्याच्या कर्तृत्वानें व इच्छेनेंच हें नवें धर्मराज्य स्थापन झालेलें आहे याची त्यांना पूर्ण कल्पना होती. श्रीकृष्णांचें सामर्थ्य हेंच या राज्याचेंही खरें सामर्थ्य होतें. तात्पर्य, कार्य संपलेलें, सर्वश्रेष्ठ सामर्थ्य प्राप्त झालेलें, शत्रू कोणीही उरला नसलेलें, वैभवश्रीनें तळपत असलेलें असें हें यादवांचें गणराज्य झालें. अशा अवस्थेंत असलेल्या राष्ट्रांत नेहमी दोन अवस्था उत्पन्न होत असतात. एक तर ऐहिक इतिकर्तव्य संपल्यामुळें अशा राष्ट्रांतील विवेकी लोक आत्मनात्मविचाराकडे वळून त्यांच्यांत श्रेष्ठ अध्यात्मशास्त्र उत्पन्न होतें. पण ही गोष्ट कांहीं विवेकी लोकां-

पुरतीच असते. दुसरे सर्वसामान्य धारणेचे लोक कमालीचे अकर्मण्य व भोगसुखाधीन होऊन त्यांच्या सर्वांगीण पतनाला प्रारंभ होत असतो. यादवांच्या गणराज्यांतही हे दोन प्रवाह स्पष्टपणें दिसूं लागले होते. छत्तीस वर्षे युधिष्ठिराचें राज्य होतें. कौरवांच्या विनाशानंतर छत्तीस वर्षें सर्वत्र शांतता नांदली व या काळच्या उत्तरार्धांत हीं पतनाचीं बीजें भगवान् श्रीकृष्णांच्या दृष्टोत्पत्तीस येऊं लागलीं.

भारतीय राजसत्ता ही मुळांत स्वयंभू व अनियंत्रित नसून ती घटनेनेंच धर्म व तपस्वी जीवन यांनीं नियंत्रित केलेली आहे, याचें विस्तृत विवेचन मी 'महाभारतावरील व्याख्यानें' या माझ्या ग्रंथांत व या व्याख्यानमालेंतही पूर्वीं केलेलेंच आहे. या नियंत्रणाला उडवून व तेंही पाशवी सामर्थ्याच्या भरंवशावर उडवून लावण्याची प्रवृत्ति सत्तेंत उत्पन्न झाली कीं तिचा खरा अधःपात सुरू होतो. शहाणपणाची, त्यागाची, विद्वत्तेची, तपस्येची व अंतःकरणाच्या उच्च धारणांची टवाळी व हेटाळणी करण्याची प्रवृत्ति सत्तेंत उत्पन्न झाली, व ती शील, चारित्र्य आणि नीतिमत्ता यांचा उन्मत्तपणानें अधिक्षेप करूं लागली कीं पाशवी बल हाच मानवतेचा निर्बंध ठरून सत्तेच्या व तिच्या द्वारा सर्व मानवतेच्या पतनास प्रारंभ होत असतो. यादवांच्या ठिकाणीं ही प्रवृत्ति स्पष्टपणें दिसूं लागली. जे जीवनाच्या मूल्याचे व धर्माचे संरक्षक होते तेच भोगसुखासीन व त्या मूल्यांचे भक्षक बनले ! त्यांना आवरणारें श्रीकृष्णाविना दुसरें कोणीही नव्हतें. भगवंतांना स्वतः प्रद्युम्नच एकदां 'या तपस्व्यांचा मान आम्ही सामर्थ्यवंतांनीं कां राखावा' असें विचारूं लागल्याचें महाभारतांत वर्णन आहे. साधन हें खड्गासारखें आहे. तें एखाद्या अतिमानवाच्या हातांत पडलें तर जसें जगाचें उद्धारक ठरेल तसेंच तें अनियंत्रित झालें व पापात्म्यांच्या हातांत पडलें तर विनाशकही ठरेल. श्रीरामचंद्रांचे सैनिक म्हणून ज्या वानरांनीं रावणी आक्रमणाचें निखंदन करून धर्माची प्रतिष्ठापना केली तींच वानरकुळें श्रीकृष्णांच्या काळांत कंस-जरासंधाशीं सख्य करून अधार्मिक अत्याचार करूं लागल्यामुळें श्रीकृष्णांना त्यांचा संहार

करावा लागला असा उल्लेख आहे. तशीच परिस्थिति यादवांच्याही संबंधांत होईल असें श्रीकृष्णांना स्पष्ट दिसत होतें. ज्यांच्या सामर्थ्याला कोणी विरोध करूं शकणारा उरलाच नाहीं, त्या या लोकांकडून, आपण जातांच होणाऱ्या मानवतेच्या विनाशाचें चित्र श्रीकृष्णांना स्पष्ट दिसूं लागलें. इतकेंच नव्हे तर तज्ज्ञांनीं उन्मत्त यादवप्रमुखांना तसें सूचितही केलें. श्रीमद्‌भागवतकारांनीं भगवान् श्रीकृष्णांच्या अंत:करणांतील विचार त्यांच्याच शब्दांत व्यक्त केले आहेत. त्यांचें अवतारकार्य संपलें असल्याचें ब्रह्मदेवानें त्यांना सूचित केलें असतां, तें अजून संपलें नसल्याचें ब्रह्मदेवाला सांगतांना श्रीकृष्ण म्हणतात:

अवधारितमेतन्मे यदात्थ विबुधेश्वर ।
कृतं वः कार्यमखिलं भूमेर्भारोऽवतारितः ॥ २८
तदिदं यादवकुलं वीर्यशौर्यश्रियोद्धतम् ।
लोकं जिघृक्षद् रुद्धं मे वेलयेव महार्णवः ॥ २९
यद्यसंहृत्य दृप्तानां यदूनां विपुलं कुलम् ।
गन्तास्म्यनेन लोकोऽयमुद्वेलेन विनङ्क्ष्यति ॥ ३०

—श्रीमद् भागवत एकादशस्कंध, अ. ६

"आपण जें सांगितलें तें माझ्या ध्यानांत आलें. भूमीवरचा भार हरण करून तुमचें सर्व कार्य मीं पार पाडलें आहे. पण अजून एक महत्त्वाचें कार्य उरलेलें आहे. वीर्य, शौर्य व वैभव यांच्या शिखरास पोहोंचल्यामुळें अत्यंत उन्मत्त झालेलें हें यादव-कुल सर्व मानवतेचा विनाश करील. समुद्राच्या मर्यादेप्रमाणें माझ्या सामर्थ्याच्या प्रभावानें हें कुल अजून नियंत्रणांत आहे. जर या उन्मत्त यादवांच्या सर्व गणांचा मी संहार न करतां तसाच जगाचा निरोप घेतला तर नियंत्रणरहित होतांच हे उन्मत्त साऱ्या मानवतेचा संहार केल्याविना राहणार नाहींत." म्हणून निर्मम द्वंद्वातीत भगवंतांनीं असुरांच्या संहाराचा घ्यावा इतक्याच सहजतेनें आपल्या कुळाच्या संहाराचाही निर्णय घेतला. विनाशास कारण झालेल्या या पतनाचें चित्र रेखाटतांना महाभारतकार म्हणतात:—

विश्वामित्रं च कण्वं च नारदं च तपोधनम् ।
सारणप्रमुखा वीरा ददृशुर्द्वारकां गतान् ॥ १५
ते तान्साम्बं पुरस्कृत्य भूषयित्वा स्त्रियं यथा ।
अब्रुवन्नुपसंगम्य दैवदण्डनिपीडिताः ॥ १६
इयं स्त्री पुत्रकामस्य बभ्रोरमिततेजसः ।
ऋषयः साधु जानीत किमियं जनयिष्यति ॥ १७
इत्युक्तास्ते तदा राजन् विप्रलंभप्रधर्षिताः ।
प्रत्यब्रुवंस्तान्मुनयो यत्तच्छृणु नराधिप ॥ १८
वृष्ण्यन्धकविनाशाय मुसलं घोरमायसम् ।
वासुदेवस्य दायादः साम्बोऽयं जनयिष्यति ॥ १९
इत्यब्रुवन्त ते राजन् प्रलब्धास्तैर्दुरात्मभिः ।
मुनयः क्रोधताम्राक्षाः समीक्ष्याथ परस्परम् ॥ २२
तथोक्त्वा मुनयस्ते तु ततः केशवमभ्ययुः ।
अथाब्रवीत्तदा वृष्णीन् श्रुत्वैवं मधुसूदनः ॥ २३
अन्ततो मतिमांस्तस्य भवितव्यं तथेति तान् ।

—महाभारत, मौसलपर्व, अ. १

" एकदां विश्वामित्र, कण्व व तपोधन नारद हे ऋषि द्वारकेंत आले असतां सारणप्रमुख वीरांच्या मनांत त्यांच्या तपस्येची व ज्ञानाची थट्टा करावी असें आलें. दैवानें बुद्धिभ्रष्ट झालेल्या त्या दुरात्म्यांनीं श्रीकृष्णांचा मुलगा जो साम्ब त्याला स्त्रीवेषानें सजविलें व त्या तपोधन ऋषींच्या जवळ जाऊन त्यांना ते म्हणूं लागले कीं, 'ही अक्रूराची पत्नी असून गरोदर आहे. तिला पुत्र व्हावा अशी फार इच्छा आहे. तरी हिला काय होईल तें सांगा.' ही भलतीच थट्टा पाहून त्या तपोधन ऋषींना अत्यंत राग आला व त्यांनीं उत्तर दिलें कीं, 'हा वासुदेवाचा पुत्र साम्ब एका घोर पोलादी मुसळाला जन्म देईल व तें मुसळ साऱ्या वृष्णी व अन्धक कुळांचा नाश करील.' याप्रमाणें त्या दुरात्म्यांना सांगून ते ऋषि भगवान् श्रीकृष्णांच्या कडे गेले. तो सर्व शापाचा वृत्तान्त ऐकून दीर्घदर्शी श्रीकृष्णांनीं 'असेंच ठरलेलें भवितव्य आहे' असे उद्गार काढले."

मुसळ कसचें! उन्मत्तता व भोगसुखासीनता यामुळें भंग पावलेली गणांची एकसंधता व श्रीकृष्णांनीं त्यांच्या अंताचा घेतलेला निर्णय हेंच तें विनाशक मुसळ होय. ज्या कारणासाठीं केशी, कंस, जरासंध यांच्या विनाशाचा श्रीकृष्णांनीं निर्णय घेतला होता त्याच कारणांसाठीं त्यांनीं आपल्या कुळाच्या विनाशाचाही निर्णय घेतला. तपोधन ऋषींचा शाप व मुसळ खरें मानलें तरी, हा शाप खोटा करण्याचें सामर्थ्य हवें तेव्हां विश्वरूप प्रकट करणाऱ्या व अश्वत्थाम्याचें ब्रह्मास्त्र लटकें पाडून मेलेल्या परीक्षितीला जीवदान देणाऱ्या श्रीकृष्णांमध्यें नव्हतें असें नाहीं. प्रत्यक्ष त्यांचे वडील वसुदेवच म्हणतात :–

केशिनं यस्तु कंसं च विक्रम्य जगतः प्रभुः ।
विदेहावकरोत् पार्थ चैद्यं च बलगर्वितम् ।
नैषादिमेकलव्यं च चक्रे कालिंगमागधान् ।। ११
सोऽभ्युपेक्षितवानेतमनयान्मधुसूदनः ।
त्वं हितं नारदश्चैव मुनयश्च सनातनम् ।। १३
गोविन्दमनघं देवमभिजानीध्वमच्युतम् ।
प्रत्यपश्यच्च स विभुर्ज्ञातिक्षयमधोक्षजः ।। १४
प्रत्यक्षं भवतश्चापि तव पौत्रः परंतप ।। १६
अश्वत्थाम्ना हतश्चापि जीवितस्तस्य तेजसा ।
इमांस्तु नैच्छत्स्वान्ज्ञातीन् रक्षितुं च सखा तव ।। १७

–महाभारत मौसल पर्व अ. ६

" हे पार्था! ज्यानें आपल्या पराक्रमानें केशी, कंस, बलोन्मत्त शिशुपाल, निषादराज एकलव्य व कलिंग, मागध इत्यादिकांना यमसदनास पाठविलें त्यानें त्याच कारणास्तव नीतिविरोधी वर्तणूक व उन्मत्तता पाहून आपल्या कुळाच्या होत असलेल्या विनाशाकडेही दुर्लक्ष केलें. तूं, नारद व ऋषिलोक श्रीकृष्णांचें यथार्थ स्वरूप ओळखतां. तुझा नातु अश्वत्थाम्यानें ठार मारला असतां देखील आपल्या सामर्थ्यानें ज्यानें त्यास जिवंत केलें त्यानेंच आपल्या डोळ्यांसमोर आपल्या कुळाचा होत असलेला विध्वंस

पाहिला. या कुळाचें संरक्षण करण्याची त्याची इच्छाच नव्हती." आणि ती इच्छा कशी असेल ! नुसत्या ऋषींच्या केलेल्या एका वेळच्या अपमानाला प्रमाद म्हणतां येईल. पण उन्मत्त यादवांचें पतन इतक्या झपाट्यानें चालू झालें होतें कीं, प्रमाद ही त्यांची नित्याची संवय होऊन गेली होती. महाभारतकार म्हणतात, (मौसलपर्व, अ. २–१०, ११) "पाप करण्याची यादवांना मुळींच लाज वाटत नव्हती. ते तपस्वी लोक, सन्मान्य कुलवृद्ध, देव व गुरु यांचा भयानक द्वेष करूं लागले होते. पत्नी पतींचा व पति पत्नींचा सहज विश्वासघात करीत. इतक्या पतनानंतर, घटोत्कचाच्या वधाच्या वेळी 'माझें व्यक्तीवर प्रेम नसून धर्मावर प्रेम आहे' असें उद्‌घोषणारे भगवान् श्रीकृष्ण कसे क्षमा करतील ? अशा राष्ट्रांत तत्त्वज्ञानाकडे वळण्याची जी प्रवृत्ति असते तिचें यादव गणसंघांतील निदर्शन म्हणजे उद्धव होय. यादवगणाचा अधःपात पाहून व त्यांचा विनाश जवळ आलेला आहे हें ओळखून उद्धवानें श्रीकृष्णांचा निरोप घेतला व तो बदरिकाश्रमाला निघून गेला. त्यानंतर श्रीकृष्णांनी गणांचा संहार घडवून आणण्याच्या इच्छेनें (मौसलपर्व अ. २–२३, २४) "तीर्थयात्रेची कल्पना काढली व त्यांच्या इच्छेनुरूप सर्व यादव प्रभास क्षेत्रावर आले. तीर्थयात्रेच्या ठिकाणीं आल्यानंतर कसें वागावयाचें हें सुद्धां उन्मत्त यादव विसरले होते." महाभारतकार म्हणतात, (मौसलपर्व–अ. ३–१४, १५). "जें अन्न तपस्वी लोकांना देण्यासाठीं म्हणून तयार केलें होतें तें त्यांनीं दारूंत शिजवून वानरांना खावयास दिलें व नंतर नृत्यगायनाच्या कोलाहलांत त्यांनीं यथेच्छ मद्यपान केलें. मद्यानें शुद्धि गेलेल्या स्थितींत ते एकमेकांचेंच उणें काढूं लागले व त्यांत वाद विकोपास जाऊन सात्यकीनें कृतवर्म्याचें डोकें उडविलें." झालें ! तीच खूण समजून त्यानंतर उत्पन्न झालेल्या संघर्षांत स्वतः श्रीकृष्णांनीं भाग घेतला व महाभारतकार म्हणतात,

'स निःशेषं तदा चक्रे शाङ्‌र्गचक्रगदाधरः ।

'श्रीकृष्णांनीं सर्व यादव गणांचा संहार करून टाकला.' संन्याशालासुद्धां लंगोटीचा मोह सोडवत नाहीं. पण श्रीकृष्णांनीं

साधनाचा सुद्धां मोह दूर सारला. धर्माच्या बलिवेदीवर स्वतःच्या पुत्रांचेंच आपल्या हातानें बलिदान दिल्याचें असें दुसरें उदाहरण जगाच्या पाठीवर तरी सांपडणें शक्य आहे काय ? यादव गणांच्या संहारानंतर आपलें स्वतःचें शरीरही, कार्य पूर्ण झाल्याचें पाहून भगवान् श्रीकृष्णांनीं आपल्या अनंत शाश्वततेंत विलीन करून टाकलें.

उपसंहार

गेलीं दोन वर्षें महाभारतावर जी व्याख्यानमाला मी सुरू केली होती ती पूर्णावतार भगवान् श्रीकृष्णांच्या या अनुचिंतनांत मी समाप्त करीत आहें. दोन वर्षें मी चालविलेल्या वाग्यज्ञाचें हें अवभृथ स्नान आहे असें म्हटलें तरी चालेल. महाभारताचा इतिहास अंतरंग परीक्षणाच्या पद्धतीनें मी या दोन व्याख्यान-मालांतून आपल्यासमोर मांडला. बहिरंग परीक्षणाची पद्धति व तिच्यांतून उत्पन्न होणारें कालादिकासबंधीचे वाद यांच्यांत मी बुद्ध्याच शिरलों नाहीं. ते वाद कधींही संपणारे नाहींत; व जीवन उजळण्याच्या दृष्टीनें त्यांतून तादृश कांहीं मिळण्यासारखें नाहीं. दिलेल्या मुदतींत त्या सर्वांचा आढावा घेणेंही शक्य नव्हतें. म्हणूनही मी त्यांत शिरलों नाहीं. तसेंच भारताच्या अंतरंगांत येणाऱ्या सर्व विषयांतही मी शिरलों नाहीं. उदाहरणार्थ निव्वळ महाभारताचें अंतरंगच घेतलें तरी त्यांत भारतीय राज्यशास्त्र, भारतीय राजनीतिशास्त्र, भारतीय युद्धशास्त्र, भारतीय मोक्षशास्त्र, उपासनाशास्त्र, सृष्टिजीवनाचा उलगडा इत्यादि विविध विषयांचे वर्ग पडतात. यांपैकीं प्रत्येक विषयावर स्वतंत्र व्याख्यानमाला देतां येण्यासारखी आहे. ज्या मध्यवर्ती सूत्राभोंवतीं महाभारताची संहिता गुंफण्यांत आलेली आहे तें सूत्र केवळ या दोन व्याख्यानमालां-तून मी आपणांसमोर उलगडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

महाभारताचा इतिहास म्हणजे नरनारायणांच्या विजयाचा इतिहास असून नर म्हणजे अर्जुन व नारायण म्हणजे भगवान् श्रीकृष्ण होत. या नर-नारायणांनीं अधर्मावर विजय मिळवून

धर्माची प्रतिष्ठापना केली व मानवतेला शाश्वत कल्याणाचा मार्ग दाखवून दिला हें महाभारताचें प्रतिपाद्य आहे. हें मीं माझ्या व्याख्यानमालेच्या प्रारंभींच सांगितलें आहे. ही गोष्ट भगवान् श्रीकृष्णांनींच घडवून आणलेली असल्यामुळें व नर अथवा अर्जुन हे श्रीकृष्णांच्या धर्मस्थापनेच्या कार्यांतील साधनयंत्र असल्यामुळें वस्तुतः भगवान् श्रीकृष्णांचा धर्मसंस्थापनेच्या कार्याचा इतिहास म्हणजेच महाभारताचा इतिहास होय. धर्माची संस्थापना, अधर्माचें विध्वंसन व साधूंचें परित्राण, हें श्रीकृष्णांच्या अवतारकार्याचें स्वरूप होय. मानवतेंत देवजीवन उत्पन्न करणें हा धर्म, त्याला होणारे अडथळे हा अधर्म, द्वंद्वातीत निर्मम भूमिकेवरून ते अडथळे नष्ट करणें हें अवतारकार्य व मानवतेच्या विकसनाचें स्पष्ट दिग्दर्शन हा त्या अवताराचा संदेश असें महाभारताचें इतिहाससूत्र आहे. महाभारतकालीं धर्माचें अधःपतन झालें होतें. पण पतन कळावयास त्याचें शुद्ध स्वरूप समजणें अवश्य आहे. आर्य राष्ट्राच्या व्यक्तिविषयक व समाजविषयक विकसनाच्या अंतिमाचें महर्षि व्यासांच्या प्रतिभेनें महाभारतांतून केलेलें दिग्दर्शन मी माझ्या या विषयावरील पहिल्या व्याख्यानमालेंत सांगितलें आहे. तसेंच महाभारतकालीं आपल्या आदर्शापासून समाज कसा भ्रष्ट झाला होता याचें महर्षि व्यासांनीं व्यक्तिचित्रांच्या रूपानें केलेलें दिग्दर्शनही मी पहिल्या व्याख्यानमालेंतून मांडलेलें आहे. सर्वांचें मूळ जी तपस्वी संस्था तिचें अधःपतन द्रोणांच्या रूपानें महाभारतांत दृष्टोत्पत्तीस येतें, व अश्वत्थाम्याच्या व्यक्तिचित्रानें तें चित्रण पूर्ण होतें. वसिष्ठांची व परशुरामाची तेजस्विता लुप्त होऊन सतीच्या वस्त्रहरणप्रसंगीं लाचारीनें मौन स्वीकारून ब्राह्मण्याला अधम राजसत्तेच्या संरक्षणाची ढाल व्हावें लागलें; इतकेंच नव्हे तर झोपलेल्या लोकांची कत्तल करण्यांत ते पुरुषार्थ मानूं लागले. आर्य राष्ट्राच्या नेतृपदाचीं वस्त्रें ज्यांच्या अंगावर होतीं त्यांचेंच हें अधःपतन सुरू झाल्यानंतर समाजाचा सर्वांगीण अधःपात होऊं लागल्यास त्यांत नवल नाहीं. सम्राट् जरासंधाच्या रूपानें धर्माऐवजीं पाशवी

सामर्थ्य हेंच साम्राज्याचें प्रेरक ठरलें असें त्यांत दाखविलेलें असून धृतराष्ट्र व दुर्योधनांच्या रूपानें राज्यसंस्था अधमपणाच्या अंतिम टोकावर येऊन कुलस्त्रियांच्या अब्रूची देखील तिला चाड कशी राहिली नव्हती हें स्पष्ट केलें आहे. कर्ण, शकुनि व दुःशासन ह्यांच्या रूपानें अमात्यसंस्था कशी पापिष्ठ झाली होती हें महर्षींनीं दाखविलें असून महत्त्वाकांक्षी पुरुष आत्मकेंद्रित व अहंकारी बनला म्हणजे त्याच्या सुद्‌गुणांची माती होऊन त्याचें पतन कसें होतें व तो मानवतेचा भयानक संहारक व राष्ट्राचा विध्वंसक कसा ठरतो हें महारथी कर्णाच्या रूपानें महर्षींनीं दाखविलें आहे. राजर्षि भीष्मांच्यासारखें भव्य जीवन देखील समष्टिनिष्ठेऐवजीं व्यक्तिगत ध्येयनिष्ठेनें व्यापलें असलें तर तें शेवटीं दुराचाऱ्यांचें संरक्षक बनून कसें निर्माल्यवत् होऊन जातें हें महर्षींनीं दाखविलें असून भीष्म, विदुर व गांधारी यांच्या रूपानें सचिवसंस्था कशी दुर्बल झाली होती हें महर्षींनीं स्पष्ट केलें आहे. आत्यंतिक धर्मश्रद्धेतून धर्माच्या हेतूऐवजीं त्याच्या अंगावरच अधिक जोर दिला गेला तर कार्पण्य कसें उत्पन्न होतें हें महाभारतांत युधिष्ठिराच्या व्यक्तिचित्राच्या रूपानें दिग्दर्शित करण्यांत आलें असून अशा कार्पण्याच्या नियंत्रणामुळें प्रचंड सामर्थ्य व महनीय पौरुष हीं साधीं नीतिमूल्यें संरक्षण करावयाच्या बाबतींत देखील कशीं दुर्बल होऊन जातात हें भीम व अर्जुन यांच्या व्यक्तिचित्रांच्या रूपानें दाखविण्यांत आलें आहे. सभापर्वांतील द्रौपदी-वस्त्रहरणाचा प्रसंग हें याचें उत्कृष्ट निर्दशन होय. तेजस्विनी द्रौपदी व राजमाता कुंती यांचीं करुणामय व्यक्तिचित्रें हीं ह्या धर्मकार्पण्याचेंच बलिदान म्हणतां. येतील. तात्पर्य, महाभारतकाळीं राज्यसंस्था भ्रष्ट, सचिवसंस्था पापी, धर्म दुर्बल व तेजस्वी आणि तत्त्वज्ञानी पुरुष अकर्मण्य व निरुपयोगी झाले होते. बलवान् म्हणेल तो धर्म व सत्ताधारी म्हणेल ती नीति अशी परिस्थिति उत्पन्न होऊन धर्म व तत्त्वज्ञान यांनीं सामर्थ्याला नियंत्रित करण्याऐवजीं सामर्थ्यच त्यांना नियंत्रित करूं लागलें. अधर्माचें अभ्युत्थान तें हेंच होय. हें संकट बाह्य आक्रमणाचें नसून तें आभ्यंतर आक्रमणाचें होतें. बाह्य आक्रमण शस्त्रांनीं

परतवितां येतें व त्यासाठीं मनाची सिद्धता होणें सुलभ आहे. पण आभ्यंतर आक्रमण स्वकीयांचें असतें. तें नष्ट करावयास सर्व कोमल मानवी भावनांवर विजय मिळवून अंत:करण वज्राप्रमाणें कठिण व समष्टिजीवनाच्या कल्याणाशीं पूर्णपणें एकरूप करावें लागतें. अपूर्ण मानवी जीवनाच्या मर्यादेंत ही गोष्ट बसूं शकत नसल्यामुळें पूर्णावताराशिवाय हें कार्य कोण करूं शकणार? भगवान् श्रीकृष्ण सर्व प्रकारच्या मानवी अपूर्णतेच्या इतके वर आहेत कीं, पूर्णता व श्रीकृष्ण हे शब्द जणूं काय एकमेकांचे पर्यायवाचक आहेत. आपल्या जीवनाचा हेतु सांगतांना महाभारतांत भगवंतांनीं अनेक ठिकाणीं असें म्हटलें आहे कीं, "धर्माच्या संस्थापनासाठीं व संरक्षणासाठीं त्या त्या वेषांनीं व रूपांनीं मी त्रैलोक्यांत जेथें आवश्यक असेल तेथें जन्म घेऊन प्रत्येक युगायुगांत परिवर्तनाच्या क्षणीं धर्ममर्यादेची स्थापना करतों. प्राणिमात्रांच्या कल्याणावांचून माझ्या जन्माचा दुसरा कोणताही हेतु नाहीं. जे धर्माचा लोप करणारे असतील ते मला वध्य आहेत. धर्माच्या स्थापनेसाठीं मी ही प्रतिज्ञा केली आहे. ज्ञान, सत्य, विकारावर विजय मिळविणें, पावित्र्य, कर्तव्यनिष्ठा, अकार्याविषयीं घृणा, मनाचें वैभव व औदार्य, धैर्य व व क्षमा ज्या ठिकाणीं नांदते तेथेंच मी रमतों." ही प्रतिज्ञा मानवी हृदयांतील स्वपरभावांना पूर्णपणें पराभूत करणारी आहे. भगवान् श्रीकृष्णांना अधर्माचें अभ्युत्थान करणाऱ्या स्वकीयांनाच कंठस्नान घालावें लागलें आहे. आर्यधर्माचें कार्पण्य नष्ट करून धर्मनिष्ठ व्यक्तींच्या अंत:करणांत धर्माची तेजस्वी ज्योत पाजळण्यासाठीं त्यांनीं श्रीमद्भगवद्गीतेचा उपदेश केला. श्रीकृष्णांच्या धर्मसंस्थापनेच्या कार्याचा इतिहास म्हणजेच महाभारताचा इतिहास होय. या धर्मस्थापनेसाठीं त्यांनीं वापरलेलें प्रधान साधनयंत्र म्हणजे पांडव होत. पांडव परिपूर्ण नाहींत हें त्यांना माहीत होतें; पण त्यांची संघटित नेतृत्वाची वस्तुस्थिति त्यांना मान्य झाली. पांडवांचा नेता युधिष्ठिर धर्माचें नियंत्रण स्वभावत:च मानणारा असून भीमार्जुनांच्या प्रचंड शक्ती त्याच्या नेतृत्वाखालीं असल्यामुळें त्या उन्मादी व उन्मार्गगामी नव्हत्या. परस्परविसदृश स्वभावाच्या

अतिप्रचंड सामर्थ्यांना संघटित स्वरूपांत सदैव आपल्या नेतृत्वाखालीं युधिष्ठिरांनीं राखलें आहे, यांतच नेता या दृष्टीनें त्यांची असलेली थोरवी व्यक्त होते. म्हणून श्रीकृष्णांनीं धर्मसंस्थापनेचें साधनयंत्र या नात्यानें त्यांचा उपयोग करून घेतला. एवढें विवेचन महाभारताच्या इतिहासाचें मुख्य सूत्र उलगडण्यासाठीं आवश्यक असल्यामुळें माझी संपूर्ण पहिली व्याख्यानमाला या विषयावरच झाली. ज्यांनीं पांडव व यादव या साधनयंत्रांना धर्मसंस्थापनेच्या कार्यासाठीं उपयोगांत आणलें त्या पूर्णावतार भगवान् श्रीकृष्णांचें व्यक्तित्व व कार्य यांचें समालोचन करावयास्तव दुसऱ्या स्वतंत्र व्याख्यानमालेची आवश्यकता होती. त्याविना एका विशेष दृष्टीनें केलेलें महाभारताचें हें विवेचन पूर्ण होणारें नव्हतें. म्हणून ही स्वतंत्र व्याख्यानमाला मी गुंफली. पूर्णावतार भगवान् श्रीकृष्ण यांच्या अत्यंत गूढ जीवनाचें (१) युगपुरुष, (२) विभूति, (३) पूर्णावतार व (४) तत्त्वज्ञ या चार भूमिकांतून या व्याख्यानमालेंत समालोचन करण्याचा मी प्रयत्न केला आहे. तो प्रयत्न करीत असतांच पद्धतशीरपणें भारताच्या इतिहासाला विकृत करण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या कॉमरेड डांगे प्रभृति सुजाण व पाश्चात्य संशोधकांसारख्या अजाण अशा दोन्ही आक्षेपकांचा मला समाचार घेणें प्राप्त झालें. कोणत्याहि कोमल भावनांच्या आहारीं न जातां मी तो घेतला आहे. अशा ग्रंथांत विवेचनाच्या वेळीं कांहीं व्यक्तींचा अधिक्षेप झाल्याचेंही कोणाला वाटेल. पण तो अधिक्षेप मी हेतुतः केलेला नाहीं. या साऱ्या व्यक्तींविषयीं असावयास पाहिजे इतका आदर माझ्या मनांत आहे. पण माझा धर्म, माझी संस्कृति व तिनें प्रवर्तित केलेली मानवतेच्या शाश्वत कल्याणाचीं जीवनमूल्यें यांचा बुद्धिपुरस्सर अधिक्षेप करून त्यांचें आपमतलबासाठीं विडंबन करण्याचा जर कोणी प्रयत्न करीत असेल तर त्याची तमा बाळगण्याचें मलाही कांहीं कारण नाहीं. भारतीय राष्ट्राच्या वैभवशाली इतिहासाला उगाच कोणी विडंबित करूं लागलें तर यथाशक्ति तो हल्ला परतविणें हेंच भारतीय राष्ट्रांत जन्म पावल्याचें खरें सार्थक होय.

इतिहास भावमूलक असतो

मानवतेचा इतिहास हा कलहात्मक अथवा संघर्षात्मक असला तरी तो संघर्ष निव्वळ उपजीवनाच्या प्रश्नांतून निर्माण झालेला व म्हणून अर्थमूलक नाहीं. कोणताही इतिहास अर्थमूलकच असूं शकतो, अन्यथा नाहीं, असें म्हणणें व तशी पोलादी चौकट आपल्या विवेचक शक्तीभोंवतीं निर्माण करून तिच्यांतूनच आकसानें प्रत्येक घटनेची संगति लावीत बसणें हें अशास्त्रीयतेचें, अपरिपक्वतेचें व हटवादाचें निदर्शक असून मानवी जीवितांतील महान् मूल्यांचा अवमान करणारें आहे. जीवन हें एका बाजूनें जसें जडाचें बनविलेलें आहे तसेंच त्या जडाचा उपभोग घेणाऱ्या अस्मितेमुळें तें सार्थ झालेलें आहे. जडवाद्यांना ही अस्मिता उडवून लावतां येत नाहीं. उलट तिला दुय्यम मानून अथवा गौण लेखून आजवर करण्यांत आलेला जीवनाचा विज्ञाननिष्ठ विचार केवळ अपुरा राहिल्याची जाणीव विसाव्या शतकांतील आजच्या शास्त्रज्ञांना झालेली असून या अस्मितेच्या स्वतंत्र विचारापासूनच यापुढच्या विचारास प्रारंभ करणें त्यांना आवश्यक वाटूं लागलें आहे. मानवी जीविताचें कोडें त्यामुळेंच यथार्थतेनें उलगडूं शकेल असें आतां त्यांनाही वाटूं व पटूं लागलेलें आहे. अस्मितेचें जग म्हणजेच भावांचें जग होय; व मानवी इतिहास हा कलहांतून उत्पन्न होत असला तरीही तो कलह भावमूलक असतो. विशिष्ट मूल्यासाठीं व श्रद्धांसाठीं उपजीवनाचा विचारसुद्धां न करतां मानव झगडत असतात. जीवनांत भावमूलकता उत्पन्न होणें हाच संस्कृतीचा उदय होय.

महाभारताचा इतिहास व एकंदरच भारतवर्षाचा इतिहास भावमूलक आहे हें ध्यानांत ठेवून तो उलगडण्याचा प्रयत्न केला तरच तो उलगडूं शकतो.

श्रीमन्महाभारत हा आर्यराष्ट्राचा अखंड स्फुरणशाली सांस्कृतिक ज्ञानकोश असून अखिल मानवतेला कल्याणाचें मार्गदर्शन

करण्याचें सामर्थ्य त्याच्या ठिकाणीं आहे, महर्षि व्यासांनीं आपल्या या ग्रंथराजाचें वर्णन करतांना,

इतिहासप्रदीपेन मोहावरणघातिना ।
लोकगर्भगृहं कृत्स्नं यथावत्संप्रकाशितम् ॥

"या इतिहासाच्या दीपस्तंभानें मानवतेच्या अंतःकरणाचे सांदीकोपरे सदैव उजळले आहेत. मोहाचें आवरण नष्ट करण्याचें त्याचें शाश्वत सामर्थ्य आहे असें जें म्हटलें आहे तें अगदीं यथार्थ आहे. अखिल मानवतेची आज ससेहोलपट चालू असून तिच्यांतून तिचा पुनरुद्धार करावयाची व तिची मंगलमय घडण बसवावयास ज्या तत्त्वज्ञानाची व ज्या मूल्यांची आवश्यकता आहे, तीं मूल्यें महाभारत कसें पुरवितें हें आपण तत्त्वज्ञ श्रीकृष्णांच्या भूमिकेचें समालोचन करतांना पाहिलें आहे. अखिल जगताचें कल्याण करण्याच्या एकमात्र इच्छेनें प्रवर्तित झालेल्या ध्येयवादाला संकुचित म्हणण्याचें धाडस करंट्यावांचून दुसरें कोण करूं शकेल ? भारतीय राष्ट्राचें मानवतेंत असणारें महान् कार्य महाभारतानें दिग्दर्शित केलें आहे. मानवतेंत देवजीवन उत्पन्न करणें हें तें महान् कार्य होय. मानवतेंतील हें आपलें महान् व इतिहासाच्या ओघानुसार वांट्यास आलेलें कार्य पूर्ण करण्यांत स्वतंत्र भारतीय राष्ट्राची इतिकर्तव्यता आहे. व त्यासाठीं त्या जीवनमूल्यांवर अधिष्ठित असलेलें संघटित, सामर्थ्यसंपन्न व एकात्म राष्ट्रजीवन भारतवर्षांत उत्पन्न होण्याची आवश्यकता आहे. भावी भारतसंतानांसाठीं पूर्णावताराचा हाच युगसंदेश आहे.

रामायण व महाभारत या आर्षांच्या सांस्कृतिक ग्रंथांवर मला आपले विचार व्यक्त करण्याची संधि देऊन पुण्यासारख्या महान् सांस्कृतिक विद्यापीठांतील आपण सहस्रावधि विचक्षणांनीं व श्रेष्ठ तपस्व्यांनीं "जैसा स्वभावो मायबापांचा। अपत्य बोले जरी बोबडी वाचा। तरी अधिक तयाचा। संतोषु आथी ॥" या वृत्तीनें तें गोड करून घेतलें याविषयीं मी अत्यंत कृतज्ञ आहें. कदाचित् हे हवेंत विरून जाणारे विचार ग्रंथरूपानें सदैव लोकांसमोर राह-

ण्याची सोय माझे मित्र व दैनिक 'काळचे' संपादक श्री. शं. रा. दाते यांनीं करून दिली त्याविषयीं मी त्यांचा किती कृतज्ञ आहें हें मी शब्दांनीं व्यक्त करूं शकत नाहीं. श्रीरामायण, महाभारत व भगवान् श्रीकृष्ण या माझ्या तिन्ही व्याख्यानमालांना भरपूर प्रसिद्धि देऊन व गौरवून माझे विचार महाराष्ट्रांतील कोनाकोपऱ्यांपर्यंत पोहोंचविण्यांत 'केसरी'नें मला अमूल्य साह्य केलें याबद्दल मी अत्यंत कृतज्ञ आहे. 'केसरी' हें महाराष्ट्राचें गुरुपीठ आहे. या गुरुपीठाला वंदन करणें हें माझें कर्तव्यच आहे. मित्रवर्य श्री.जयंतराव टिळक यांना मी ' मदंगे जीर्णतां यातु यत्त्वयोपकृतं सखे ' इतकेंच मित्रभावानें म्हणतों. सतत तीनही वर्षे उपस्थित राहून वडिलकीचें कृपाछत्र ज्यांनीं माझ्यावर सदैव उभारलें त्या प. पू. तात्यासाहेब करंदीकरांविषयींच्या माझ्या भावनांना शब्दरूप द्यावयासही मी असमर्थ आहें. धर्मवीर अण्णासाहेब भोपटकर, डॉ. जयकर, ह. भ. प. सोनोपंत दांडेकर प्रभृतींनीं रसग्रहण करून माझ्या कार्यांत मला प्रोत्साहन दिलें त्या सर्वांना मी धन्यवाद देतों. व शेवटीं ज्या पूर्णावताराच्या कृपालेशानें मी त्याच्या चरित्राचें तोटकें कां होईना पण समालोचन करूं शकलों त्याला श्रीज्ञानराजांच्या तेजस्वी शब्दांत पुढील पसायदान मागतों.

आतां विश्वात्मके देवें । येणें वाग्यज्ञें तोषावें ।
तोषोनि मज द्यावें । पसायदान हें ।।
दुरिताचें तिमिर जावो । विश्व स्वधर्मसूर्यें पाहो ।
जो जें वांछील तो तें लाहो । प्राणिजात ।।
चंद्रमे जें अलांछन । मार्तंड जे तापहीन ।
ते सर्वांही सदा सज्जन । सोयरे हो तूं ।।
किंबहुना सर्व सुखी । पूर्ण होऊनि तिहीं लोकीं
भजि जो आदि पुरुखी । अखंडित ।।